

АГОРА

Україна – регіональний вимір

Випуск 3

Київ · 2006

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Олександр Фісун
Антоніна Колодій
Віктор Степаненко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

А 23 **Агора. Україна – регіональний вимір. Випуск 3.** – К.: Стилос, 2006. – 168 с.

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, розміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2006
© ТОВ «Стилос», видання, 2006
© Холошо Л., обкладинка, 2006

Вступ

- Від редколегії. Віктор Степаненко.* Регіональні відмінності:
чи потрібна нам однорідна держава? • 5

I. Соціальні і політичні аспекти • 11

- Василь Балушок*
Україна: різноманітна і єдина • 11

- Вікторія Серєда*
Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле
і національні ідентичності • 29

- Володимир Фісанов*
Політико-національна єдність як передумова сталого й гнучкого
суспільного розвитку України • 42

II. Суспільство обирає демократію • 50

- Керстін Ціммер*
Стратегії збереження регіональної влади в Україні • 50

- Антоніна Колодій*
Український регіоналізм як стан культурно-політичної
поляризованості • 69

III. Виклик часу – реформування суспільства • 92

- Ярослава Верменич*
Адміністративно-територіальна реформа в Україні:
життєва потреба чи елемент політичного дизайну? • 92

- Тетяна Журженко*
Європеїзація українсько-російського кордону • 109

IV. Запрошуємо до дискусії • 119

- Володимир Ільїн*
Постлюдина. Перспективи гуманізму • 119

- Марина Бурмака*
Набирає обертів земляцький рух столиці • 126

- Володимир Шалаєв*
Українські замки – погляд у майбутнє • 132

V. На книжкову полицю	• 148
<i>Тетяна Рязанцева</i>	
Американські літературні студії в Україні	• 148
<i>Олександр Мережко</i>	
Книга українських науковців вийшла друком у США	• 150
VI. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана	• 152
<i>Рената Кость-Гарматій</i>	
Українські програми Інституту Кеннана у Вашингтоні: 2005–2006 академічний рік	• 152
<i>Катерина Алексеєва</i>	
У Росію потрібно не тільки вірити...	• 155
Наукові семінари	• 160
<i>Віктор Левчук</i>	
Релігійно-конфесійні відносини: слобожанський вимір	• 160
<i>Ярослав Пилинський</i>	
Україна напередодні і після парламентських виборів	• 162
<i>Ярослав Пилинський.</i>	
Толерантність у багатонаціональному суспільстві	• 164
Наші автори	• 166

Регіональні відмінності: чи потрібна нам однорідна держава?

Віктор Степаненко

У сучасному світі навряд чи якась держава (і Україна в тому числі) являє собою однорідну спільноту. Врешті-решт сучасний світ без відмінностей був би сірим і невиразним. Тому проблемою є не етнокультурне чи регіональне різноманіття сучасних держав, а радше – пошук оптимальних шляхів мирного співіснування етнічних, культурних, мовних, релігійних, регіональних та інших відмінностей громад, які формують народ країни. Відмінності, і зокрема регіонально зумовлені, ідейно-політичних, культурних та ціннісних орієнтацій громадян України є також фактом, який фіксується багатьма експертами та дослідниками, зокрема на протязі більш ніж десятирічного періоду проведення моніторингу «Українське суспільство» Інститутом соціології НАН України. Більше того, цю тезу можна обернути, посиливши її, і таким чином: історично сформовані (від часів розмежувань князівської держави та «дикого поля», кордонів розповсюдження магдебурзького права, історичних розподілів України, радянської спадщини тощо) і досить сталі й на сьогодні регіональні відмінності України є основою репродукції соціокультурних та політико-ідеологічних типів ідентичностей населення цих регіонів. Регіональні історичні культурні коди (від «націоналізму» Західної

України до «пролетарського інтернаціоналізму» та стійких залишків все ще радянської ідентичності на Донбасі), традиції та практики (часто неформальні), а також, звичайно, способи та моделі економічної діяльності великою мірою зумовлюють продукування та відтворення особливих регіональних культур та практик самоусвідомлення населення України.

За період з 1995 по 2005 р., коли в соціально-економічній сфері (наприклад, ставлення щодо приватизації землі та великих підприємств) міжрегіональна диференціація зменшується, то регіональні відмінності щодо геополітичних, політико-ідеологічних питань залишаються незмінними або навіть зростають.

Особливо показово ці політично-культурні (або краще символічно – ідентифікаційні) відмінності виявляються під час політичних виборів. І саме в Україні, з її незавершеними та болоче оголеними процесами національних, мовних, релігійних, геополітичних та культурних самовизначень будь-які політичні вибори завжди були загостренням майже інтимно-персонального вибору громадян у чудернацькій суміші, що включає в себе, принаймні, три культурно-символічні смисли. Вони є такими: 1) залишки радянської соціальної, політичної культури та ідентичності

homo soveticus, що активно стимульовані новітніми новоімперськими російськими культурними впливами; 2) історична українська етнокультурна традиція, викликом часу щодо якої є потреба її модернізації за умов державної незалежності; 3) відносно нова «загальнолюдська», космополітична, а також, європейська ідентичність з таким її характерним проявом, як вільне, необмежене культурними та політичними кордонами, самоконструювання власного життя. Для української людності ці три смислові поля до того ж занурені у систему координат жорстких політичних виборів у спектрі поміж демократією та тоталітаризмом, економічних уподобань від командно-адміністративної до ліберально-ринкової економіки та визначення індивідуального ставлення до української держави. Та й сама сутність політики та її гравців часто передбачає позиціювання серед інших та артикуляцію будь-яких відмінностей (політичних, економічних, соціальних, мовних, культурних, регіональних тощо). Іншими словами, політики часто і досить небезпечно «грають» на відмінностях суспільства, іноді навіть маніпулюючи ними як «розколами». Починаючи з президентських виборів 1994 р., пам'ятних 2004 р. і аж до теперішніх електоральних розмежувань, фактори вибору геополітичних орієнтацій поміж Європою та Росією, а також питання статусу російської мови є своєрідними символічними індикаторами, які адресуються політичними гравцями до сталих синтезів регіональних ідентичностей. Більше того, ці регіональні ідентичності стають вже самодостатніми і сучасне електоральне розмежування в Україні вже відбувається за принципом «свій – чужий» (наприклад, жителі Донбасу є надійним електоратом В.Януковича, не тому, або не лише тому, що він пропонує державний статус російської мови та

зближення з Росією – це пропонують і інші блоки та партії – а саме тому, що він є *своїм, донецьким*, його партія – *регіональною*, тобто *земляцькою*).

Однак, я би не став драматизувати українські регіональні відмінності, називаючи їх все ж таки *відмінностями*, а не *розколом* країни. Регіональні відмінності характерні не лише для України, яка ж до того має лише «підліткову» історію формування своєї нації-держави в новітній історії. Варто згадати тут «вісім Іспаній» Х.Лінца, «чотири Фінляндії» Е.Алардта, «чотири Норвегії» С.Роккана, принаймні «три Бельгії», «чотири Італії» і навіть неоднорідну Францію, яка вважається класичним взірцем громадянської нації, але процес її формування, однак, розтягнувся майже на два сторіччя і не був завершений майже до кінця XIX сторіччя¹. Регіональні поділи, які традиційно сформовані і досить жорстко закріплені відповідно до певних електоральних політичних симпатій, є також в інших демократичних країнах («республіканські» та «демократичні» штати США, «консервативна» та «лейбористська» Велика Британія тощо). Інша справа, що політичні маніпуляції та спекуляції стосовно регіональних відмінностей в Україні, та й сам політичний дискурс «регіонального розколу», несе певну загрозу вже тим, що не зникає після виборів безслідно, а певною мірою акумулюється в смислах регіональних ідентичностей.

Україну, безперечно, можна охарактеризувати як багатоскладове суспільство, а відтак політична модель її розвитку може орієнтуватися на принципи примирення відмінностей в моделі так званої міжспільнотної демократії². Така політика ґрунтується на двох основних вимогах:

1) необхідно сформувати принаймні мінімум суспільної згоди щодо фундаментальних цінностей, що поділяються у суспільстві (в українському випадку

це – суверенна незалежна держава та її демократичний розвиток, досягнення стану так званої консолідованої демократії, де переважна більшість громадян підтримує демократію як політичну та культурну цінність);

2) лідери та еліта суспільства, які репрезентують його різноманітні політичні, соціальні та етнокультурні групи, а також регіональні громади повинні мати особливу відповідальність та переконання в необхідності збереження суспільної єдності та державної цілісності і бути здатними вирішувати суспільні суперечності в контексті навіть розбіжних позицій.

Маючи на увазі передусім новітній соціально-історичний та політичний український досвід, позначений затяжними владними, політичними та соціальними неконструктивними протистояннями, видається, що така методологія має сенс не лише в окремих соціально-історичних, культурних та політичних обставинах, але може привнести дещо цінне для розуміння основних принципів мирного співіснування відмінностей, формування громадянської нації та демократичної консолідації в багатьох посткомуністичних країнах, включаючи і Україну. В цьому сенсі можлива максималістська програма «виключення» представництва Донбасу та Партії регіонів із загальноукраїнського консенсусного політичного діалогу в перспективах відтворення «домінуючої помаранчевої коаліції» була б, очевидно, політично недалювидною. Натомість, консенсус еліт (в тому числі регіональних) навколо принципів розвитку з *публічним обговоренням принципів* такого консенсусу може бути, навпаки, доречним. У міжспільнотній демократії суспільно-політична ідентифікація громадянства відбувається не лише за принципом «хто ми?» (або з якого регіону), а також за функціональним – «що нас об'єднує і в якій спосіб

ми разом розв'язуємо спільні суспільні проблеми?» На рівні політичних державних стратегій тут, звичайно, постають актуальні, невирішені проблеми все ще незавершеного формування *єдиної* (не лише «помаранчевої») української громадянської нації.

У той же час, досить висока питома вага локального виміру в самовизначенні населення України (за даними моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАНУ в 2005 р. при єдиному виборі 24,6% респондентів вважали себе перед усім мешканцями села, району чи міста, в якому вони живуть і 54,6% – громадянами України) ще не свідчить про проблеми формування загальногромадянських сенсів ідентичності на противагу місцевим самовизначенням. Процес демократизації неминуче передбачає тенденції децентралізації суспільного життя та зсув акцентів у прикладанні соціальної активності від все ще стереотипно «всемогутнього» центру до місцевих влад та місць проживання людей, де в основному і мусять розв'язуватися їхні проблеми.

Чи становить загрозу поглиблення цих відмінностей територіальній цілісності, унітарності чи громадянському миру в Україні? Такі загрози є поки гіпотетичними, але, звичайно, можуть набути реальних ознак з посиленням суб'єктивно-політичних факторів (згадувана політична маніпуляція дискурсом «розколу», політичне «виключення» регіональних представництв з процесу державного прийняття рішень тощо), а також через політику зовнішніх політичних, економічних та культурно-інформаційних важелів впливу Росії, яка хоче зберегти Україну у сфері свого геополітичного впливу. Дискурс «українського розколу» – є в цьому сенсі досить ефективною маніпулятивною технологією. Однак, сепаратистський рух, скажімо, населення Донбасу, східної

України чи навіть Криму на приєднання до сусідньої країни є малоймовірним та політично безперспективним через навіть прагматичну політику Росії щодо економічного її небажання (та й нездатності) субсидувати ці регіони.

По-друге, як було сказано, «поглиблення» регіональних відмінностей насправді по всьому спектру суспільної життєдіяльності не відбувається, а символічно-культурні регіональні диференціації (насамперед, мова та геополітичні орієнтації), хоча і є, безумовно, важливими, не є самодостатніми та переконливими самі по собі політичними аргументами для масових мобілізацій, радше це – культурні маркери регіональних ідентифікацій.

По-третє, законодавчо (зокрема в Конституції) закріплені досить надійні гарантії територіальної цілісності та унітарності України. Зміна цих положень через існуючу рівновагу політичних сил за будь-яких політичних конфігурацій у парламенті практично неможлива, принаймні, на найближчу політичну перспективу (тому навіть тема «федералізму» з програми Партії регіонів є лише політичним гаслом).

По-четверте, процес формування єдиної української нації все ж таки триває (за даними 2005 р. згадуваного моніторингу Інституту соціології НАН України більш ніж 90% респондентів ствердно відповідають на питання «*Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину?*» і лише 3,3% респондентів дали негативну відповідь на це питання). Політичні партії та рухи, які ставлять під сумнів територіальну цілісність України або навіть доцільність нових союзів на ґрунті СНД є на сьогодні маргінальними. Унікальний історичний досвід помаранчевої революції також свідчить про потужний потенціал толерантності та здорового глузду народу, що є головною запорукою

збереження громадянського миру в Україні.

З чим є проблеми – так це з досі не використаними ресурсами та активністю держави як основного політичного гравця у формуванні єдиного символічного поля базових національних цінностей та смислів громадянської ідентичності через її соціальну, економічну, культурну, книговидавничу, медійну тощо політику. Табуйоване з часів радянської пропаганди поняття «нація» та концепції «національного інтересу», «національного виробника», «економічної національної безпеки» тощо лише в останній період активно залучаються до дискурсу державної політики в Україні. Брак чіткої державної політики консолідації українського суспільства заміщується і часто успішно компенсується практиками повсякденної саморегуляції етнополітичних та міжрегіональних процесів у країні – зокрема, саморегулятивна регіональна мовна практика, що, однак, не відповідає законодавству в цій сфері (потреба в модернізації якого вже «перезріла»). До того ж в державній ідеології та політичних практиках формування громадянської нації все ще наявна підміна концепції *активного громадянства* застарілою концепцією *підданства* державі, яка ще й досі не сповна асоціюється в масовій свідомості із демократичною та соціально-правовою. Отже, політика консолідації нації не може бути відокремлена від потреб економічного реформування країни задля добробуту її громадян, розвитку повноцінного місцевого самоврядування, утвердження верховенства права (в тому числі як законна послідовна протидія зазіханню на сепаратизм та громадянський мир) та формуванням громадянського суспільства в Україні.

Політична етнокультурна поляризація українського суспільства під час президентських виборів 2004 р. (втім,

як і у багатьох попередніх виборах та в нинішній кампанії 2006 р.) поміж основними українськими етнокультурними та геополітичними полюсами: з одного боку – переважно україномовним та національно-орієнтованим заходом і центром, з іншого – російськомовним, більше схильним до лівої політичної риторики та підтримки історичних зв'язків з Росією сходом та півднем (за винятком політично поділених навпіл Сумщини та Херсонщини) не свідчить про конфліктний розкол єдності України, а скоріше про все ще незавершені процеси її державної розбудови та формування модерної громадянської української нації.

Активний поштовх до становлення громадянського суспільства у цей період в Україні виявили також його природу та особливості. Не менш важливим, але не цілком оціненим в наших обставинах, компонентом громадянського суспільства є філософія та практика толерантного співіснування різних політичних та соціокультурних відмінностей. І сучасне українське суспільство продемонструвало здоровий глузд, політичну мудрість та здатність до практичної реалізації їх визнання. При напруженості гострих політичних протистоянь та непримиренності на верхніх щаблях політичних угруповань саме так звана вулиця та Майдан (тисячі звичайних людей, не професійних політиків) своїм толерантним спілкуванням та братаннями «західняків» та «східняків», «помаранчевих» та «блакитних» на вулицях Києва демонстрували найвищі зразки демократичної політичної культури та громадянської єдності країни.

У політичній теорії вважається аксіомою те, що національна єдність є сприятливою умовою розвитку та зміцнення демократичних інститутів. Однак, це не означає, що справжня демократія можлива лише в національно-однорідних суспільствах (які до того ж на практиці

становлять майже виняток в сучасному світі). Інша справа, що процес консолідації демократії в багатоскладових суспільствах, зокрема і в Україні, потребує від національної еліти високої відповідальності, чутливості та політичної майстерності у формуванні демократичних норм, практик та інститутів. Визнати відмінності, усвідомити та оцінити їх не як «прикру перешкоду» в демократичному розвитку країни, а швидше як перспективу її нових демократичних можливостей та ознаку багатогранності сучасного українського буття – ось принципове завдання для українських влади, політиків та еліти. Показовий громадянський урок Майдану 2004 р. на тему «*Схід і Захід разом!*» вже відбувся.

Беззаперечним демократичним здобутком драматичних історичних подій та подальших процесів суспільної трансформації 2004–2006 років в Україні є поступове утвердження нового формату політичного дійства, яке відзначається більшою відкритістю та можливостями щодо чесного публічного обговорення суспільно значущих проблем та перспектив національного розвитку. Тривалий час «заморожені» та все ще не розв'язані питання регіональних відмінностей, регіональних диспропорцій соціально-економічного розвитку, адміністративно-територіальної реформи з нагальним імперативом справжнього місцевого самоврядування (яке до того ж формуватиме реальну демократичну альтернативу політичним спекуляціям щодо «федералізму»), національної та мовної політики, захисту прав меншин є актуальними у новому політичному багатоголоссі у пошуку консолідованих відповідальних та усвідомлених рішень доби «рефлексивної демократії» (У.Бек).

Досягнення гармонії взаємовизнання та співіснування регіональних, національних та етнокультурних відмінностей в демократичній державі є складним

політичним історичним процесом. Базальними, але актуальними є істини про те, що демократія є відкритою політичною системою, яка потребує постійної суспільної уваги, підтримки громадянського суспільства. А у такій делікатній і складній царині суспільних відносин, якими є регіональна та етнокультурна політика, немає простих відповідей.

Отже, пошук відповідей та формування української демократичної громадянської нації, вже поза ознаками «помаранчевих» та «блакитних», львівських та «донецьких», «своїх» та «чужих» – відповідальна справа не лише політиків, експертів, науковців, громадських діячів, але й звичайних українських громадян – як, наприклад, тих будівельників та комунальників, які приїхали з багатьох областей країни на допомогу замерзлому Алчевську суворої зими 2006 року. В таких відповідальних вчинках, в повсякденних спілкуваннях тисяч українських громадян у подорожах потягами «Донецьк–Львів» чи

«Ужгород–Харків», в публікації нової якісної дитячої книжки, в очікуваннях та сподіваннях мільйонів уболівальників від Криму до Карпат, від Луганська до Тернополя на достойний виступ національної футбольної збірної на чемпіонаті світу у Німеччині та в інших повсякденних, прозаїчних, але важливих подіях та інтеракціях, і формується єдина українська нація.

Цей номер «Агори» присвячено актуальним проблемам регіональної політики, етнокультурних та регіональних відмінностей України. Це, на думку редакційної колегії та авторів цього випуску, повинно стати хай невеликим, але важливим внеском до експертного обговорення та спільного пошуку шляхів розв'язання означених проблем. Публічне обговорення, чесний аналіз суперечливих питань, а отже, визнання та усвідомлення наших відмінностей (не розколу) – це та методологічна та світоглядна позиція, яку поділяють автори та редактори «Агори».

Примітки

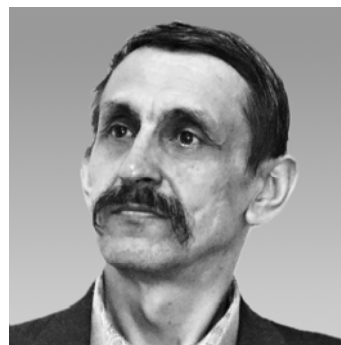
¹ Див. *Weber E.* Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914. – Stanford, 1976.

² Див. *Lijphart A.* The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the

Netherlands. 2nd ed. – Berkeley, 1975. – P.1; *Лейнхарт А.* Демократия в много-составных обществах. Сравнительное исследование. – Москва, 1997.

I. Соціальні і політичні аспекти

Україна: різноманітна і єдина

Василь Балущок

Тема єдності України, що має фактично тисячолітню історію, продовжує звучати актуально й сьогодні. Різні за своїм «забарвленням» сили періодично то підносять ідею федералізації, то говорять про різність регіонів, наголошуючи на нібито дуже вже великих відмінностях між українськими землями. Є навіть науковці, які цілком серйозно твердять, що якби не ті чи інші історичні обставини, то схід і захід нашої країни мали б різні долі, настільки вони, мовляв, несхожі між собою¹. Разом з тим, якщо поглянути на історичний шлях України, починаючи з давньоруської доби, то впадає в око цікава картина. По-перше, об'єднання нашої країни завжди приводило до сплеску суспільно-політичної активності й робило її сильною, виводячи в ряд визначних європейських держав. Роз'єднання ж неминуче вело до її політичного, економічного, культурного й етнічного занепаду. По-друге, виявляється, що Україна переважну частину своєї історії пройшла розділеною на частини. Періоди об'єднання тривали недовго, після чого територію України, розташовану на межі двох типів цивілізації – Європейської й Азійської, знову розшматовували на частини ті чи інші зовнішні чинники, більшість яких, судячи з усього, по-

в'язані з суперництвом між названими цивілізаціями. А по-третє, ніякі несприятливі обставини, на які така багата українська історія, не змогли розірвати її остаточно. Внутрішня логіка розвитку України весь час настійно підштовхувала роз'єднані шматки українських земель до об'єднання.

I

Одним з найдієвіших чинників, що формували означену логіку розвитку України, слід визнати природно-соціальне утворення, яке назвемо етнічною нішею українців. Спочатку, коли лише йшлося про генезис українського етносу, ця ніша виступала як етногенетична. Річ у тім, що етногенез усякого народу починається лише тоді, коли виникає така ніша. Адже, виходячи з концепції етнічного, як суто людського засобу адаптації до природних, а також витворених людиною умов існування², людська популяція, що проживає у якомусь із регіонів земної кулі, адаптується і, таким чином, вживається в нього абсолютно у власний своєрідний спосіб. Тому під етногенетичною нішею пропонуємо вважати локальний регіон земної ойкумени, що виділяється з-поміж інших аналогічних регіонів за своїми природно-географічними, а також соціокультурними характеристиками і який, будучи об'єднаний єдиною

мережею комунікацій, у т. ч. інформаційних, становить певну цілісність. Етногенетична ніша, впливаючи на людність, що мешкає на її території, спричиняє соціокультурну й, частково, фізичну адаптацію до місцевих природних та соціальних умов і цим самим виступає причиною утворення, а в подальшому існування етносу. Такі регіони, як правило, певною мірою відокремлені один від одного більш чи менш чітко вираженими природними утвореннями, а також політичними кордонами (не обов'язково в сучасному розумінні) і кордонами історико-культурних областей, які тією чи іншою мірою мають тенденцію до збігу з природними рубежами³.

Кожна етногенетична ніша має природний і соціальний компоненти. Природний компонент її складають природно-географічні умови, в кожному конкретному випадку своєрідні, які в комплексі своїх характеристик (рельєф, водний режим, річкова система, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ, роза вітрів, температурний режим) становлять певну цілісність, відмінну від аналогічних природно-географічних комплексів, що складаються в інших, у т. ч. сусідніх, регіонах. Соціальний компонент складають витворені протягом тисячоліть, як правило, різноетнічним населенням даного регіону генетично споріднені традиції взаємодії з природним середовищем, а також олюднення природи, матеріальне виробництво, спосіб життя, культура (матеріальна, духовна, соціонормативна, політична), мислення. У разі приходу нового етнічного угруповання в даний регіон ці традиції, акумульовані субстратним населенням, передаються прибульцям, які, засвоюючи місцевий тисячолітній культурний спадок, певним чином теж впливають на нього. І лише після засвоєння цього культурного (в найширшому сенсі) спадку прибульцями і завершення культурної взаємодії

прийшлого й аборигенного населення можна говорити про закінчення формування етногенетичної ніші. При цьому в етномовному плані може перемогти як аборигенний, так і прийшлий елемент (що залежить від конкретних культурно-історичних умов), проте засвоєння прибульцями місцевих культурних надбань, а також більша чи менша (знову ж залежно від конкретних умов) їх трансформація і ті чи інші власні культурні додатки є правилом. Це вірно й у випадках зміни населення, яка, до речі, практично ніколи не буває абсолютно повною⁴. У завершенні формування соціального компонента етногенетичної ніші велика роль належить об'єднанню її території мережею різного роду комунікацій, зокрема інформаційних, або ж таких, на основі яких виникають останні. В домодерну епоху, коли спеціалізованих засобів передачі інформації не існувало, інформаційні комунікації, як правило, були пов'язані з торговими зв'язками і особливо з функціонуванням політичних організмів, що об'єднували однією владою певні території. У плані ландшафтно-географічному головними умовами нормального функціонування означеної мережі інформкомунікацій є відсутність значних природних перешкод (малопрхідних гірських хребтів, пустель та ін.), а також достатній рівень компактності ареалу.

Сформована етногенетична ніша детермінує виникнення у місцевого населення певних, саме таких, а не інакших (зумовлених місцевими як природними, так і соціальними чинниками), форм культури – матеріальної, соціонормативної, політичної, духовної, що закріплюється на ментальному рівні. При цьому, будучи об'єднаним єдиною мережею інформаційних комунікацій і маючи схожі реалії культури (незважаючи на певні локальні її варіанти, які, як правило, є завжди), дане населення усвідом-

лює свою взаємну культурну подібність і єдність. Водночас, воно усвідомлює і відмінність власних культурних реалій та ментальних особливостей від аналогічних реалій населення сусідніх ніш-регіонів. З'являється протиставлення «ми» – «вони», тобто етнічна самосвідомість, індикатором чого є самоназва, яка виникає в цей час, засвідчуючи появу нового етносу. Єдина мережа інформ-комунікацій, необхідна для формування спільної етнічної самосвідомості у населення певного регіону, може охоплювати й кілька сусідніх ландшафтних та культурних районів. Якщо в культурі населення регіону, що має досить значну територію й поділяється на кілька ландшафтних та культурних районів, але не є занадто великим і охоплюється єдиною комунікативною мережею, є щось спільне, здатне протиставити його все разом тим, хто перебуває поза територією, охопленою даною мережею комунікацій, то спільна етнічна самосвідомість у нього, безумовно, виникне.

Соціокультурна адаптація до умов означеної ніші, яка охоплює всі сфери і рівні культури (від господарства до мови та фольклору) доповнюється й частковою фізичною адаптацією людності. В тій мірі, в якій люди не втратили можливостей фізичної адаптації, вони теж пристосовуються її засобами до місцевих природних і соціально витворених умов. Тут слід назвати й харчування (класичний приклад – відсутність в організмі у багатьох народів ферменту, що дає можливість перетравлювати коров'яче молоко), і пристосованість до місцевого клімату, включаючи певний тип пігментації, та опірність ендемічним хворобам, які, як правило, завжди є, тощо⁵.

Прив'язка етносу до означеної ніші відбувається на ментальному рівні, являючи собою одну з підвалин етнічного підсвідомого, яке є базою для етнічної самосвідомості. Так, унаслідок зазначе-

ної соціокультурної та фізичної адаптації, зафіксованої на ментальному рівні і закріпленої в етнічній самосвідомості, особливо у її вищому рівні (включаючи чітко сформульоване у фольклорі й художніх творах поняття «рідної землі»), ніша перетворюється з етногенетичної на власне етнічну⁶. Прив'язка на ментальному рівні та етнокультурна й фізична адаптація до умов своєї етнічної ніші зумовлює ту обставину, що у випадках міграцій члени етносу намагаються осідати в ландшафтних зонах і соціокультурних середовищах, максимально наближених до тих, які характерні для власної такої ніші.

Кордони української етногенетичної ніші утворюють: на півночі лісисто-болотиста надприп'ятська частина Полісся⁷, на заході Карпати, на сході і півдні – чисто степові райони. Усю цю територію, основною ландшафтною зоною якої є Лісостеп, об'єднує єдина водна система – басейн Дніпра та інших річок, що впадають у Чорне та Азовське моря. До цього слід додати властиві лише цьому регіону ґрунти, підсоння, флору і фауну, клімат. Це природний компонент названої ніші. Соціальний компонент становить етнокультурна традиція (в найширшому смислі) субстратного населення – переважно іранців, а також фракійського, германського, балтського, кельтського і особливо тюркського адстратів, що акумулювали тисячолітні культурні надбання попереднього населення, а також цивілізаційні впливи Близькосхідно-Середземноморської цивілізації. Завершення формування української етногенетичної ніші припадає на рубіж III–IV чвертей I тис. н. е., коли слов'яни заселили основну територію України (крім відкритих степових районів), асимілювали субстратне населення і засвоїли його культурні надбання, а територія їх розселення об'єдналася в рамках потестарно-політичного об'єднання, яке виступило

спадкоємцем місцевої, північнопричорноморської, політичної традиції⁸. На сьогодні ця ніша, перетворившись на власне етнічну, охоплює й степові райони, що раніше до її складу не входили, але, судячи з усього, ввійшли до неї (у XVIII–XIX ст.) за внутрішньою логікою розвитку. Адже ще Геродот означив фактично цю ж територію, як відомий «скіфський квадрат», а результати картографічних досліджень традиційної української етнокультури, у поєднанні з даними археологічного картографування, показують, що визначений він «батьком історії» аж ніяк не випадково⁹.

Перший раз про єдину, заселену слов'янами – прямими предками українців, Україну слід говорити стосовно епохи, що безпосередньо передувала утворенню Київської Русі. Зокрема, більшість провідних науковців, які вивчають цей період, сходяться на тому, що приблизно з рубежа третьої і четвертої чвертей I тисячоліття н. е. заселені слов'янськими племенами землі України об'єднуються в рамках спочатку переддержавного утворення, а потім держави, яку дещо умовно назвали Руська Земля¹⁰. Як пише російський історик Г. Лебедев, «контури території (України – В.Б.) проступали ще 1100 років тому, коли на політичній арені візантійсько-слов'янського світу вперше заявило про себе державне утворення зі столицею в Києві, що позначається в працях істориків як «Русь Аскольда»¹¹.

Але об'єднання в кінці IX – на початку X ст. Києва з Новгородом і Полоцьком та утворення Київської Русі, яка охопила всі заселені слов'янами землі Східної Європи, привело до розчинення в ній названого першого, ще протоукраїнського, державного утворення. Усе ж ця величезна держава завжди залишалася «Руссю у широкому розумінні», на відміну від середньонадніпрянської власне Русі¹². А вже з XI – початку

XII ст. у Давній Русі настає етап удільної роздробленості. На теренах України тоді виникають Київське, Галицьке, Волинське, Чернігівське та Переяславське князівства, а також південні райони Турово-Пінського князівства. З них Київське й Переяславське князівства склали одну, Руську «землю» (т. з. «Русь у вузькому розумінні», протиставлену всій Давній Русі), інші князівства утворили кожне власну «землю», що відповідало сучасному значенню самостійних країн¹³ (на сході Чернігівської землі також виділялася Сіверщина). Ці південноруські землі-князівства досить успішно відбивали напади сусідів, але й потерпали від них, особливо від кочівників. Потерпали вони і від постійних міжусобиць, якими також часто користувалися сусіди.

Проте означена вище українська етногенетична ніша продовжувала чинити свій вплив, і тому в кінці XII – на початку XIII ст. настає новий етап об'єднання українських земель. Саме тоді хаотична боротьба між феодалними князівствами вилілася тут у ситуацію, що її М.Брайчевський характеризує як «виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів – західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів)», які почали наполегливу боротьбу за об'єднання Південної Русі. «Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів – Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на честь фундаторів української держави»¹⁴. Князі з названих династій по черзі захоплюють Київ, підпорядковуючи при цьому більшість або й усі українські землі. Ця боротьба між південноруськими князями за Київ, а відтак за владу над усіма землями Південної Русі, фактично й об'єднувала їх, виділяючи в окрему політичну спільність, для якої був властивий «неврівноважений, консенсусний характер влади»¹⁵.

Зокрема, в кінці 1180-х рр. у Києві співкняжили виходець з Турова Рюрик Ростиславич і представник чернігівських Ольговичів Святослав Всеволодович, а зять Рюрика Роман Мстиславич володів Волинню. По смерті в 1194 р. Святослава Всеволодовича Роман Мстиславич приєднує до своїх володінь Галичину, починає боротьбу проти тестя і підкорює Київ. Ольговичі виступали спочатку його союзниками, а потім – суперниками¹⁶. Після смерті Романа Мстиславича в 1205 р. першість захопили чернігівські Ольговичі, яким у часи князювання в Києві їх лідера Всеволода Чермного (1210–1211 рр.) вдалося об'єднати практично всю Південну Русь (Київ, Переяслав, Чернігів, Новгород-Сіверський, Галич, Володимир-Волинський з їх володстями)¹⁷. На час монгольського завоювання Києвом знову володів, об'єднавши більшість українських земель, галицько-волинський князь Данило Романович (Галицький). (Князі з північних руських земель у політичне життя Південної Русі якщо і втручалися, то в тій же мірі, що й у справи сусідів з поза меж Русі. Вони натомість створили власні політичні спільності з центрами у Полоцьку, Новгороді, Володимирі-Суздаль)¹⁸.

Південноруські князі, об'єднавши галицько-волинські землі з подніпровсько-лівобережними, створили сильну державу, яка істотно впливала на європейську політику. Так, Роман Мстиславич та його син Данило Галицький активно втручалися не тільки у справи інших руських земель, але і в боротьбу між європейськими державами. Князь Роман навіть загинув у Польщі, коли вів своє військо, щоб допомогти навести там лад. Володарі Польщі, Угорщини, Німеччини, Візантії, Франції, пошлюблені з південноруськими княжнами, в своїй політиці обов'язково враховували присутність у Європі сильного княжіння на землях України.

Об'єднання Південної Русі в рамках означеної політичної спільності, що спричинило виникнення тут окремої комунікаційної мережі, мало наслідком і завершення в кінці XII – на початку XIII ст. українського етногенезу. Саме тоді джерела фіксують поширення на все південноруське населення самоназви «русини», спочатку у збірній формі множини «русь», а в однині «русин», взагалі характерній для тодішньої етнімії (пор.: «литва» – «литвин», «чудь» – «чудин», «мордва – мордвин»). Ця самоназва відтоді виступала етнонімом усього українського населення до XVIII ст. включно, а галичан, буковинців, волиняків і закарпатців аж до першої половини XX ст., коли утвердилася нова самоназва «українці». До рубежа ж XII–XIII ст. «руссю» звалися лише жителі Руської (Київсько-Переяславської) землі. Мешканці інших земель мали власні етноніми – «чернігівці», «галичани», «володимирці» («волинці»), «турівці», «севрюки», виступаючи земельними етнічними спільнотами, що утворилися були в період удільної роздробленості на основі колишніх племінних етносів (з певною корекцією)¹⁹. А поява єдиної самоназви, як показують дослідження, є найчіткішим свідченням народження самостійного народу, в даному разі українського, що мав тоді етнонім «русини». На російських теренах єдина самоназва, що витісняє тамтешні земельні етноніми («новгородці», «ростовці», «суздальці», «рязанці», «в'ятичі»), утверджується дещо пізніше – з кінця XIII–XIV ст., але вже у формі «русские». Цей етнонім, утворений за зовсім іншою, нетиповою моделлю («русин» є субстантивом, означаючи особистість, а «русский» первинно, до субстантивізації, було атрибутивом, позначаючи належність підданого «руському» князю²⁰) свідчив і про іншу етнічну суть. Тоді ж етнонім «русин» поширюється й на білоруських землях, витіснивши

етноніми «полочани» і «смоляни». Але міцно він там не утвердився, чому завадила відсутність власної держави. Тому для українців білоруси завжди були «литвинами», тобто підвладними Литви, яка на той час підкорила тамтешні руські князівства²¹.

II

Монгольський погром 1240 р. привів до політичного роз'єднання українських земель, і як наслідок – до їх ослаблення й поглинання сусідніми державами, хоч прихильники теорії т. з. «спільної колиски» всупереч фактам і досі твердять ніби тоді Україна вперше виділилась у самостійне ціле. Але цього просто не могло статися. Адже в результаті монгольського завоювання виявилася розірваною політично не тільки й не стільки вся Русь (яка і без того вже розділилась на фактично незалежні політичні утворення), як саме Україна. Галичина і Волинсько-Наддніпрянські землі в результаті монгольського завоювання аж до другої половини XVI ст. увійшли до складу різних політичних організмів. Закарпаття і Буковина ж залишалися політично відокремленими від решти українських земель аж до XX ст. Почався цей процес ще з середини XIII ст., коли у зв'язку з монгольським завоюванням посилилася тенденція до відмінних зовнішньополітичних орієнтацій східних і західних земель Південної Русі. Галицько-Волинське князівство, чинячи опір Орді, дедалі більше втягується у стосунки із Заходом, поступово стає фактично незалежним від монголо-татар, але потрапляє в залежність від західних сусідів. У другій половині XIV ст. Галичина та Західне Поділля інкорпорується Польським королівством, а Волинь потрапляє під владу Литви. Закарпаття входить до складу Угорського королівства. Буковина опиняється спочатку під владою татар, потім Угорщини, а далі відходить до Молдавського князівства. Верховним зверхни-

ком Наддніпрянсько-Лівобережних земель аж до середини XIV ст. виступає Орда, після чого вони входять до складу Литовської держави²².

На середину – другу половину XIV ст. вся територія України виявилася поділеною між сусідніми державами. Настає один з періодів найбільшого державного, культурного, церковно-релігійного і етнічного занепаду України. Затухає політичне й культурне життя в Києві, з якого емігрує в Московію навіть митрополит; занепадає українське культурне життя й у галицько-волинських містах. На розірваних на клапті кордонами сусідніх держав українських землях зникає покликана формувати етнічну самосвідомість інтелігенція як загальноукраїнське явище, занепадає освіта і церковне життя; поступово затухає пам'ять про давньоруське минуле²³. Далекі володарі Польщі й Литви не можуть, та й не бажають, організувати ефективну відсіч турецько-татарським нападам, які, починаючи з XV ст., стають фактично безперервними. Ці напади все більше спустошують Україну, підривають господарське життя, нищать культуру²⁴. Невипадково М. Грушевський назвав цей період «порожньою, безплідною пустинною»²⁵.

III

Об'єднання більшої частини України (Наддніпрянщини, Галичини і Волині) у складі Речі Посполитої за Люблінською унією 1569 р. мало наслідком культурно-національне відродження кінця XVI – початку XVII ст., яке, почавшись на заході, швидко розповсюдилося на наддніпрянські землі. У головних містах України і в багатьох містечках виникають церковні братства, які відстоюють українську православну релігію й церкву, засновують школи, організують друкарні, видають книги. Утворюються відомі Острозький та Києво-Могилянський колегіуми. З'являється ціла плеяда

українських письменників і публіцистів (Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Ісайя Копинський, Петро Могила та багато інших), що в гострій полеміці, спрямованій проти наступу католицької контрреформації пробуджують до активного життя українське суспільство, відроджують вищий рівень його етнічної самосвідомості й починають виводити її на національний рівень. Церковні реформи Петра Могили зближують українське православ'я з католицтвом, одночасно даючи йому можливість зберегти свою самостійність і самобутність. Розвиток міського самоврядування за магдебурзьким правом, розповсюдження цехової організації ремесла, формування шляхетського стану і включення української шляхти в політичне життя Речі Посполитої ведуть до поширення в Україні порядків, спільних з центрально- і частково навіть західноєвропейськими²⁶. Разом з тим у цей час потужним чинником суспільно-політичного життя в Україні стає козацтво, появою якого Україна відповіла на тотальний наступ Великого Азійського Степу. При цьому козацтво з самого початку формувалося як загальноукраїнське явище, становлячи єдине ціле і на підпольських, і на підлитовських, прикордонних зі Степом, землях України.

Українське козацтво, виникнувши як типове прикордонне флібустьєрське утворення, дуже швидко пройшло шлях інституалізації як соціальний стан і виробило власні державно-політичні структури. Україна XVI–XVII ст. в історичних і фольклорних джерелах виступає ареною дуже важливих подій, їх центром. У них ця назва виступає тотожною поняттю не «окраїни», а «Кордону» в Америці часів її колонізації європейцями, означаючи зону збройного протистояння двох різних світів і типів цивілізації. А населення «України» та «українних земель» – козацтво, яке жило воєнізованим побу-

том в умовах перманентної війни виступає в цих джерелах незалежним і самостійним, піонером освоєння земель на Кордоні. Українське козацтво, як прикордонний феномен, слід віднести до досить широкого кола порубіжних суспільств, що виникали на початку модерних часів на прикордонні Європейської цивілізації і позаєвропейського світу, на який вона все активніше наступала. До таких порубіжних соціумів, зокрема, належали флібустьєрські «республіки» та «берегові братства» Карибського моря і Мадагаскару, льянеро Венесуели, гаучо Аргентини, козаки Росії. Вже сама назва «козак», що є запозиченням з тюркських мов, якими воно означає «вільна людина, степовий розбійник», означає практично те ж саме, що й «флібустьєр». М.Попович, визначаючи сутність українського козацтва до утворення Гетьманської держави, вказує, що воно складалося з численного «напівфермерського» населення та з менш численного контингенту «професійних вояків на Січі», основними засобами існування яких була воєнна здобич («козацький хліб»). Причому ідеологія та звичаї останніх накладали сильний відбиток на все козацьке середовище, яке теж вважало себе Славним Військом Запорозьким²⁷.

У документах XVI – першої половини XVII ст. Україна постає прикордонною землею, де піддані великого князя литовського чи короля польського постійно стикаються у збройному протистоянні з військовими формуваннями ворожих східних держав: татарами, турками, московитами, що виступає ознакою їх особливої доблесті²⁸. Відомий український політичний діяч кінця XVI ст. і прихильник козацтва (до речі, київський католицький єпископ) Йосип Верещинський виступав з ініціативою заснування «школи рицарської синам коронним» (тобто підданим польського короля). Причому, знаходиться вона

повинна була саме «на Україні», оскільки якраз там, в умовах постійного збройного протистояння з ворогами, найкраще було освоювати рицарську справу²⁹. А польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський, пишучи про Русь-Україну, вбачає її «прокляття» в розташуванні на прикордонні світу християнського і мусульманського. Як наслідок, її терени є ареною безперервних воєнних дій, і тому в його Хроніці читач зустрічається з акцентом на рицарській, войовничій натурі русинів (як звалися тоді українці)³⁰.

Виникаючи як феномен степового прикордоння, українське козацтво здійснило широкомасштабні культурні запозичення у тамтешнього тюркського населення, частково асимілювавши його. Ці запозичення, що охоплювали господарство, житлобудування, одяг, харчування, військову й суспільну організацію, дали змогу українцям вийти переможцями у довготривалій боротьбі зі степовиками. Як зазначає турецький історик Г.Іналджик, «саме виникнення на прикордонній смузі козацтва, що перейняло подібний (степовикам – В.Б.) спосіб життя та кочову організацію, створило ту силу, якій судилося викликати революційні зміни в цій боротьбі»³¹. Так українська етнічна ніша перетворилася з лісостепової на степо-лісостепову, що створило умови для освоєння й заселення українцями в подальшому всієї території України – колишнього «скіфського квадрата».

Власне Україна в означені часи охоплювала території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств Речі Посполитої, хоча мешканці мирних польсько-литовсько-білоруських теренів уже тоді до неї нерідко зараховували всі українські землі в сучасному розумінні. Населяли Україну, як зазначено в одному з королівських документів 1596 р., «люди свовольные украинные козацтво»³². Ці «своєвольні люди» з України виступа-

ють основними дійовими особами безперервних зіткнень з турками, татарами, московитами, волохами, молдаванами: то відбивають їх напади, то самі здійснюють наскоки на їхні землі. До речі, з творів турецьких істориків дізнаємося, що бойові дії українських козаків на морі практично нічим не відрізнялися від дій славетних флібустьєрів, оспіваних у романах Ф.Купера, Р.Л.Стівенсона, Р.Сабатіні³³. І свого капітана Блада Сабатіні міг би з не меншим успіхом списати із одного з козацьких полковників чи гетьманів, багато з яких не один раз бували у європейських столицях і освіту частогусто мали європейського рівня. При цьому всі намагання центральних властей Польщі та Литви приборкати «українних свавільних людей» не мали успіху, оскільки козаки швидко перетворилися на грізну й добре організовану силу, супроти якої і центральні, і місцеві державці нічого не могли вдіяти, й з допомогою якої вони фактично тільки і могли відбивати турецько-татарські напади. У цьому українські козаки відрізнялися від російських, яких московському уряду вдалося з самого початку поставити в залежність від себе.

У документах XVI–XVII ст. звертає на себе увагу постійне звинувачення козаків у «своленстві». Причому, «своленство» козаків тісно пов'язане з їх «українністю» і виступає чи не найважливішим аргументом протиправності дій козаків. Що ж означало в той час оте саме козацьке «своленство», і чому для тодішніх людей воно мало такий негативний зміст? Річ у тім, що людина Середньовіччя і Ранньомодерних часів мусила діяти так, як передбачали звичай, етикет, норми поведінки, вироблені відповідним (рицарсько-шляхетським, міщансько-бюргерським, ремісничо-цеховим) корпоративним середовищем і унормовані середньовічним правом. Суспільство тоді орієнтувалося на старовину й

незмінність порядків, які вважалися встановленими Богом. Ті ж, хто керувався своєю, а не Божою волею – «своєвольники» вважалися дуже небезпечними особами, що порушують Божі порядки. От саме такими й виступали для законослухняних жителів Польщі, Литви та Білорусі козаки – соціальна верства, яка ні походженням, ні способом життя, ні звичаями ніяк не вписувалася в станово-правову систему Королівства Польського, Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої, живучи своєю, а не Божою волею, на власному, здобутому шаблею, «козацькому праві». А до всього, козаки ще й мешкали на Україні-Кордоні, яка не належала до «освоєного», «свого» світу, і де звичні закони та правила цього світу вже не діяли. Тобто, з погляду законослухняних жителів структурованого і впорядкованого «цивілізованого» світу, яким вважалися польсько-литовсько-білоруські терени, «люди свовольные украинные козацтво» виступали дуже небезпечними і наділеними зовсім іншою, а саме ворожою для «нормальних» людей, сутністю. У цьому зв'язку цікавим є визначення М.Поповичем запорозьких козаків, як людей, прилучених до «нижнього», несоціального світу: «Сама назва «Низ» має не тільки географічний сенс; Запорожжя було простором безпосереднього контакту з «чужим світом», а, отже, «нечистим», «нижнім», таким, що знаходиться на межі з Хаосом»³⁴. Як свідчать джерела, такими, тією чи іншою мірою прилученими до неупорядкованого, несоціального світу, були для жителів «цивілізованих» країв не лише власне запорожці, але і всі козаки – мешканці України-Кордону XVI – першої половини XVII століття. І перебування на цьому Кордоні, який виступав по відношенню до звичного соціального світу свого роду «антисвітом», зумовлювало їх «свавільний» спосіб життя. Невипадково фольклорні джерела

приписують козакам цілий ряд рис так званої «антиповедінки», зокрема розбійницької (характерництво, вміння замовляти кулі, закопування скарбів та ін.³⁵). Немає сумніву, що й самі козаки, згідно з тодішніми уявленнями про будову світу, живучи в «антисвіті» «українного» прикордоння, мусили поводитися відповідним чином. Звідси – засвідчені джерелами ритуальне нехтування безпекою і зневага до смерті, здатність терпіти нелюдські тортури від ворогів, використання фактично східного («бусурманського») костюма та східна зачіска – «оселедець», підкреслено розгульна поведінка та пиятика (адже при потребі, у походах вони спиртного взагалі не вживали), демонстративне зневажання запорожцями багатства тощо. У цьому зв'язку нагадаю, що прилученість до потойбічного, бісівського «антисвіту», відповідно до середньовічних поглядів на світ, якраз і передбачала поведінку, протилежну загальноприйнятій та переодягання у «бісівський» одяг, яким сприймався костюм народів, що належали до принципово іншого культурно-конфесійного кола, а саме народів Сходу. (До речі, абсолютно некоректно звинувачувати козаків у «бандитизмі», та ще й протиставляти їх тодішньому, а тим більше теперішньому «цивілізованому» світові, що нерідко роблять сучасні автори. Річ у тім, що всі тодішні люди, потрапляючи в умови порубіжного «антисвіту», мусили поводитися і поводитися відповідним чином. Згадаймо, наприклад, «подвиги» благородних іспанських ідальго у щойно відкритій Америці, пограбування Константинополя європейськими рицарями 1204 р., або таку ж поведінку російських військ під час завоювання Казані чи Астрахані).

Україна в XVI – першій половині XVII ст. становила Кордон Європейської цивілізації, відмежовуючи її від Великого Східного Степу і Азійського світу

взагалі. Як у Північній Америці часів її завоювання європейцями Кордон відмежовував уже цивілізовані краї від Дикого Заходу, так і Україна знаходилася на передньому краї боротьби Європейського світу з Диким Полем. Але в Україні була і суттєва відмінність від піонерів американського Кордону й флібустьєрів Карибських островів. У Америці безпосередньо за першими піонерами на Дикий Захід і острови Карибського моря наступав світ державної цивілізації європейського типу наймодернішого зразка. І піонери американського Кордону самі не встигли витворити якусь чітко оформлену суспільну структуру чи цивілізаційне утворення. Флібустьєрам певні суспільно-політичні структури, і навіть відому Ліберталю – «Республіку свободи» на Мадагаскарі, створити вдалося³⁶. Але флібустьєрські «республіки» теж не змогли довго опиратися наступові новітньої західної цивілізації. «Українне» ж козацьке суспільство, по-перше, власну своєрідну суспільно-політичну структуру створило, а по-друге, ця структура змогла вистояти в перманентній боротьбі з сильними агресивними сусідами, якими виступали всі навколишні держави. Спочатку, зокрема в XVI – першій половині XVII ст., а на Запорожжі й у XVIII ст. це була суспільно-політична структура, типологічно схожа з флібустьєрськими «республіками» та «береговими братствами». Але в той час як і суспільство піонерів Далекого Заходу Америки, і флібустьєрські «республіки» швидко зійшли з історичної арени й, крім порівняно незначного впливу на традиції сучасних, переважно американських, країн, свого продовження фактично не мали, «українне» козацьке суспільство одержало пряме продовження. Зокрема, воно, досягнувши відповідного ступеня зрілості, інституалізувалося і дістало втілення у створеній Богданом Хмельницьким Гетьманській державі, відповідних політичних,

військових, правових інститутах, адміністративному поділі, соціальній структурі, видозмінених ним традиційній етнокulturі та ментальності українського етносу, новій самоназві «українці»³⁷ (тобто жителі козацької України-Кордону), національному козацькому міфі України, і зрештою в сьгоднішніх Українській державі й українській нації, які, власне, і сформувалися як результат усього цього. (В цьому плані Україна відрізняється і від таких, у минулому теж порубіжних суспільних утворень, як козаки Росії чи гаучо Аргентини. Вони хоч і не зійшли цілком з історичної арени, але зазнали повного підпорядкування суспільно-політичним структурам відповідних держав, втративши самостійність. Так звані ж «селянські» війни в Росії – Болотникова, Разіна, Булавіна, Пугачова насправді були невдалими спробами тамтешніх козаків здійснити те, що вдалося козакам України³⁸.) А та страхітлива, з незліченними жертвами, війна, що тривала практично всю середину і другу половину XVII ст. й відома під назвами Хмельниччини та Руїни, і в яку були втягнуті всі сусідні держави, але епіцентр якої знаходився в Україні, була відчайдушною (повністю в козацькому дусі!) спробою легалізації «українного» флібустьєрського суспільства, яке, виробивши свої власні суспільно-політичні структури, досягло відповідного ступеня зрілості й сили і заявляло права на існування. Спробою, яка хоч і не завершилася одразу утвердженням незалежної козацької держави, але все ж увінчалася успіхом. Адже в її результаті те «українне своєвольне» козацьке суспільство, яке, випадаючи з існуючих політичних, правових, станових структур тодішнього «цивілізованого» світу і живучи фактично всупереч цьому світові, таки одержало право на існування. А український народ, пройшовши це глобальне потрясіння, фактично народився заново, вже як «ко-

зацька нація». У цьому полягає неповторна своєрідність і унікальність України як цивілізаційного феномена. І, до речі, саме цілковите випадання козацтва зі звичних суспільних структур, а не просто «хлопство», яке козакам закидали (адже більшість козаків насправді мали шляхетсько-боярське походження³⁹), було основною причиною затятості, з якою шляхетська Річ Посполита, навіть стоячи на краю прірви, опиралася спробі відзначеної легалізації й не хотіла визнавати козаків рицарським станом, рівним шляхті.

Козацтво з самого початку формувалося як загальноукраїнський феномен і поповнювалося вихідцями з усіх земель України⁴⁰. Перетворення його на загальнонаціонального лідера теж відбулося під потужним впливом західноукраїнських культурних осередків, що пізніше перемістилися до Києва⁴¹. При цьому ватажок наддніпрянського козацтва Богдан Хмельницький заявляв королівським представникам, що на заході його держава сягає «по Львів, по Холм і Галич»⁴², тобто усвідомлював себе лідером усієї України. «З того часу, – зазначає М.Грушевський, – ідея етнографічної території України жила в старшині»⁴³. В усіх наступних спробах козацької старшини виокремити Україну в самостійну державу вона намагалася включити до її складу всі українські землі⁴⁴.

Про Україну XVI–XVII ст. пишуть книги французи Гійом де Боплан, П'єр Шеваль'є, Жан-Бенуа Шерер, а дещо пізніше Проспер Меріме. З Богданом Хмельницьким листується вождь Англійської революції Олівер Кромвель. Українське козацьке військо, що зажило слави одного з найкращих у Європі, бере участь в європейських війнах (кількаразова оборона від турків Відня, бої під Дюнкерком у Франції та ін.); в Ірані з'являється політичний проект використання українських козаків у бо-

ротьбі проти Туреччини тощо. Всі великі європейські і сусідні азійські держави будують свою зовнішню політику з урахуванням України як самостійної політичної сили.

Однак політичне роз'єднання українських земель, які поділили між собою Росія та Польща за Андрусівським перемир'ям 1667 р., привело до ослаблення України, а згодом і до втрати відродженої державності, культурного та національного занепаду. В кінці XVIII – на початку XIX ст. західноукраїнські землі були економічно і культурно найвідсталішими в Австрійській імперії, до складу якої вони тоді входили. Східна Україна, яка поступово втратила Гетьманську державу й пов'язані з нею національні здобутки, також зазнавала економічної експлуатації, включаючи відновлення ліквідованого в ході Козацької революції кріпосного права, піддавалася русифікації, все більше занепадала культурно і служила середовищем, з якого Росія постійно «висмоктувала мізки»⁴⁵. Відсутність у нашого народу власної держави вела до міграції представників сусідніх державних народів на українську етнічну територію, витіснення та асиміляції українців. Саме в такий спосіб тут з'явилися численні угорська, польська, російська, румунська, молдавська, діаспори⁴⁶.

IV

Відродження Української держави і національне піднесення під час Української революції початку XX ст. теж недаремно збіглися з об'єднанням УНР і ЗУНР на зламі 1918–1919 рр. А цим подіям передувало об'єднання в кінці XIX – на початку XX ст. зусиль української інтелігенції, спрямованих на національне відродження, а також національно-культурних і політичних організацій та рухів Східної й Західної України. Це знову дало потужний поштовх пробудженню національного життя

українців. Січові стрільці, розбудовуючи свій рух, активно використовували історичний досвід наддніпрянської України, про що свідчить уже сама їх назва. А українізація й розвиток української культури в 1920-х – на початку 1930-х рр. у підрадянській Україні змогли досягти відомих успіхів лише тому, що їм діячами виступили як східні українці, так і багато вихідців з Західної України (режисер і драматург Лесь Курбас, вчений-географ Степан Рудницький, письменник Антін Крушельницький, кадровий військовий Григорій Коссака та багато інших), що прибули сюди⁴⁷. Але поразка Української революції знову мала наслідком тимчасове роз'єднання і державно-національний та мовно-культурний занепад України.

І нарешті, об'єднання переважної більшості українських територій у 1939–1944 рр., хоч і не відразу, але все ж невідворотно вело до відновлення державності в Україні у 1991 р. Адже в результаті об'єднання Східної і Західної України між цими регіонами почався обмін ідеями, історичним досвідом, організаційними формами й навиками боротьби, а також людьми, які виступали їх носіями. Так, діячі ОУН-УПА, які продовжили українську національно-визвольну боротьбу, вибудовуючи її програмні засади й ведучи пропаганду своїх ідей, спиралися на історичний досвід саме Східної (Великої) України. А тисячі нащадків вояків УПА, як і ті з них, що вціліли, розселившись по всій Україні, поширювали українську національну ідею на її сході, де радянські репресії всіляко винищували пам'ять про національну боротьбу й українізацію початку ХХ ст.

Згадуваний російський історик Г. Лебедев, відлічуючи початок становлення модерної української нації від Козацької революції середини XVII ст., написав на початку 1990-х років: «Тривіковий

«інкубаційний період»... становлення української національно-державної самосвідомості завершився. Україна вибрала державну незалежність, і конститує себе в суверенних кордонах»⁴⁸. І ці кордони України, «проступивши» на карті Європи ще 1100 років тому, незважаючи на те, що сусідні держави не раз рвали її на частини, майже не змінилися. Весь цей час діяли потужні внутрішні закономірності розвитку української етно-національної спільноти, які, попри надзвичайно несприятливі обставини, постійно підштовхували її до об'єднання.

V

Останні політичні події, пов'язані з намаганням донецько-харківсько-дніпропетровсько-одеської олігархії і бюрократії зберегти свої домени, знову привели до появи примари роз'єднання України на схід і захід. Правда, цього разу «схід» дуже суттєво скоротився територіально, а «захід», відповідно, набагато виріс. І якщо на початку новітньої української незалежності кордон між Західною та Східною Україною все ще, як і в XVI–XVII ст., проходив східними межами Галичини, то тепер він проліг східними рубежами Сумської й Полтавської областей. І це є незаперечним досягненням української незалежності та націотворення, яке, попри всі деструктивні зусилля бюрократично-олігархічних «лідерів нації», таки просувалося вперед. При цьому, виявилось, що відроджена кучмівсько-януковичівською командою (не без підказки з зовні) примара роз'єднання України не така вже й популярна в народі, навіть на перетвореному в резервацію сході. І тому, як видається, бідкання деяких політиканів та близьких до них кіл (особливо з «пісарного» регіону) про велику різницю Східної і Західної України, та про те, як же вони, мовляв, зможуть далі співіснувати, є цілком надуманим.

Взагалі ж, у світі, в тому числі у Європі, є скільки завгодно держав, і до того ж унітарних, у яких існують дуже значні регіональні відмінності. Такими є, наприклад, Італія, Румунія, Франція, в яких, до речі, проживає національних меншин аж ніяк не менше, ніж в Україні⁴⁹. (Такі федеративно-конфедеративні держави, як Німеччина й Швейцарія не можуть бути порівнювані з Україною, оскільки мають зовсім відмінні від останньої історію й політичні традиції. У Німеччині з середньовічних часів аж до XIX ст. існувало багато окремих, фактично незалежних держав, що консервувало й етнічну дрібність, якої Україна позбулася ще на зламі XII–XIII ст.⁵⁰ Швейцарія теж з самого початку становила союз кантонів. До речі, наявні на сьогодні етно-національні реалії дають вагомий підстави сумніватися в існуванні єдиної швейцарської нації⁵¹). Тільки політичні еліти, журналісти й науковці цих країн не поспішають оголошувати їх поліетнічними, як це чомусь має місце в Україні, де останнім часом у ЗМІ досить регулярно можна прочитати і почути заяви про те, що в нашій країні проживають «десятки націй і народностей» чи «десятки етносів», й навіть зустріти конкретні цифри: 120, 135 і т. п. «націй і народностей». Такої кількості національностей не знав навіть СРСР, який, як відомо, мав їх більше ста і визнавався за одну з найбільш поліетнічних країн світу. Насправді ж Україна «не тягне» на поліетнічність. Останній перепис свідчить, що українців в Україні проживає 77,8%, тобто абсолютна більшість. Вони переважають навіть у таких областях, як Донецька (56,95%), Луганська (58%) і Одеська (62,8%), в яких справді мешкає багато національних меншин. Меншість українці становлять лише в Криму, який, як відомо, виділений у автономію. Але й тут вони є другою за чисельністю національністю (24,3%). В

усіх же інших областях України разом, окрім Криму, частка українців становить 84,7%. Причому в більшості областей (у 17 з 24) українці становлять від 80% до 97,5%⁵². Якщо до цього додати недовіки в організації проведення перепису, то насправді відсоток українців може виявитися ще вищим, ніж показав перепис. І цей відсоток невпинно росте, зокрема, за рахунок міцніючої тенденції обрання української національності дітьми від змішаних шлюбів і еміграції деяких нацменшин (євреїв, німців). Усі ж ті «десятки націй та етносів», як їх часто іменують у ЗМІ, окрім чотирьох (українців, кримських татар, караїмів та кримчаків) є ні чим іншим як етнічними чи, мовою правових документів, національними групами, тобто діаспорними частинами відповідних етносів та націй, які через певні причини опинилися поза їх етнічною (національною) територією⁵³. І, до речі, далеко не всі з них можуть бути визнаними за справжні етнічні групи. Скажімо, ті 22 чукчі і 91 хант, що їх фіксує довідник «Етнічні меншини в Україні» на території України⁵⁴, і які живуть розсіяно, в більшості практично майже не контактуючи один з одним, не зберегли фактично ніяких етнічних рис у побуті, і нащадки яких не збережуть чукотської та хантійської ідентичності, як видається, за етнічну групу визнаними навряд чи можуть бути. З тих національностей, які мешкають в Україні, справжніми етнічними (національними) групами є росіяни, угорці, румуни, молдавани, поляки, болгары, греки, євреї, цигани, гагаузи, німці, словаки, чехи, білоруси та деякі інші, у більшості дрібніші (тут ще потрібні дослідження). З деякими із них пов'язані певні дискусійні питання. Наприклад, тутешні греки, враховуючи їх формування, етнічну історію та етнографічні особливості фактично «тягнуть» на самостійне етнічне утворення, окреме від

власне греків із Греції⁵⁵. Проте етнічна самосвідомість українських греків та зв'язки з Грецією, що останнім часом стають тіснішими, пов'язують їх з власне греками, перешкоджаючи перетворенню на самостійний етнос. Непростою є ситуація й з циганами, які поділяються на численні етнічно-етнографічні відгалуження, не мають власної компактної етнічної території і дуже різняться мовно-культурними особливостями в різних країнах, включаючи нашу⁵⁶. Останнім часом, з причини надмірної прозорості наших кордонів, в Україні також з'явилися численні кавказькі меншини, які теж слід визнати за етнічні (національні) групи. Але всіх цих етнічних груп аж ніяк не 120 і не 135! Етносами ж в Україні виступають лише українці, кримські татари, караїми й кримчаки, що є автохтонами⁵⁷: лише їхній етногенез проходив на цих теренах і етнічні території їх знаходяться саме тут. Крім України, ці народи ніде не мають своєї корінної землі, будучи скрізь прийшлими, іммігрантами, тобто етнічними групами.

Україну полюбляють порівнювати з Францією, яка справді в етно-регіональному відношенні дуже подібна до нашої країни. Так, вона здавна поділяється на дві, чітко означені половини – північну й південну, між якими існують значні суспільно-економічні, релігійні, етнографічні, політичні, культурні відмінності. Навіть у мовно-етнічному плані Франція має велику подібність до України. По-перше, в ній проживає багато національних меншин: ельзасці, бретонці, корсиканці, баски, каталонці, фламандці, провансальці (останніх офіційна статистика, як правило, зараховує до французів), а також вихідці з колишніх колоній та інші⁵⁸. У той же час офіційний Париж, на відміну від Києва, зовсім не поспішає оголошувати Францію багатонаціональною країною. Взагалі ж, у європейських країнах науковці

й політики взяли на озброєння американські за походженням концепції ситуативної етнічності, в рамках яких найбільше що допускається, так це «мультиетнічність». Але це зовсім не тожне «поліетнічності» чи «багатонаціональності», як у випадку з Україною, оскільки концепції етнічності передбачають наявність в країні лише однієї нації, а не націй та етносів, яких десятками «знаходять» політики, політологи й журналісти в Україні. Всі ж інші національності, що проживають в державі, у відповідності з концепціями ситуативної етнічності, є лише етнічними групами⁵⁹. А означена ситуативність, як правило, є односпрямованою: представники етнічних меншин переважно змінюють ідентифікацію, асимілюючись етнічною більшістю й поповнюючи її склад.

А по-друге, Франція до наших днів зберігає давній поділ на дві мовні зони – північ, де панує французька мова, і південь, де сильні позиції окситанської мови. Це вже не кажучи про мови згаданих національних меншин⁶⁰. Але все це не тільки не становить помітних проблем для її громадян, але й не загрожує єдності держави. Адже об'єднує все розмаїття французьких регіонів унітарна держава, єдина державна французька мова і єдина франкомовна загальнодержавна, окрема від інших сусідніх держав (!), мережа інформаційних комунікацій, включаючи ЗМІ та сферу офіційного діловодства. А паралельно у регіонах діє справді розвинуте самоврядування і функціонують регіональні мови й регіональні ЗМІ на цих мовах, що забезпечує можливість регіонального розвитку. Означена єдина мережа інформкомунікацій єдиною державною мовою виступає за порукою єдності Франції. Як видається, нам тут є чого повчитися у французів. Адже недавні революційні події чітко показали, що чим слабша загаль-

нодержавна мережа інформаційних комунікацій державною мовою у східних регіонах України, тим сильніший там вплив сусідньої держави. І введення російської, як ще однієї державної чи офіційної мови, як і регіоналізація України, привели б до ще більшого втягнення її східних регіонів у зону впливу

Література та примітки

¹ Див., напр.: *Павленко Ю.В.* Культурно-історичне підґрунтя і перспективи співпраці України з країнами Центральної Азії // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20–21. – С. 113.

² Див.: *Sahlins M.* Evolution: Specific and General // Theory in Anthropology. – Chicago, 1968; Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – 1993. – № 4.

³ Детально див.: *Балушок В.* Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1–2.

⁴ Навіть у Північній Америці, Австралії і Новій Зеландії, де численні іммігранти, що володіли найпередовішими досягненнями культури, зіткнулися у XVI–XIX ст. з досить нечисленними і культурно відсталими аборигенами, повної зміни населення не сталося. При взаємодії ж етнічних угруповань, що перебувають на близьких сходах культурного розвитку, повна зміна населення взагалі неможлива (*Балушок В.* Проблема трипільського спадку в Україні і питання індоєвропейської прабатьківщини // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 14 та ін.).

⁵ *Алексеев В.П.* География человеческих рас. – М., 1974. – С. 26–64; *Кочиев Р.С.* Процессы ассимиляции и метисации населения кавказского высокогорья с древнейших времен // Расы и народы. – М., 1990. – Вып. 20.

⁶ Тому поняття «етногенетична (етнічна) ніша» не є тотожним поняттю «етнічна територія» (про це див.: *Кушнер (Кнышев) П.И.* Этнические территории и этнические границы. – М., 1951. – С. 5–6), хоч і виявляє з ним певну подібність. «Етнічна тери-

торія», яка й не приховує своєї зацікавленості в цьому. Але це, як бачимо, повністю суперечить внутрішній логіці розвитку нашої країни, яка діє впродовж більш ніж тисячу років, виступаючи запорукою її єдності, і яка тільки й зможе вивести Україну в число перодових та заможних держав.

торія», на відміну від «етнічної ніші», виступає лише свого роду фізико-географічною мірою площі, яку заселяє етнос.

⁷ Слід зазначити, що південне Полісся, будучи втягнутим ще з часів Київської Русі в загальноукраїнські господарські, етнокультурні, етнічні й історичні процеси, відрізняється від північного Полісся, яке, виступаючи периферійною зоною стосовно як України, так і Білорусі справді є дуже своєрідним в етнокультурному і навіть етнічному плані, оскільки там до наших днів частково зберігаються досить сильні прояви регіональної самосвідомості (див.: *Балушок В.* Про етногенетичну нішу й одну сумнівну версію етногенезу українців // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Українознавство. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 17).

⁸ Про українську етногенетичну нішу спеціально див.: *Балушок В.* Етногенез українців. – К., 2004. – С. 49–91.

⁹ *Балушок В.* Про етногенетичну нішу й одну сумнівну версію етногенезу українців. – С. 160; див. також популярну книгу, яка разом з тим містить дуже цікаві порівняння й спостереження на означену тему: *Петрук В.* Велика Скіфія Оукраїна. – К., 2001.

¹⁰ История СССР. С древнейших времен до наших дней. – М., 1966. – Т. I. – С. 350–482; *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 135–148, 155; *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 93–94; *Ловмянський Х.* Русь и норманны. – М., 1985. – С. 146–153; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. – К., 1998. – С. 133, 138, 242; *Козак Д.Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н. е. – у I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 172. Останні знахідки археологів теж доводять, що на час утворення

Київської Русі придніпровські і західні землі України охоплювалися політичними зв'язками. Зокрема, планомірне «освоєння» Києвом західноволинських і прикарпатських земель ще до розповіді про це в літопису засвідчують матеріали так званих зрубних гробниць – поховань київських дружинників – відомі на вказаних територіях у таких пунктах, як Городище, Пересопниця, Білів, Старожуків, Понебель, Судова Вишня, Підгірці (Моця О. Поляни-руси та інші літописні племена півдня Східної Європи // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2002. – С. 23).

¹¹ Лебедєв Г.С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 146.

¹² Див.: Насонов А.Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 25 і наст.

¹³ Горский А. О древнерусских «землях» // Ruthenica. – К., 2002. – Т. I.

¹⁴ Браїчевський М.Ю. Походження Русі. – С. 192; див. також: Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 90–97.

¹⁵ Попович М. Нариси історії культури України. – К., 1998. – С. 71.

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 200–215; Головка О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. – К., 2001. – С. 125–135, 148 та ін.

¹⁷ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 156–157; Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. – С. 90–92.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. II. – С. 127, 192; Ключевський В. Курс русской истории. – М., 1937. – Ч. I. – С. 328–332; Polonska-Wasilenko N. Zwei Konzeptionen der Geschichte der Ukraine und Russland (Mit Bibliographie der wissenschaftlichen Werke der Vervasserin). – München, 1970; Пеленський Я. Боротьба за «Київську спадщину» у 1155–1175 рр.: релігійно-церковна сфера // Археологія. – 1991. – № 3; Семянчук Г. Усяслаў і Ярас-

лавичы. Специфіка палітычных адносінаў Полацка і Кіева у другой палове XI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2.

¹⁹ Дет. див.: Балушок В. Етногенез українців. – С. 134–186.

²⁰ Генсьорський А.І. Термін «Русь» (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1962. – Т. V. – С. 22–24.

²¹ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 549; Чаквін І.У. Літвіны, Ліцвіны // Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Мінск, 1989. – С. 291.

²² Про все це детально див. відповідні розділи в кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. III–IV; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – С. 189–191; Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 78 та ін.

²⁴ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 122, 128, 132, 143, 146, 155, 174, 248; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – С. 147–151.

²⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. V. – Кн. I. – С. 5.

²⁶ Про все це детально див. відповідні розділи в кн.: Яковенко Н.М. Нарис історії України...; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою; Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К. 2001.

²⁷ Попович М. Нариси історії культури України. – С. 163.

²⁸ Див.: Матеріали по історії землевладення князей Вишневецких в Левобережній Україні. Сообщил Ф.Д. Николайчик // Чтения в Историческом обществе Несторалеписца. – К., 1900. – Кн. XIV. – Вип. III. – С. 94–98; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XV – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 100–102.

²⁹ *Доманицький В.* Козаччина на переломі XVI–XVII в. (1591–1603) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1904. – Т. LX. – С. 20; *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. – К.; Warszawa, 1913. – S. 105.

³⁰ *Borek P.* Ruś w KRONICE Maceja Strujkowskiego // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К., 1998. – Т. V. – С. 66.

³¹ *Іналджик Г.* Боротьба за східноєвропейську імперію. 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 130.

³² *Грушевський М.* Матеріяли до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1899. – Т. XXXI–XXXII. – С. 10.

³³ Див.: *Остапчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Marra Mundi.* Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996

³⁴ *Попович М.* Нарис історії культури України. – С. 164.

³⁵ Про «антиповедінку» див.: *Успенський Б.А.* Антиповедение в культуре Древней Руси // Проблемы изучения культурного наследия. – М., 1985. – С. 326–336.

³⁶ Про флібустьєрські «берегові братства» та їхні суспільно-політичні структури див.: *Neukirchen H.* Piraten. Seeraub auf allen Meeren. – Berlin, 1982. – S. 108–226. Останнім часом у дослідників з'явилися сумніви в існуванні Ліберталії; дехто вважає її вигадкою, авторство якої приписують Даніелю Дефо. Разом з тим ті ж вчені, у разі вигаданості Ліберталії, не виключають існування реального її прототипу (див.: *Давидсон А.* Предисловие // *Нойкирхен Х.* Пираты. – К., 1992. – С. 8–12).

³⁷ Про зміну українським народом самоназви з «русь», «русин», «русини» на «українці» див.: *Балушок В.* Несподіванки української етнічності // Київська старовина. – 2002. – № 5 (347).

³⁸ *Плохій С.* Козакознавство без кордонів // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 76.

³⁹ Рядове козацтво сформувалося в основному із різного роду збройних і військових слуг, старостинських служебників, бояр, зем'ян, переважна більшість яких під час юридичного оформлення шляхетського стану в XVI ст. не змогли документально підтвердити своє шляхетство; влилася до їх складу якась частина ухадників та міщан. Козацька старшина ж походила, як правило, з зем'ян, бояр і покозаченої шляхти (*Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 158 та ін.).

⁴⁰ *Luber S.* Die Herkunft von Zaporoget Kosaken des 17. Jahrhunderts nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. – S. 108–109 та ін.

⁴¹ *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1995. – Т. VI. – С. 25.

⁴² Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. I. – С. 321.

⁴³ *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельницщина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 29;

⁴⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Кн. 2. – С. 1329; Памятники, изданные Киевскою Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – С. 316, 320, 321, 324.

⁴⁵ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної нації XIX–XX ст. – К., 1996.

⁴⁶ Дослідження показали, що західні межі української етнічної території в епоху Середньовіччя проходили значно західніше, ніж сьогодні. І на багатьох землях, де зараз проживає угорське, румунське, молдавське, польське, словацьке населення, середньовічні джерела фіксують українців (див.: *Гнатюк В.* Словаці чи русини? // *Гнатюк В.* Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Розправи и статі о Руснацох Бачки, Сриму и Славонії. – Нови Сад, 1988. – Т. V. – С. 127–201; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. I. – С. 220–223; *Кордуба М.* Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долішнім

Сяном // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1925. – Т. 138–140; *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Л., 1996. – С. 63–70; *Його ж.* Формування західної межі української етнічної території // Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 30–32). Росіяни на сході й півдні України також з'явилися переважно не раніше українців (див.: *Багалій Д.* Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С. 20–47; *Макаруч С.А.* Колонізація Слобожанщини в XVI–XVIII ст. і формування східної межі української етнічної території // Історія української культури у п'яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 33–34; *Ключієв М.М.* Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижнотепле Луганської обл. // Археологія. – 2001. – № 3).

⁴⁷ *Грицак Я.* Нарис історії України.

⁴⁸ *Лебедев Г.С.* Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? – С. 146.

⁴⁹ *Красновская Н.А.* Основные этапы этнической истории фриулов (IV–XX вв.) // Этнические процессы в странах зарубежной Европы. – М., 1970. – С. 102–145; *Брук С.И.* Население мира. Этнодемографический справочник. – М., 1981. – С. 304–307, 321; *Красновская Н.А.* Сардинцы // Расы и народы. – М., 1982. – Вып. 12. – С. 239–250; Сардинцы // Народы мира. Историко-этнографический справочник. – М., 1988. – С. 395; *Франс-Леутская О.Д.* Обзор итальянского журнала «Этние» // Советская этнография. – 1989. – № 5. – С. 150–152; *Nasseni A., Weber G.* Ethnizität und Moderne. Zur ethnischen Vergesselschaftung der Siebenbürger Sachsen zwischen Tradition und Moderne // Forschungen zur Volks- und Landeskunde. – 1992. – Bd. 35. – Nr. 1–2.

⁵⁰ Див.: *Лампрехт К.* История германского народа. – М., 1894–1896. – Тт. 1–3; Народы зарубежной Европы. – М., 1964. – Т. I. – С. 57, 62, 745–748; *Колесниченко Н.Ф.* Донациональные этнические общности (по материалам средневековой

Германии) // Расы и народы. – М., 1978. – Вып. 8; *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 93–94.

⁵¹ Див.: *Чистозвонов А.* Очерки по истории Швейцарии XIII–XVI веков // Исторический журнал. – 1941. – № 5; *Драгунов Г.П.* Национальные взаимоотношения в Швейцарии // Расы и народы. – 1980. – Вып. 10. – С. 131–140.

⁵² Усі дані взяті з: www.ukrstat.gov.ua.

⁵³ Про етнічні групи див.: *Posern-Zieliński A.* Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud. – 1979. – Т. LXIII. – С. 3–4f; *Nasseni A., Weber G.* Ethnizität und Moderne... – С. 20–28; *Заринов Ю.И.* Социум – этнос – этничность – нация – национализм // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 1. – С. 15–17.

⁵⁴ Етнічний довідник. – Ч. II. Етнічні меншини в Україні. – К., 1996. – С. 159, 169.

⁵⁵ Про етнографічні особливості українських греків див.: *Оглух Ф.* Уруми Приазов'я // Берегиня. – 1996. – № 1–2; а про їх етногенез див.: *Бубенок О.Б.* Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). – К., 2004. – С. 205–206, 211–212, 226.

⁵⁶ *Деметер Н.Г.* Этнонимия цыган европейской части СССР // Этническая ономастика. – М., 1984.

⁵⁷ У вітчизняній етнології і навіть в Конституції України стосовно таких народів вживається термін «корінні», проте міжнародне право під «корінними народами» розуміє дрібні «народи, що ведуть племінний спосіб життя» (*Майборода О.М.* Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Вісник Держкомнаціміграції України. – 2002. – № 4. – С. 94). Тому я користуюся терміном «автохтонні народи».

⁵⁸ *Gossiaux J.-F.* Etnologiczne dwoistości Francji // Lud. – 1984. – Т. LXVIII. – С. 3–14.

⁵⁹ *Posern-Zieliński A.* Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych. – С. 3–19.

⁶⁰ *Gossiaux J.-F.* Etnologiczne dwoistości Francji. – С. 6–8.

Регіональні виміри
українського соціуму:
історичне минуле
і національні ідентичності

Вікторія Середа

Починаючи з 1991 р., серед головних викликів стабільності української держави дослідники називають небезпеку активізації дезінтеграційних процесів та брак культурної і політичної єдності різних регіонів України. В багатьох інших країнах адміністративні еліти розглядають політичні кордони держави як незмінні чи навіть об'єктивно зумовлені, але одночасно перед ними часто постає проблема відсутності чітко сформованої національної ідентичності, яка об'єднувала б усіх громадян. Важливим фактором, що зумовлює подібну національну неоднотайність, часто виступає відмінність історичних досвідів та історичної спадщини в різних регіонах країни. Український випадок у цьому відношенні є дуже показовим. Україна як політично-адміністративна одиниця в її сьогоденних кордонах постала лише у 1954 р. Не дивно, що історичний досвід, а також політичні, соціальні та культурні обставини у різних регіонах України істотно відрізняються. Дослідження українського досвіду, таким чином, може пролити світло на механізми творення і перетворення колективних ідентичностей у період соціально-політичних трансформацій та криз.

Спроби концептуального осмислення регіональної багатоманітності України знаходимо у багатьох наукових роз-

відках про сучасну Україну (С.Макеєв, О.Стегній, Н.Черниш). Починаючи з дослідження В.Хмелька, здійсненого у 1994 р., науковці зосереджують свою увагу переважно на дослідженні зв'язку між лінгвістичними практиками та політичними орієнтаціями. Інші дослідники, зокрема Я.Грицак, наголошують на тому, що мовний фактор та національність є менш визначальними у формуванні колективних ідентичностей ніж регіон проживання. У статті пропонується зосередитися на історичній ідентичності як важливому факторі групової солідарності чи диференціації українців та її регіональних вимірах.

У соціології термін регіон застосовують для окреслення соціально-економічних форм організації території, що вирізняється з-поміж інших територій за ознаками, які надають їй відносну самодостатність¹. Однак, досліджуючи регіони, робитимемо акцент не стільки на об'єктивних соціально-економічних ознаках поділу, скільки на аналізі суб'єктивного відчуття приналежності до певного історичного регіону, на виявленні більш стійкої регіональної ідентичності.

Зупинимось на двох важливих обласних та регіональних центрах України – Львові й Донецьку. По-перше, Львів і Донецьк традиційно розглядаються дослідниками як сформовані істо-

ричні регіони, що репрезентують два протилежні полюси політичної мобілізації в Україні². По-друге, обидва регіони мають дуже відмінний історичний досвід (зокрема, багатовікову приналежність до різних державних утворень). Додатковим фактором, що вплинув саме на такий вибір регіонів, стали доступні нам результати трендового соціологічного опитування «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей», яке проводилося у 1994, 1999 і 2004 роках Інститутом історичних досліджень (Львів, Україна) у співпраці з Мічиганським університетом (США). У кожному місті вибірка становила 400 респондентів, а питальник був складений так, що дав змогу простежувати позиції мешканців Львова та Донецька стосовно різних аспектів економічного і політичного життя в країні, а також їх колективні ідентичності.

Вивчаючи ідентичності, важливо з'ясувати рівень їх поширеності у суспільстві чи певному регіоні, структуру та ієрархію (які з них є більш актуальними для респондентів, а котрі менш). Для зіставлення ієрархій ідентичностей у Львові й Донецьку респондентам було запропоновано перелік з 29 окреслень, з яких вони могли обирати всі ті, що описували їх найкраще. Порівняння двох переліків 10 найактуальніших ідентичностей демонструє, що у Львові вони є більш стабільними – з 1994 до 2004 року перших п'ять позицій (українець/ка, львів'янин/ка, жінка, греко-католик/чка, західняк/чка) залишаються незмінними (у 1994–1999 рр. – перших 7 позицій), натомість у Донецьку незмінними залишаються лише перших 3 позиції (донеччанин/ка, жінка, українець/ка). Як бачимо, регіональна ідентичність у Донецьку переважає національну чи гендерну і посідає найвищий ранг, а рівень її поширеності пос-

тупово зростає від 56,7% у 1994 р. до 68,4% у 2004 р. Львів'яни також демонструють стійку регіональну ідентичність, яка віддзеркалюється у 2-й та 5-й позиціях (львів'янин і західняк) рейтингу, проте найважливішою залишається національна ідентичність (72–74% респондентів), що посідає першу позицію в ієрархії. Враховуючи те, що національна та регіональна ідентичності відіграють визначальну роль в ідентифікації мешканців обох регіонів, у своєму дослідженні ми зупинимося саме на них.

На думку Т.Кузьо, історична пам'ять є головним компонентом національної ідентичності. Відповідно сформована історична пам'ять покликана створити повноцінну чи довершену ідентичність і націю³. Важливим висновком згаданого дослідника є те, що у процесі дискурсивного структурування націєпростору та його репродукування будь-яке суспільство (й українське тут не становить винятку) звертається до свого уявного минулого, конструюючи нарацію про свою «власну історію», що складається переважно з описів певних історичних подій, які відбулися у проміжку часу, визначеному як період існування даної спільноти, свят чи комемораційних практик та національних героїв – колишніх членів групи, з якими теперішні покоління відчувають емоційний зв'язок. Водночас націєпростір не є чимось ustalеним і однорідним, в його рамках відбувається боротьба різних націєструктуруючих проєктів, а відповідно і боротьба різних моделей національного минулого, коли ті самі історичні події, особи та свята можуть набувати зовсім іншого символічного значення, або навіть витіснятися новими. Одночасно, в рамках українського націєпростору можна простежити не тільки відмінні (інколи взаємовиключні) моделі національного минулого, але й різні його рівні – локальні, регіональні,

загальнонаціональні, континентальні і навіть глобальні. З нашого погляду, слід приділити більше уваги аналізу того, які саме моделі національного минулого співіснують в сучасному українському соціумі, їх локальним чи регіональним особливостям. Необхідність застосування подібного підходу підтверджують і ті соціологічні дослідження, які вивчали окремі елементи уявних моделей історичного минулого в Україні⁴.

Переважає більшість авторів, які вивчають процеси конструювання, функціонування та репродукування історичного минулого в Україні, схильні розглядати їх саме у рамках націєформування як обов'язковий атрибут нації, забуваючи про те, що ідентифікація з уявним минулим притаманна будь-якій особі чи соціальній групі – сімейній, професійній, релігійній, регіональній тощо. Адже для кожної соціальної групи чи спільноти – від найменшої (як, наприклад, нуклеарна сім'я) до найбільшої (світової/глобальної) – виміри часу (історія, пам'ять, традиції) та простору (Батьківщина, рідна земля, сфера діяльності) мають особливе значення, оскільки саме вони відіграють вагомую роль у маркуванні уявних групових кордонів та міжгруповому розмежуванні. Всі ці індивідуальні та групові моделі минулого взаємодіють у соціальному просторі, впливаючи на формування ідентичностей, соціальних, політичних та культурних орієнтацій членів суспільства.

На нашу думку, дослідження історичної ідентичності є особливо цікавим, адже історична складова присутня у всіх особистісних чи групових ідентичностях, оскільки, як уже зазначалося, вимір часу/історії є надзвичайно важливим не тільки для функціонування будь-якої соціальної групи чи спільноти, але й для її легітимізації та означення символічних кордонів. Наша мета – проілюструвати регіональні особливості історичної ідентичності у Львівській та Донецькій областях шляхом аналізу та порівняння уявлень мешканців цих регіонів про такі її складові, як свята, герої/особи та найважливіші події/періоди.

Одним з найважливіших елементів історичної ідентичності є святкування національних свят як загальнодержавних, так і локальних. Кожен «національний календар» є символом окремішності і особливості кожної нації. Святкування національних свят об'єднує членів спільноти (в нашому випадку національної чи регіональної) і проводить символічний кордон між ними та іншими групами.

Соціологічне опитування «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей» дає нам змогу порівняти, як виглядає система святкувань на персональному рівні в уявленнях мешканців Львова і Донецька. Таблиця 1 ілюструє відсотковий розподіл респондентів, що святкують різні календарні свята.

Таблиця 1

Відсоток респондентів у Львові та Донецьку, які ствердно відповіли на питання, чи святкують вони перераховані свята

Які з перерахованих свят Ви відзначаєте?	Львів (n=400)		Донецьк (n=400)	
	n	%	n	%
Новий Рік	363	90,8	393	97,5
Різдво, Великдень	392	98,0	371	92,8
23 лютого (День Радянської Армії)	53	13,3	267	66,8

Закінчення таблиці 1

Які з перерахованих свят Ви відзначаєте?	Львів (n=400)		Донецьк (n=400)	
	n	%	n	%
8 березня (Міжнародний жіночий день)	258	64,5	364	91,0
9 березня (день народження Т.Шевченка)	128	32,0	24	6,0
1 травня (Міжнародний день солідарності трудящих)	36	9,0	263	65,8
9 травня (День Перемоги)	135	33,8	358	89,5
День матері (2-га неділя травня)	271	67,8	50	12,5
28 червня (День Конституції України)	190	47,5	116	29,0
30 червня (проголошення незалежності України у 1941р.)	72	18,0	25	6,3
24 серпня (День незалежності України)	314	78,5	176	44,0
1 листопада (День ЗУНР)	97	24,3	7	1,8
7 листопада (День Жовтневої Соціалістичної революції)	14	3,5	120	30,0

Як бачимо, єдине радянське свято, яке святкується більшістю львів'ян – 8 березня. Частково цю ситуацію можна пояснити тим, що, по-перше, це свято не має такого ідеологічного забарвлення, як, наприклад, 7 листопада чи 1 травня; по-друге, феміністичний рух та гендерні громадські організації в Україні наголошують саме на святкуванні 8 березня на противагу Дню матері, оскільки останній вшановує традиційні жіночі ролі. На користь нашого аргументу свідчить також розподіл респондентів, що святкують 8 березня, за віковими групами. Було виділено 3 вікові групи: 18–29, 30–59, 60 і старші. У Львові серед молоді 8 березня святкує 78,7%, серед середнього покоління – 67,1%, а серед старшого тільки – 42,2%. З-поміж інших колишніх радянських свят тільки День Перемоги виявився частково значущим для історичної ідентичності львів'ян (33,8% респондентів зазначили, що святкують його). Всі інші радянські свята у Львові святкує лише незначний відсоток населення (13% і менше). Подібні уявлення львів'ян про радянський святко-

вий календар великою мірою збігається з регіональним медіа-дискурсом⁵.

Відповіді респондентів у Донецьку, також віддзеркалюють моделі історичного минулого, конструйовані регіональною пресою. Як ілюструє табл. 1, єдине радянське свято, яке не має високого рейтингу і святкується лише третиною респондентів (30%) – 7 листопада. Серед молоді відсоток тих, що святкують 7 листопада, ще нижчий – 22,8%, що говорить про поступове «відмирання» цієї комеморативної практики. Натомість найбільш визнаними святами у Донецьку є 8 березня (91%) та День Перемоги (89,5%). Для старшого покоління 9 травня є найбільш значущим (93,3%). 1 травня та 23 лютого святкують у Донецьку відповідно 75% і 66,7% респондентів.

Традиційні українські свята в опитуванні представлені 4 позиціями: 9 березня (день народження Т.Шевченка), День матері, 30 червня (проголошення незалежності України у 1941 р.) і 1 листопада (День ЗУНР). Дані, наведені в табл. 1, показують, що кількість тих,

хто святкує традиційні українські свята, у Львові коливається від 67,8% – День матері, до 18,0% – 30 червня, але перевершує кількість тих, що відзначають радянські свята (виняток становить тільки 9 травня). Одночасно у Донецьку кількість тих респондентів, хто святкує традиційні українські свята, є доволі невисокою, коливаючись від 12,5% – День матері до 1,5% – 1 листопада, і не перевершує кількості симпатиків жодного з радянських свят.

Остання група свят складається із комемораційних практик, запроваджених українськими владними елітами вже після здобуття Україною незалежності. Серед них основними є День незалежності України і День Конституції України. Можемо стверджувати, що ново-запроваджені свята є успішними, якщо їх сприймає соціум і залучає до системи колективних уявлень про історичне минуле та до процесу формування історичної ідентичності. Однак нові свята можуть не сприймати як окремі індивіди, так і групи населення, викликаючи сумніви щодо їх необхідності чи відповідності тому минулому, яке вони покликані репрезентувати.

Незважаючи на відносно недавню появу в календарі, нові українські свята у Львові перевершують своєю популярністю навіть традиційні українські свята, натомість у Донецьку День Конституції є менш популярним, ніж усі радянські свята, а кількість тих, хто святкує День незалежності, випереджає лише святкування Дня Жовтневої революції (44,0% і 30,0% респондентів відповідно). Аналізуючи віковий розподіл респондентів, можемо стверджувати, що і у Львові, і в Донецьку нові українські свята значно активніше сприймає молодь, що може свідчити про кращу адаптивну здатність молодих людей і слугувати запорукою того, що поступово відбуватиметься їх все більша інсти-

туціоналізація та інтерналізація, а отже, більша частина населення обох регіонів визнаватиме ці свята.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що за рівнем святкування нових українських свят Львів стоїть значно ближче до офіційного історичного дискурсу, ніж Донецьк. Загалом, незважаючи на те, що метою офіційних календарних реформ в Україні була спроба створити нове спільне бачення минулого, яке поділяли б усі члени суспільства, насправді ці зміни та їх офіційні репрезентації скоріше створили простір для функціонування регіональних контрпам'ятей, що сприяють формуванню відмінного бачення національного минулого і стимулюють різні напрями політичної мобілізації. Як бачимо, Донецьк і Львів не мають спільного бачення національного минулого і дуже селективно обирають, що сприймати і святкувати з того переліку, який пропонується офіційною владою як нова модель меморіальних практик. Має місце неузгодженість не тільки у тому, що святкується у Львові та Донецьку, а і в тому, які символічні репрезентації їм приписуються. Традиційні й нові українські свята займають провідне місце в історичному меморіальному календарі Львова, одночасно радянські свята та їх пострадянські модифікації визнаються як головні в Донецьку. Відзначення у Львові та Донецьку різних свят створює відчуття приналежності, спільності і взаємного обов'язку серед мешканців цих регіонів та одночасно сепарує їх від тих, хто не поділяє з ними цього комемораційного досвіду.

На думку В.Тихоновича, «освоєння життєвого простору як суб'єктивної соціальної реальності неможливе без формування у масовій свідомості референтних персоніфікованих образів-зразків, що слугують компонентами ідентифікаційного процесу. На таких зразках

формується національна самосвідомість співгромадян»⁶. Історичне минуле та історичні факти також є предметом оцінювання, дискусій та витворення персональних преференцій. Відомо, що увага членів певної спільноти переважно фокусується на тих періодах, фактах та процесах, які, на їх думку, артикують особливо важливі цінності, пов'язані з сьогоденням, і які можна використати як аргументи для легітимізації існуючих соціальних інституцій та агенцій. Отже, через відбір та означення певних осіб чи подій з уявного переліку історичних фактів пересічні українські громадяни намагаються освоїти новий соціальний простір, вибудовуючи зв'язок між минулим, сьогоденням та проєкцією майбутнього, що є важливим елементом їхньої національної ідентичності.

Серед питань, присвячених дослідженню історичної ідентичності мешканців обох регіонів в опитуванні «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей», респондентам було запропоновано відповісти на 4 відкритих питання: «Назвіть 3 історичні особи, які відіграли найбільш позитивну/найбільш негативну роль в історії України» та «Назвіть 3 історичні події, які відіграли найбільш позитивну/найбільш негативну роль в історії України». Така форма запитання була обрана свідомо, оскільки мала на меті встановити не тільки репертуар національних «героїв» чи «антигероїв» та подій, яким володіють респонденти в обох регіонах, але і загальний рівень їхньої обізнаності з моделями національного минулого, а також рівень пасивності.

При аналізі результатів опитування у Львові кількість відсутніх відповідей виявилася незначною, натомість у Донецьку ці відсотки були вищі подекуди

вдвічі. Подібна тенденція проявляється і при порівнянні відповідей львівських і донецьких респондентів щодо історичних подій, що може свідчити про кризовість чи несформованість історичної ідентичності у донецькому регіоні, оскільки його населення ще не встигло інтерналізувати елементи нової моделі історичного минулого, а регіональний медіадискурс не сприяє цьому процесу.

Враховуючи той факт, що більшість історичних осіб/подій згадувалися один-два рази, вважаємо недоцільним наведення всього довгого переліку, зосередимо свій аналіз на десяти персоналіях чи подіях, які найчастіше фігурували у згадках респондентів. Ще одним аргументом на користь такого аналізу результатів є те, що ці переліки акумулюють у собі переважну більшість відповідей респондентів. Подібною є картина і з історичними подіями. У Львові: 10 позитивних осіб – 82%, 10 негативних осіб – 80%; в Донецьку: 10 позитивних осіб – 76%, 10 негативних осіб – 88%. У Львові рейтинг 10 позитивних подій акумулює у собі 87,8% відповідей респондентів, а 10 негативних подій – 72,7%; у Донецьку ці цифри становлять 78,4% і 77,3% відповідно.

Таблиці 2 і 3 демонструють рейтинг 10 осіб, які, на думку мешканців Львова та Донецька, відіграли найпозитивнішу та найнегативнішу роль в історії України.

Аналізуючи рейтинги, можемо твердити, що у процесі конструювання національної ідентичності мешканцями Львова і Донецька означився певний репертуар національних героїв, з якими теперішні покоління відчують позитивний емоційний зв'язок, та коло осіб, які викликають несприйняття чи незадоволення. Якщо порівнювати десять героїв та «антигероїв», то бачимо, що серед позитивних і серед негативних історичних постатей у Львові та Донецьку

Таблиця 2

Рейтинг 10 осіб, які, на думку мешканців Львова та Донецька, відіграли найбільш позитивну роль в історії України

Позитивні історичні особи		Львів		Позитивні історичні особи		Донецьк	
Ранг		п	%	Ранг		п	%
1	Ющенко	175	24,4	1	Хмельницький	118	30,6
2	Хмельницький	130	18,2	2	Янукович	66	17,1
3	Грушевський	122	17,0	3	Шевченко	48	12,4
4	Чорновіл	76	10,6	4	Кравчук	38	9,8
5	Мазепа	42	5,9	5	Грушевський	35	9,1
6	Тимошенко	39	5,4	6	Сталін	20	5,2
7	Шевченко	37	5,2	7	Кучма	18	4,7
8	Вол. Великий	37	5,2	8	Ленін	16	4,1
9	Бандера	29	4,1	9	Хрущов	15	3,9
10	Кравчук	29	4,1	10	Леся Українка	12	3,1
	Разом	716	100		Разом	386	100

Таблиця 3

Рейтинг 10 осіб, які, на думку мешканців Львова та Донецька, відіграли найбільш негативну роль в історії України

Негативні історичні особи		Львів		Негативні історичні особи		Донецьк	
Ранг		п	%	Ранг		п	%
1	Кучма	189	29,7	1	Ющенко	87	23,0
2	Сталін	153	24,0	2	Тимошенко	74	19,5
3	Янукович	96	15,1	3	Кучма	41	10,8
4	Ленін	59	9,3	4	Мазепа	37	9,7
5	Медведчук	36	5,7	5	Бандера	35	9,2
6	Кравчук	27	4,2	6	Кравчук	26	6,9
7	Катерина II	22	3,5	7	Сталін	27	7,1
8	Гітлер	21	3,3	8	Гітлер	21	5,5
9	Петро I	19	3,0	9	Горбачов	16	4,2
10	Хрущов	15	2,4	10	Лазаренко	15	4,0
	Разом	637	100		Разом	379	100

збіглося 4 особи (тобто 40%). Цікаво те, що з 4 осіб, які збігаються в обох містах – 3 (Б.Хмельницький, М.Грушевський і Т.Шевченко) є саме тими національними героями, які активно пропагуються офіційним історичним дискурсом. Інші 4 особи, які у Львові означені як позитивні, у Донецьку перебувають у негативному рейтингу і навпаки. Тобто ті особи, які репрезентуються як герої у Донецьку, часто є «антигероями» у Львові, а персоналії, важливі для львівської історичної ідентичності, заперечуються у Донецьку. Слід зауважити, що серед національних лідерів у До-

нецьку є 3 радянських лідери, а отже можемо твердити, що радянська компонента є достатньо важливою для історичної ідентичності донеччан. Іншою характерною рисою Донецького рейтингу є високий рівень внутрішньої неузгодженості. Наприклад, у переліку 10 позитивних осіб знаходимо поруч М.Грушевського – особу, що очолила короткотривале українське державне утворення – УНР, і В.Леніна та Й.Сталіна, які боролися проти цього утворення. На додаток Й.Сталін, Л.Кравчук і Л.Кучма одночасно присутні і в позитивному, і в негативному рейтингу. Враховуючи те, що соціально-демографічні характеристики осіб, що підтримують ці конфліктуючі версії історії, істотно не відрізняються, можемо твердити про феномен гібридизації радянської та української моделей національного минулого у Донецьку.

Якщо говорити в загальних рисах про рейтинг видатних історичних осіб, то беззаперечними лідерами серед національних героїв у Львові є В.Ющенко (24,4%), Б.Хмельницький (18,2%) та М. Грушевський (17%), а серед негативних осіб – Л.Кучма (29,7%) і Й.Сталін (24%). У Донецьку виразним лідером серед позитивних осіб є Б.Хмельницький (30,6%), а далі іде В.Янукович (17,1%). Серед «антигероїв» лідерами в Донецьку є В.Ющенко (23%) та Ю.Тимошенко (19,5%). Таку високу присутність сучасних політичних діячів серед лідерів позитивного та негативного рейтингів частково можна пояснити тим, що опитування проводилося під час помаранчевої революції, в період достатньо сильної політизації суспільства. Наведена у табл. 2 і 3 структура означеного героїчного минулого загалом демонструє, як тісно переплітається національний дискурс з політичним. Бачимо, що до переліку історичних осіб респонденти

вводять цілий ряд сучасних політичних діячів: Л.Кравчука, Л.Кучму, П.Лазаренка, В.Ющенко, В.Януковича, Ю.Тимошенко та інших. Отже, у їх символічному національному просторі відбувається «накладання» героїчного минулого на сучасні політичні події.

Цікавим є також той факт, що серед десяти осіб, які відіграли найбільш негативну роль в історії України, ні львів'яни, ні донеччани не назвали жодної персоналії регіонального походження, тобто уявні «інші» є завжди «зовнішніми» для їх регіону. Серед десяти національних героїв найпопулярніших у Львові представників західного регіону було лише 2 – В.Чорновіл і С.Бандера. Можемо твердити, що для львів'ян ключові історичні постаті належать скоріше до «української моделі» історичного минулого, ніж до регіональної. У Донецьку спостерігається подібна ситуація: серед десятки важливих персоналій знаходимо 1 особу, безпосередньо пов'язану з регіоном – В.Янукович, решта історичних осіб належать або до української, або до радянської моделі історичного минулого.

Далі було здійснено порівняльний аналіз національних груп, до яких львів'яни і донеччани відносять історичних осіб, що згадувалися ними. Для зручності аналізу всі персоналії було поділено на 4 категорії: українські, радянські, російські та представники інших національних груп. Серед національних героїв і у Львові і в Донецьку переважають саме українці – 98%, та 84,1%. Частка представників інших національних груп, які відіграли найбільш позитивну роль в історії України для львів'ян сумарно становить лише 2% (радянські персоналії – 1,7%, інші національності – 0,3%), а для донеччан вона дещо вища і становить 15,9% (радянські персоналії – 13,5%, росіяни – 1,2%, інші національності – 1,2%).

Отже, присутність радянських персоналій у історичній моделі національного минулого в Донецьку на 11,8% відсотків більша ніж у Львові. Натомість, коли ми переходимо до історичних осіб, які в уявленні респондентів відіграли негативну роль в українському національному минулому, то частка українців у Львові зменшується до 56,5%, а представники інших національних груп вже становлять значно більшу частку – 43,5% (зокрема: радянські персоналії – 33,7%, російські – 6,7%, інші національні групи – 3,1%). Бачимо, що львів'яни глорифікують національних героїв саме з української моделі історичного минулого, де інші національні групи та їх представники практично зовсім відсутні. Натомість героям і персоналіям з радянського та російського дореволюційного минулого переважно відводиться роль референтного «іншого», який мар-

кує символічні кордони національної спільноти.

У Донецьку спостерігається дещо інша картина. Серед персоналій, які відіграли найбільш негативну роль в історії України, домінують українці – 82,9%. Радянські персоналії тут становлять всього 9,5%, представники інших національностей – 6,7%. Найменш негативно маркованою групою є росіяни – 0,9%. Відповідно, для донеччан українські історичні персоналії є як основною групою для глорифікацій, так і тією групою, що становить референтного «іншого». Отже, символічні групові кордони, скоріше проходять в межах самої групи.

Таблиці 4 і 5 демонструють рейтинг 10 подій, які, на думку мешканців Львова та Донецька, відіграли найбільш позитивну або найбільш негативну роль в історії України.

Таблиця 4

Рейтинг 10 подій, які, на думку мешканців Львова та Донецька, відіграли найбільш позитивну роль в історії України

Львів				Донецьк		
	Подія	п	%	Подія	п	%
1	Незалежність	311	36,5	Незалежність	122	27,7
2	Вибори 2004, помаранчева революція	160	18,8	Переяславська угода 1654 р., возз'єднання з Росією	75	17,0
3	Прийняття Конституції	75	8,8	Перемога у 2-й світовій війні	51	11,6
4	УНР, 6-ба 1918–1921 рр.	40	4,7	Прийняття Конституції	21	4,8
5	Визвольна війна Б.Хмельницького	40	4,7	Визвольна війна Б.Хмельницького	14	3,2
6	Хрещення Київської Русі Володимиром	38	4,5	Революція 1917 р.	14	3,2
7	Акт Злуки УНР–ЗУНР, утворення ЗУНР	26	3,1	Янукович – прем'єр-міністр	13	3,0
8	Перемога у 2-й світовій війні	24	2,8	УНР, 6-ба 1918–21 рр.	12	2,7
9	Розпад СРСР	18	2,1	Утворення СРСР	12	2,7
10	Козаччина	15	1,8	Хрещення Київської Русі Володимиром	11	2,5
	Разом	747	87,8	Разом	345	78,4

Таблиця 5

Рейтинг 10 подій, які, на думку мешканців Львова та Донецька, відіграли найбільш негативну роль в історії України

Львів				Донецьк		
	Подія	п	%	Подія	п	%
1	Голодомори	88	12,6	Розпад СРСР, незалежність України	83	20,3
2	2-а світова війна, Голокост	68	9,8	2-а світова війна, Голокост	68	16,6
3	Перебування у складі СРСР	67	9,6	Вибори 2004 р., фальсифікації	42	10,2
4	Президентство Л.Кучми	67	9,6	Помаранчева революція	35	8,5
5	Переяславська угода 1654 р.	65	9,3	Голодомори	35	8,5
6	Вибори 2004, фальсифікації	47	6,8	Чорнобильська аварія	16	3,9
7	Чорнобильська аварія	37	5,3	Сталінські репресії	12	2,9
8	Революція 1917 р.	24	3,4	Економічна криза	9	2,2
9	Сталінські репресії	23	3,3	Революція 1917 р.	8	1,9
10	1-а світова війна	20	2,9	1-а світова війна	8	1,9
	Разом	506	72,6	Разом	316	77,3

Аналізуючи рейтинги з 10 позитивних та 10 негативних подій в історії України, названих львівськими та донецькими респондентами, зауважимо, що для львів'ян 3 найпозитивніші події, пов'язані із періодом здобуття Україною незалежності та сучасності (проголошення незалежності у 1991 р., прийняття Конституції, помаранчева революція). Всі відзначені у Львові події належать виключно до національної моделі історичного минулого, репрезентуючи основні етапи розвитку української державності. Серед рейтингу негативних подій найчастіше згадуються ті, що пов'язані з радянським минулим: революція 1917 р., голодомори (1921, 1932–1933, 1946 рр., зведені нами в одну категорію), сталінські репресії, перебування у складі СРСР, Чорнобильська аварія. Важливими негативними подіями є також укладення Переяславської угоди Б.Хмельницьким, Перша та Друга світові війни і 2 сучасні політичні події (президентство Л.Кучми та фальсифікації на виборах 2004 р.). Аналіз донецького рейтингу

демонструє наявність внутрішніх суперечностей і неузгодженостей у історичній ідентичності донеччан. Першу позицію в рейтингу (так само, як і у Львові) займає проголошення незалежності, але вже наступною є подія, що належить до однієї з ключових подій радянської моделі історичного минулого – Переяславська угода 1654 р. і возз'єднання з Росією⁷. У донецькому рейтингу також поєднуються такі конфліктуючі між собою події, як революція 1917 р., утворення СРСР та створення УНР (національно-визвольна боротьба українців за свою державність у 1918–1921 рр.).

Подібна непослідовність у конструюванні історичного минулого в Донецьку простежується також при порівнянні позитивних і негативних подій. Якщо серед позитивних найрейтинговішою є проголошення незалежності України, то серед негативних найрейтинговішою є розпад СРСР. Якщо порівняти соціально-демографічні показники респондентів, що назвали одну з двох подій (незалежність

і розпад СРСР), то вони великою мірою збігаються. Проголошення незалежності України найважливішим є для українців старшого віку з вищою освітою, а розпад СРСР, як негативна подія – для українців і росіян старшого віку з середньою технічною освітою. Серед позитивних подій у Донецьку також поєднуються створення СРСР і проголошення незалежності України. Революція 1917 р. присутня одночасно в обох рейтингах. Загалом бачимо, що 10 найбільш позитивних і 10 найбільш негативних подій в Донецьку представляють одночасно дві моделі історичного минулого – українську національну та радянську, які, з одного боку, взаємозаперечують одна одну, створюючи взаємні контрнаративи, а з іншого, можуть співіснувати в історичній свідомості тих самих соціальних груп.

Ще одним висновком, якого доходимо, аналізуючи 10 найважливіших (позитивних і негативних) історичних подій, є те, що у символічному національному просторі львів'ян і донеччан (подібно до рейтингу історичних осіб) відбувається вписування сучасних політичних подій та орієнтацій респондентів у наратив історичного минулого. У Львові і Донецьку серед історичних подій фіксуємо вибори 2004 р. і помаранчеву революцію, президентство Л.Кучми, прем'єрство В.Януковича, сучасну економічну кризу.

Цікавим є також той факт, що серед обох рейтингів у Львові і в Донецьку практично відсутні події регіонального значення. Виняток становить тільки проголошення ЗУНР, хоча і ця подія втрачає своє регіональне значення через одночасне наголошення на акті Злуки ЗУНР і УНР. Це говорить про те, що мешканці обох регіонів скоріше інтервалізують події, які належать до метанаративів, що конструюють «зовнішні», узагальнюючі моделі історичного мину-

лого (українську чи радянську), ніж творять свою власну модель історії, базовану на регіональному досвіді. «Зовнішнє» походження моделей історичного минулого, означуваних в обох регіонах, стає ще більш очевидним, якщо порівняти десятки важливих історичних подій з офіційним історичним дискурсом, репрезентованим у промовах Президента України.

Підсумовуючи, зауважимо, що реконструкція структури історичної ідентичності, зокрема її 3 основних елементів (календарних свят, історичних осіб та головних періодів чи подій), на основі опитування «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей» засвідчила, що інституціоналізація історичної пам'яті та історичної ідентичності в Україні великою мірою пов'язана з регіональним досвідом. Як засвідчив наш аналіз, процеси формування національної та історичної ідентичності в Україні не такі успішні, як це на перший погляд здавалося. Відсутність в офіційному історичному дискурсі таких історичних моделей, які б однаково поєднували і були прийнятними як на Сході, так і на Заході України, свідчить про те, що історія України до 1991 р. все ще більше роз'єднує людей, ніж історія України після 1991 р. їх поєднує.

Донецьк і Львів все ще не мають виробленого спільного бачення національного минулого, яке сприймали б обидва регіони. Там все ще існує досить високий рівень незгоди не тільки щодо свят, які святкуються у кожному регіоні, але й щодо осіб, котрі означаються як національні герої, і подій, які трактуються, як важливі для історії України. Для Львова особливо важливими є святкування традиційних та нових українських свят. Тут також особливого значення набувають особи і події з дора-

дзянської моделі української історії, що описуються мешканцями як позитивні і героїчні. Вони посідають чільне місце у календарних та комемораційних святкуваннях і становлять основу історичної ідентичності мешканців Львова. Натомість радянські історичні персоналії та події все ще займають вагоме місце у історичних наративах та ідентичностях Донецька. Те саме стосується і радянських свят (чи їх пострадянських модифікацій), що інтерналізуються та святкуються переважно на Сході.

Як бачимо, в Україні зміна історичних символів та значень, приписуваних певним подіями чи особам, відбувається не як процес заміни одного іншим, а як складна боротьба, унаслідок якої відбувається інколи часткове витіснення, інколи часткове накладання або взаємопроникнення чи навіть гібридизація моделей історичного минулого. Зокрема, у Донецьку витворюється гібридна модель історичної ідентичності, що поєднує одночасно елементи української та радянської моделей національного минулого, які в інших дискурсах можуть становити взаємовиключні контрнративи. Натомість у Львові історична ідентичність є значно більш когерентною та сфокусованою навколо української національної моделі історичного минулого.

Отже, можемо стверджувати, що, оскільки уявлення про спільне національне минуле та історична ідентичність все ще достатньо сильно відрізняються в обох регіонах, це може впливати на їх національну ідентичність, сучасні політичні орієнтації та вибір на пряму майбутнього розвитку України. Існує також небезпека, що зацікавлені політичні гравці можуть експлуатувати подібні

регіональні відмінності в історичних ідентичностях та політичних орієнтаціях, як стратегії політичної мобілізації. Чим більш популістською буде така політична агітація у Львові і Донецьку, що використовуватиме як основу для своєї легітимації певні моделі історичного минулого, тим більшою може бути небезпека для територіальної цілісності країни (що підтвердили останні президентські вибори в Україні). Водночас є небезпека, що нові концепції національної ідентичності можуть поставити на основі описаних вище моделей історичного минулого, які поставлять під питання ідею існування української політичної спільноти (як приклад можемо назвати міф про галицьку «інакшість», що побутує в західних регіонах України, чи спробу створити автономну республіку південно- і східноукраїнських регіонів у грудні 2004 р.). Можна також припустити, що існуючі розбіжності в історичних ідентичностях та політичних поглядах мешканців різних регіонів України можуть залишатися однією з головних перешкод на шляху вироблення і запровадження українською владою чітко визначеної та когерентної внутрішньої і зовнішньої політики у майбутньому. Одночасно позитивна тенденція полягає у тому, що переважна більшість львів'ян та донеччан не підтримують ідею регіоналізації України (лише 0,3% та 4,4% відповідно – «за»). Разом з процесом витворення політичної нації та засвоєння офіційних історичних дискурсів можна прогнозувати поступове «зближення» обох регіонів у їхніх уявленнях про ключові свята, події та персоналії національної моделі історичного минулого.

Примітки

¹ Колесников Ю. Прикладная социология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – С. 39.

² Грицак Я. Страсті за націоналізмом. К.: Критика, 2004. – 344 с.; Черниш Н., Маланчук О. Поколінські моделі особистісних ідентичностей: регіональні виміри // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2003. – С. 254–260; Hrytsak Y. National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk // *Harvard Ukrainian Studies: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe*; Hrytsak Y. On Sails And Gales, And Ships Sailing In Various Directions: Post-Soviet Ukraine // *Ab Imperio*. – 2004. – № 1. – P. 229–254.

³ Kuzio T. *Ukraine. State and Nation Building*. London: Routledge, 1998. – 298 p.

⁴ Злобіна О., Тихонович В. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. – К.: Стилос, 2001. – 238 с.; Малес Л. Свята в українському суспільстві // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, 2003. – С. 486–490; Середа В. Означення героїчного минулого і політика національної ідентичності: за матеріалами львівського дослідження // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Зб. наук. пр. Харків, 2004. – С. 353–356; Сусак В. Відображення політичної історії України в пам'яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова та Донецька // *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. Політичні науки. – Т. 19. – 2001. – С. 36–45; Сусак В. Артикуляція історичної спадщини України її громадянами (регіональні подібності та

відмінності на прикладі Львова та Донецька) // *Розвиток України в регіональній перспективі*. Харків, 25–27.05. 2001 р. – Київ: Стилос, 2002. – С. 197–220; Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 4. – С. 134–155; Wanner, C. *Burden of Dreams. History and Identity in post-Soviet Ukraine*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1998. – 255 p.; Wanner C. *Crafting Identity, Marking Time: An Anthropological Perspective On Historical Commemoration And Nation-Building In Ukraine* // *Harvard Ukrainian Studies*. – December 1999. – V. 23. – № 3–4. – P. 105–131.

⁵ Докладніше про аналіз регіональних медіа-дискурсів див. у Sereda V. *Regional historical identities in Ukraine: case study of Lviv and Donetsk* // *Наукові записки. Т. 20. Соціологічні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. – К., 2002. – С. 26–33.

⁶ Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2002. – № 4. – С. 147.

⁷ Для подальшої дискусії див. *Berkhoff K.* «Brothers, We Are All of Cossack Stock»: The Cossack Campaign in Ukrainian Newspapers on the Eve of Independence // *Harvard Ukrainian Studies*. – June 1997. – V.21. – № 1/2. – P. 119 – 140; *Plokhly S.* *Historical Debates and Territorial Claims. Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute* // *The Legacy of History in Russia and in New States of Eurasia*. Armonk – London: M.E. Sharpe, 1994. – P. 147 – 169; *Sysyn F.* *The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology* // *Social Research*. – 1991. – V.58. – №4. – P. 845–864; *Velychenko S.* *Rival Grand Narratives of National History. Russia/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's Past (1772–1991)* // *österreichische östhefter*. – 2000. – № 42. – P. 139–161.

Політико-національна єдність як передумова сталого й гнучкого суспільного розвитку України

Володимир Фісанов

Через 5–6 років в Україні виступить перше покоління громадян, виховане в незалежній державі. Попри всі труднощі й негаради, можна сказати, що у переважній більшості, як нам видається, буде сформовано вже на рівні підсвідомості почуття приналежності до єдиної країни. Це засвідчила і помаранчева революція: яку б кандидатуру з суто феєричним запалом не підтримувала молодь, вона була єдиною в одному – переживаннях і боях за долю всієї України. Однак шляхи досягнення суспільно значущих цілей розумілися по-різному.

Отже, які чинники відігравали у минулому й, можливо, відіграватимуть у майбутньому інтегруючу роль, сприяючи досягненню політико-національної єдності як запоруки сталого суспільного розвитку?

Насамперед, маємо говорити про досягнуте у роки незалежності неймовірними зусиллями політичне усвідомлення більшістю нації територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів України. Багато у чому це сталося завдяки зусиллям бюрократії у Києві, яка була зацікавлена у збереженні «комуністичної спадщини» під власним контролем. Вже у 1990 – на початку 1991 року гостро постало питання, який сценарій майбутнього розвитку України перемає? РУХ на чолі з В'ячеславом

Чорноволом здійснював національно-демократичний політичний проект. Номенклатура, відриваючись від московського центру, здійснювала власний проект, який можна кваліфікувати як напівзалежний «лен Україна».

На жаль, переміг другий проект і президентом став високий партійний чиновник, виходець з номенклатури Леонід Кравчук. У наступне десятиліття (період президентства Кучми) адаптувались і пристосовувались до національних ідей фактично всі інші значущі політичні сили.

І для Кравчука, і для Кучми одним з основних завдань було зменшення відцентрових тенденцій, які могли б зашкодити єдності створюваного ними режиму. Рішучі політичні кроки Києва у березні 1995 р., пов'язані з подоланням сепаратизму в Криму, дали змогу призупинити відцентрові тенденції. Проте подальший економічний розвиток в країні привів до того, що регіони відчували усе більшу відстороненість центральної влади від вирішення нагальних регіональних проблем і власну «самодостатність», що, на думку відомого канадського дослідника Д.Яворського, створювало сприятливу атмосферу для «можливої федералізації України», за допомогою якої дехто з регіональних лідерів намагався здобути «персональні володіння» або

задовольнити власні «таємні сепаратистські амбіції»¹.

На початку ХХІ ст., незважаючи на відцентрові тенденції, в Україні усе-таки сформовано «жовто-блакитне політичне поле» (хоча і вкрай мозаїчне), де переплелися десятки різноспрямованих політичних векторів, сотні мотивацій і чимало політичних особистостей, у кожній з яких було і є власне бачення шляхів вирішення сучасних проблем України та стратегій щодо її майбутнього.

Одним з найважливіших чинників на шляху досягнення політичної єдності стали минулі президентські вибори. Поєднавшись, дві ідентичності – західноукраїнська і центральноукраїнська (раніше її називали малоросійською), «перемогли» третю – «новоросійську» ідентичність. Тут ми ідемо за дуже влучною характеристикою України як національно-культурного розмаїття кінця ХІХ – початку ХХ ст., запропонованою російським філософом Г.Федотовим у його відомій праці «Доля імперій».

І саме у ході виборів номенклатура Південного Сходу виступила ірредентистськи. Думаю, що певною мірою вона використала традиціоналістську (але разом з тим не таку явну) «новоросійську ідентичність». Цікаво, що роль Центральної України у підтриманні громадянської і етноконфесійної стабільності відзначалася в одному соціологічному дослідженні по гарячих слідах президентської кампанії 2004 року. Зокрема, там зазначається що «Центр країни і в географічному, і в політичному значенні становить своєрідну перехідну зону між Сходом і Заходом, щось схоже на скобу, яка з'єднує два протилежні полюси. Можна припустити, що без цієї перехідної зони конфлікт в Україні отримав би значно драматичніший характер. Те, що не здійснилося пророцтво

Гантінгтона, яке передбачало розпад України на західну і східну частину, здається значною мірою було заслугою більш виваженої позиції жителів Центрального регіону та Києва»². Віктор Ющенко спирався на найбільш активний, пасіонарний макрорегіон – Захід і переміг разом з Центральною Україною, котра, як зазначає київський політолог О.Попов, «не націоналістична, але й не антинаціоналістична»³.

Таким чином, сталося те, що сталося – тверезо мисляча частина громадянства в Росії остаточно перестала сприймати Україну як «Росію, котра вийшла сама з себе». Власне, такий вчорашній підхід певною мірою поділяють лише ті політтехнологи, хто подібно до Г.Павловського, вважає перемогу помаранчевої революції своєю особистою поразкою. Останній пише у передмові до збірки «Оранжевая революция»: «Більшість авторів збірки вибачається за термін «революція» і тим не менше змушена його застосовувати. ... Адже революція – це крайній випадок політики доконаних фактів. Насамкінець, київська революція – ніяка не українська і не східноєвропейська. Це добре нам пам'ятна російська революція, ще одна з столітньої ланки таких самих, починаючи з першої російської революції 1905 р.»⁴. Мабуть не слід коментувати такі сентенції.

Починаючи з Тузли і завершуючи Майданом, Україна зробила рішучий крок на підтвердження обґрунтованої 15 роками незалежності своєї внутрішньополітичної єдності. У грудні 2004 р. доба розпаду Радянського Союзу остаточно завершилася.

Подивимося тепер на зовнішні чинники, котрі у недалекому майбутньому могли б сприяти політико-національній єдності країни. Найближчими десятиліттями Україна має стати на ноги як самодостатня економічна, культурна

державна одиниця середньої ваги. Як кажуть в англомовному світі – як middle power. Подивимось реально. Україна в багатьох схемах і міркуваннях до сьогодні розглядалася досить образливо як своєрідний геополітичний мінус чи то Радянського Союзу або ж сучасної Росії. Уникнути такої некомфортної ролі можна, позбувшись економічної вторинності і сформувавши основи громадянського суспільства. Це саме ті, «традиційні» внутрішні справи, які разом з усім культурно-конфесійним підґрунтям нашим формують й формуватимуть неповторне обличчя українського варіанта європейської інтеграції.

Що ж являє собою сьогодні європейська система відносин? Вона ґрунтується вже не стільки на балансі інтересів, а передбачає величезну міру взаємозалежності внутрішньої (навіть у традиційно внутрішніх справах тієї чи іншої держави) та зовнішньої політики; вона формується як система відносин, що являє собою високу міру взаємної підтримки і, зрозуміло, відмову від будь-якої форми силової поведінки.

Зауважимо одну із найбільш помітних тенденцій, що мають місце у сучасних міжнародних відносинах: класична «нація – держава» втрачає атрибути суверенітету, притаманні більше ХІХ і ХХ століттям, проте і наднаціональна державність в імперських шатах остаточно відійшла в історію.

Сьогодні на порядок денний поставлене питання про перегляд меж національного суверенітету окремої держави. Не виключено, що у процесі такого перегляду відбуватиметься вироблення своєрідного «кодексу правил поведінки» будь-якої суверенної держави. Відступ від таких правил може стати приводом для застосування проти неї не тільки економічних й політичних санкцій, але і засобів прямого силового тиску.

Мабуть, актуальним завданням є зміна стилю зовнішньополітичного мислення. Можливо, за нових умов дещо інакшим буде виглядати те, що ми звикли кваліфікувати як «національний інтерес». Ми також стоїмо перед необхідністю глибокого внутрішнього «реформування» державних одиниць на теренах Центральної та Східної Європи, які опинилися на межі століть в якісно новій геополітичній ситуації.

Розглядаючи досвід співіснування України зі своїми сусідами, зауважимо, що більшість з них знаходиться в оточенні новітніх «державних експериментів». Візьмемо, до прикладу, Польщу. Ця держава сьогодні в оточенні новоутворених держав – об'єднаної Німеччини, Чехії, Словаччини, Білорусі, Литви і, зрозуміло, України. Можна навести приклад Румунії, оточеної трьома новими державними одиницями – Україною, новою Югославією, Молдовою. Що ж до України вона також в якісно новому оточенні – РФ, Білорусь, Молдова, Словаччина, причому дві інші сусідки України, які не зазнали геополітичних «мутацій» (Угорщина і Польща) за цей час стали членами НАТО. Пошлемося тут на влучне зауваження О.Дергачова, який зазначав, що «зовнішні чинники діють нерівномірно і немов би викривляють міжнародний простір навколо України»⁵.

Отже, викликів чимало. Проте усі вони також об'єктивно сприяють суспільній консолідації в Україні на державницьких засадах, досягненню політико-національної єдності у конкурентному геополітичному середовищі.

Парадокс ситуації для багатьох політиків і українського загалу полягає у тому, що українська державність, зробивши лише перші кроки, змушена (за умов розвитку глобальних процесів) «здавати» ще не облаштовані національні позиції, приєднуючись, скажімо, до

СОТ або ж прагнучи приєднатись до ЄС чи НАТО. Тому контрверсія, котра виникає у деякого з політиків, полягає у такому – «космополітичний або ж національно-патріотичний вибір». «Інтеграція» України до ЄС, ЄЕП, СОТ і «активізація співпраці з міжнародними фінансовими організаціями», як вважає, до прикладу, лідер Народного Руху України за Єдність Богдан Бойко, мають на меті «включення» України до міжнародного поділу праці з подальшим підпорядкуванням нашої держави «волі міжнародних космополітичних угруповань»⁶. Автор виходить з того, що «глобалістський проект» – це «змова космополітів проти народу» і національних інтересів України. Однак в глобалізації, як видається, набагато більше спонтанного, непередбачуваного й дивакуватого, аніж кимось запрограмованого, хоча, зрозуміло, і це має місце.

Як відомо, політично активне населення в Україні у сприйнятті внутрішніх й зовнішніх подій усе ще розподіляється між двох полюсів – Європою і Росією. Багато хто сприйняв і продовжує сприймати перемогу на Майдані як своєрідний «геополітичний переворот» на користь Заходу. Наприклад, у програмі «Союзу православних громадян України» однією з цілей зазначено протистояння «геополітичному перевороту в державі»⁷.

Де-інде на психологічному рівні починає домінувати «теорія заколотів». Одне із завдань у психологічно-ментальній галузі полягає якраз у тому, щоб відійти від односпрямованого, одномірного сприйняття політичної дійсності. Адже у нас на пам'яті заколоти «імперіалістичні», «американські», «жидо-масонські». Сьогодні ідеться про «заколот глобалістів». Чи не настав час вийти із окопів «холодної війни» і заходитися формувати ефективну систему гнучких і якомога адекватніших

національних відповідей на непрості виклики сучасності? Певним чином заперечувати інтелектуальні напрацювання і соціально-політичні моделі західних країн можна лише тоді, коли мислячі кола в Україні хоча б певною мірою їх осягнуть. А ставати у позу жебрака – «Я цього не розумію і не хочу знати, і тому воно мені не потрібно», – мабуть, легше усього. Проте, чи виправдані подібні настрої?

Відкидаючи міфологізоване антизахідне світосприйняття, Україна має сьогодні лише дві альтернативи: інтегруватися до європейської спільноти під геополітичним контролем Росії, або намагатиметься робити подібні кроки цілком зважено, відповідально, а, головне, автономно. Як переконливо довів Майдан, Україна – європейська за духом. Наша країна, плекаючи традицію, вдало поєднує її з західним раціо вже сьогодні, фактично, є частиною Європейської Спільноти Народів.

Що ж до Росії, нехай краще Москва нас по-сусідкому наздоганяє, болісно переживаючи власні реформи і шукаючи шляхи порозуміння з Європою. Вона усе ще на роздоріжжі. Це, до речі, визнають російські аналітики. Як зауважив експерт А.Піонтковський, ми маємо справу з «безперервним перехрестям, на якому вічний підліток Росія болісно вирішує питання своєї географічної, історичної та метафізичної самоідентифікації – чи є Росія частиною Європи, чи ні?». Суспільство та еліта не зуміли, зазначає політолог А.Мальгін, «засвоїти ні західний лібералізм, ані західні соціал-демократичні ідеї». Концепції, що «спливли», спираються на великодержавність, як її розуміло ХІХ століття, «не містять функціонально корисної для зовнішньої політики складової, а саме інтернаціональної»⁸. Відомий культуролог Л.Баткін так продіагностував сучасний стан Росії: «Багато у чому це усе та

ж сама країна – причому з вищою владою, яка тяжіє до повзучої реставрації. Тобто, коротко кажучи, це нестійка соціальна структура, з поверховою, далекою від системного завершення модернізацією, з ... дикими рисами насильства, тотальної корупції, авторитаризму, прилюдної брехні і холопства. Ми застигли в потворній перехідності. Можливо, це ситуація відкладеного вибуху. Як на межі XIX–XX ст.»⁹. Отже у Росії також цілком самостійне «глобальне» плавання.

Тут постає інше запитання: якими критеріями та оцінками керуватися, спрямовуючи свої зусилля на інтегрування до об'єднаної Європи? Мабуть, слід всебічно вивчити сутнісні особливості позиції наших партнерів щодо України.

Причому, як видається, основна межа довгострокового розмежування з Росією знаходиться все-таки не у силовій, геополітичній площині. Україна, формуючи власну національно-культурну ідентичність, часово і фактурно цілком успішно по окремих напрямках доводить свою «окремішність» від Росії. Тут не обов'язково наполягати на «кричущих» розбіжностях. На ділі їх не так вже і багато. Маємо і чимало спільного: традиції співіснування, спільність культурних коренів, єдина атлантида православної духовності. Важливими є дійсна несхожість національних характерів, уподобань, новітнього культурного дискурсу і, головне, державотворчих процесів в Україні і в Росії. Саме ці відмінності, можна було б назвати, користуючись словами Дерріди, «*бахромою незвіданості*», яку справді слід вивчати, аналізувати і, якщо хочете, «плекати», оскільки саме вона є розділово-з'єднувальним знаком суспільно-державного буття новопосталих феноменів, ім'я котрим «Україна» та «Росія». Ключовою для нашої держави у цьому кон-

тексті я назвав би проблему динамічного розвитку, визначення і поглиблення насамперед культурної та економіко-соціальної ідентичності. Адже національна ідея «включає динамічну складову, яка закладається новітньою історією нації і для якої характерна перманентна змінність з часом, що несе із собою культурну «модернізацію» нації»¹⁰. Європа є сильною у цьому сенсі, як колись влучно зауважив Д. де Ружмон, своєю варіативною сумішшю: «Велика кількість джерел спільної для європейців культури та стосунки вилучення, доповнюваності чи включення... дають нам уявлення про майже безмежну кількість більш-менш стійких комбінацій, які теоретично можуть з них впливати»¹¹.

Зауважимо у зв'язку з цим, що сьогодні звичне протиставлення Заходу і Сходу втрачає свій первинний сенс, якщо мова іде про цінності розвитку. На перший план виходить інше протиставлення: цивілізації з високою здатністю до саморозвитку, які в кінцевому підсумку утворюють ліберально-модерністську суперцивілізацію і цивілізації статичні з історично слабкою властивістю до саморозвитку, які являють собою якусь традиційну суперцивілізацію. Ліберально-модерністська суперцивілізація поповнюється за рахунок тих країн традиційного типу, в яких «саморозвиток культивується в необхідних межах»¹².

Нам, українцям, переосмислюючи критерії зовнішньополітичних оцінок і підходів, необхідно інакше поглянути ще на багато речей. Тут, скажімо, й роль суверенної держави на міжнародній арені. Ми звикли, керуючись нашою стратегічною культурою, бачити в ній єдиного серйозного контрагента у зовнішніх справах. Однак сьогодні міжнародні відносини вкрай диверсифіковані: самодостатніми гравцями, як засвідчує практика, виступають також

інтеграційні і міжурядові об'єднання, міжнародні клуби, неурядові організації, а також ТНК та їхні лобістські угруповання.

Позбавимось ілюзій: наша країна подала першу заявку на вступ до елітарної і відносно закритої системи Заходу, який сам по собі, як кажуть досить влучно, діє подібно до «техніко-наукової мегамашини..., яка вже не може сьогодні розглядатися як продукт одного геополітичного простору»¹³. Атмосферу подібного закритого дому, яким сьогодні постало перед нами європейське співтовариство, дуже добре відтворила російський філософ Є.Савінова: «Закритий дім підкреслено елітарний, у ньому тільки свої, їх повинно бути мало. Він скоріше відторгне людину, ніж допустить її у себе. Честь та відповідальність увійти до нього передбачають прийняття існуючих у ньому правил поведінки, системи внутрішніх відносин та оцінок. Цей дім створює відчуття фізичної та психологічної захищеності, незалежності від зовнішнього світу, він являє собою світ у світі»¹⁴. Зрозуміло, ми можемо робити подібне порівняння у царині зовнішньої політики з певними застереженнями. Проте, перший крок у західному напрямі уже зроблено.

Важливим чинником внутрішньої політичної консолідації України, її саморозвитку, який безпосередньо впливатиме на прийняття ЄС вагомих зовнішньополітичних рішень щодо неї, є формування основ громадянського суспільства. «Єдиним виходом може бути тільки власний розвиток, який би сам по собі примусив змінити точки зору...»¹⁵. Ідеться про те, коли і якими шляхами в Україні сформується достатньо впливові агенти соціальних змін. Трудність сьогоденної ситуації полягає у тому, що суб'єкти цільовизначення і, головне, дій щодо створення скоріше не підвалин, а атмосфери відкритого суспільства

часто знаходяться далеко за межами України. Приклади цього – західні гуманітарні фонди, які активно співпрацюють з численними неурядовими організаціями в Україні. Проте у найкращих випадках подібні неурядові організації є всього лише невеличкими острівцями громадянської активності. Насправді моноліт закладеного у радянські часи суспільного організму дав лише тріщини по краях, відправивши у ліберальне плавання без вітрил інтелектуалів, які немовби застигли між Сцилою лібералізму Заходу і Харибдою квазідемократії в Україні. Визначальним моментом тут стане, мабуть, формування економічно автономної особистості, у якій появиться власний, живий інтерес у розвитку незалежних громадських структур, які б конструктивно опонували владі, протистояли тенденціям відчуження, котрі часто-густо переважають у сучасному суспільстві.

Створення зовсім іншого інформаційного і духовного клімату за допомогою неурядових організацій, інтелектуалів, творчої молоді та представників інноваційного бізнесу, що в кінцевому підсумку сприятиме народженню в Україні усе нових «оаз» відкритого суспільства. Розбудувати сьогодні побільше таких «острівців» громадянської активності, які стали б у майбутньому, справжніми суспільними орієнтирами – наш реальний внесок у сталий суспільний розвиток.

У цьому контексті чиновник має відчутти себе громадянином власної держави. Що створювало й до сьогодні сприяє атмосфері відчуження у нашому суспільстві? Свідомість того, що бюрократія всюдисуща, що вона «усе може» і «зможе». Свідомість того, що «ви» всюди, що «ви» можете, а ми *повинні*, ось та незборима (як здавалось донедавна) стіна відчуження між владою і суспільством.

У новостворюваному суспільному контексті роль влади майже вирішальна: створити умови для громадської активності і, головне, дати громадянам право на прозорий і постійний зворотний зв'язок – такий інколи неприємний та невчасний для самої влади. За визначенням Н.Лумана, «владу можна порівнювати з комплексною функцією каталізатора. Каталізатори прискорюють (або уповільнюють) хід тих або інших подій. Вони змінюють час чи вірогідність подій, очікуваних у межах випадкових відносин між системою та зовнішнім світом...». І далі: «...Влада являє собою шанс підвищити вірогідність виникнення досі неймовірних селективних зв'язків»¹⁶. Не втрачаємо сподівань, що оновлена українська влада має поступово сприяти народженню власних опонентів, створивши умови формування розгалуженого й партнерського громадянського суспільства.

Шлях у номенклатурно-олігархічний тупик, куди настійливо штовхали українське суспільство можновладці у минулому, був занадто довгим – він розтягнувся на десятиліття і тому сподівання на можливий політичний стрибок, який вивів би Україну на іншу дорогу з більш-менш визначеними параметрами сталого розвитку усього за 2–3 роки, межують з політичною наївністю.

Другий фактор, що заважає сьогодні проводити консолідовану (головне, підтриману більшістю населення) зовнішньополітичну тактику – це різне бачення вектора і шляхів реалізації зовнішніх цілей держави. Тут слід враховувати й такий чинник, як співіснування у політичній свідомості політиків і населення різних рівнів розуміння політичних процесів і зовнішніх цілей. Адже наша країна чи не єдина у Східній Європі, де дуалізм у зовнішньополітичній сфері певною мірою гальмує розуміння й вирішення внутрішніх проблем.

Зрозуміло, що досвідчений політик намагатиметься досягти монізму в розумінні програмових цілей і базових засад своєї діяльності. На це можуть піти десятиліття копіткої роботи. Особливо таке завдання важливе й, мабуть, досяжне (за умов серйозної експертної праці та інформаційно-пропагандистської активності серед населення) щодо зовнішньополітичних цілей держави. Прогнозуємо, що в Україні на рівні масової свідомості через 10–15 років домінуватиме саме європейський вектор (звісно, за наявності достатньої кількості євроскептиків і антиглобалістських настроїв). Надзавдання у сфері формування зовнішніх орієнтацій населення в Україні, мабуть, полягатиме найближчими роками у досягненні більшістю виборців мовчазного політичного консенсусу щодо зовнішніх цілей держави. Зрозуміло, що згодом це також стане невід'ємною складовою сталого, передбачуваного розвитку і гнучкої зовнішньополітичної стратегії України.

Сьогодні багато говорять про національну об'єднавчу ідею. На нашу думку, вона полягає, мабуть, у розширенні творчого поля Особистості – поля активної життєдіяльності людини. Ідеться про те, щоб зробити його зручним, комфортним для пересічного громадянина, з певним недоторканим вільним часом для інтелектуального й творчого розвитку, спілкування й активного відпочинку. За таких умов для багатьох в Україні зрозумілою і, головне, прийнятною стане думка: «європейцями не народжуються, ними стають».

Отже, виокремимо, принаймні, три складові, що сприяли і далі сприятимуть національно-політичній консолідації і сталому розвитку українського суспільства:

– бюрократія як першоутримувач державного організму в 1991р. з загаль-

ним завданням власного громадянства в умовах сьогодення;

– виокремлення і домінування європейського вектора зовнішньої політики як засадничого і стабілізуючого, котрий в змозі інтегрувати/увібрати етноконфесійну розмаїтість України;

– формування громадянського суспільства, яке у співробітництві з оновленою державою, сприятиме розширенню особистісного творчого поля.

Слід, мабуть, формувати засади суспільної свідомості у напрямі – від євро-

пейської мрії («єдина Європа як остання утопія» – *Д.Кон-Бендіт*) до європейського прагматизму України. Не стільки почуття, скільки розважливості; не жертівність (хоча й вона може ставати затребуваною у ключові критичні моменти), а повсякденна професійна праця і навчання. О.Чалий якось влучно зауважив: «Ми не йдемо в Європу – ми чекаємо, коли Європа прийде до нас...»¹⁷. Вже не очікуємо. Перший рішучий крок зроблено у грудні 2004. Далі буде. Залишайтеся з нами....

Примітки

¹ John S. Jaworsky. Chapter 4. Centrifugal trends // Ukraine: stability and instability – McNair Paper 42. – August 1995.

² Звіт з дослідження, проведеного в Києві в грудні 2004 р. студентами та працівниками Східних Студій Варшавського Університету. Спеціальний випуск з нагоди виступу Президента України Віктора Ющенка у Варшавському Університеті. – Варшава, 2005. – С. 17.

³ Попов А. Парадоксы революции // «Оранжевая революция». Украинская версия: Сборник. – М.: Издательство «Европа», 2005. – С. 150, 155.

⁴ Павловский Г. Предисловие к российскому изданию // «Оранжевая революция». Украинская версия: Сборник. – М.: Издательство «Европа», 2005. – С. 3.

⁵ Дергачов О. Євроатлантичний контекст українсько-російських відносин // Україна між Росією і Заходом. Стратегія на початок XXI століття. Матеріали круглого столу. – К., 2000. – С. 72.

⁶ Бойко Б. Україна: остання війна за незалежність. Українська патріотична альтернатива тотальному космополітичному проекту (аналітичне дослідження). – Коростень: Редакція газети «Вечірній Коростень», 2005. – С. 108, 154.

⁷ Православный телеграфъ. – 2006. – № 1. – С. 2.

⁸ Мальгин А. Внешнеполитические ресурсы России и пределы их реализации // Pro et Contra. Осень 2001. – Т. 6. – № 4. – С. 104.

⁹ Баткин Л.М. К спорам об исторических путях социального развития России. О монографии Б.Н. Миронова // Одиссей. – 2004. – М.:Наука, 2004. – С. 391.

¹⁰ Лисицин Е.М. Національна ідея і стратегія національної безпеки // Стратегія національної безпеки України: проблеми розробки та імплементації. – Матеріали науково-практичного семінару, 28 березня 2000 р. – К., 2000. – С. 19.

¹¹ Ружмон Д. де. Відкритий лист до Європейців // Вибране. – Львів, 1998. – С. 171.

¹² Ахиезер А., Уткин А.И. Россия и Запад: История цивилизаций // Pro et Contra. – 2001. – Т. 6. – № 4. – С. 243.

¹³ Zolo D. Cosmopolis. Prospect for World Government. – Cambridge: Polity Press, 1997. – С. 136.

¹⁴ Дом (материалы заочного «круглого стола») // Ступени. Философский журнал. – 1997. – № 10. – С. 25.

¹⁵ Замятин В. Зигзаги интеграции // День. – 2002. – 16 июля.

¹⁶ Луман Н. Власть. – М.: Праксис, 2001. – С. 23,24.

¹⁷ Телевізійна програма «Подвійний доказ» // Канал «1+1», 2 грудня 2003 р.

II. Суспільство обирає демократію

Стратегії збереження регіональної влади в Україні

Керстін Ціммер

Замість епіграфа

Неофіційні правила й методи є всюдисущими в українській політиці. Оскільки приватний сектор та державні посади майже не відокремлені, ресурсами державного апарату зловживають задля політичних цілей. Це особливо помітно у стосунках між областями України та центром. Контроль над українськими регіонами, з одного боку, забезпечується нечіткими кадровою та бюджетною політикою, а з іншого – виборами. Регіональна політика – це система перерозподілу, за якого нижчий рівень формально та неформально залежить від центру і вимушений співпрацювати у клієнтській формі. Віддача центру залежить від успішної мобілізації електорату під час виборів.

Вступ

Неформальні методи відіграють важливу роль у політиці колишніх радянських режимів. Хоча це вже й стало рідчю банальною, але співвідношення між офіційною та неофіційною політикою залишається нечітким. У більшості досліджень співвідношення між офіційною та неофіційною політикою чи формальними та неформальними правилами і методами залишається не цілком визначеним. Очевидно, вони ґрунтуються на різних моделях зв'язку формального з неформальним. Багато дослідників припускають, що неофіційні правила працюють поруч з офіційними і перші послабляють ефективність других. Також стверджують, що неофіційні правила заміщають офіційні. Інші автори розглядають

конфлікт між двома типами правил як даність. І, нарешті, більшість учених припускають, що неофіційні методи з'являються через недоліки функціонування та брак легітимності формальної структури («за відсутності»), а деякі стверджують, що вони таким чином функціонують як свого роду мастило для змістовної діяльності. Взагалі, формальні правила здебільшого вважають «переважаючими», а до неформальних правил ставляться з підозрою, оскільки вони негативно впливають на прозорість, відповідальність і демократичну легітимність¹. Такі аргументи ґрунтуються на моделі, яка допускає фактичне відокремлення обох видів механізмів координації. В той же час вони є свідченням нормативного розуміння на основі ідеалу безперешкодно функціонуючих

формальних правил. Тому неофіційні правила трактують як відхилення або як адаптивне прилаштування суспільства².

У цій роботі розглядається інший погляд. На прикладі України вона показує поширення неофіційних правил і методів у політичному процесі і пов'язує це з неопатримоніальним характером держави, тобто з відсутністю відокремлення державних і приватних сфер. У статті говориться, що ці неофіційні правила й методи не набувають чинності через неефективність формальної структури (водночас не заперечуючи, що вона є неефективною), і що вони не працюють паралельно, не перебувають у конфлікті з формальними правилами, і що вони не заміняють останніх. Було б грубим спрощенням припускати, що формальні та неофіційні правила чітко відокремлені і врешті-решт стосуються різних сфер діяльності. Так само, як в економіці не працюють лише в офіційному або лише в сірому секторі, так і політичні діячі не працюють тільки у формальній або тільки у неофіційній сфері³. Я радше допускаю розмивання формальних і неформальних правил. Існуюча модель формальних правил приводить до необхідності застосування неофіційних методів, але не через незнання, не через труднощі перетворень і не через їхню відсутність. Формальні правила часто цілеспрямовано розробляються так, що для успішної діяльності слід використовувати неофіційні стосунки патрон – клієнт і що усі дійові особи стають потенційно вразливими. Права система створює непевність і водночас може використовуватися як інструмент здійснення контролю і влади.

Це може проілюструвати приклад української регіональної політики, тобто адміністративних і фінансових відносин між штаб-квартирою країни та регіональними і місцевими адміністраціями.

Державне будівництво в Україні: неопатримоніальна держава рантьє

Крім демократизації та запровадження ринкової економіки, подальшими аспектами перетворень в Україні є будівництво держави і нації⁴. Будівництво держави включає в себе два головні фактори. Спочатку слід побудувати «власний» національний бюрократичний апарат з усіма його регулятивними можливостями. Хоча радянська республіка Україна була адміністративною одиницею без політичного значення, новій державі довелося впоратися з важким завданням об'єднання гетерогенних регіонів⁵ і взяти їх під контроль. По-друге, державне будівництво передбачає створення державності через чітке розмежування між інституційно відмінними сферами – публічною і приватною. З останнім завданням впоралися не до кінця. Натомість український режим перетворень характеризується відсутністю горизонтального й вертикального диференціювання⁶, тобто низьким рівнем диференціювання між політичною та економічною сферами і переважанням особистих мереж над правовими нормами. Тобто Україну можна назвати неопатримоніальним режимом. Неопатримоніальна держава характеризується формальним, але не фактичним відокремленням приватних і суспільних сфер⁷. Неопатримоніальне правління здійснюється в межах структури і з претензією на раціонально процедурну бюрократію та «сучасну» державність, і тому мають місце дві логіки, тобто патримоніальна система пронизує юридично раціональну систему, не одержуючи повного контролю. Якщо хтось нехтує асиметріями влади і пов'язаними рівнями відомості, цей хтось має певний рівень свободи вибору логіки дій для досягнення своєї мети. Це передбачає вроджену непевність щодо поведінки усіх дійових осіб. З тим, щоб дати раду

цій повсюдній непевності, яку відчують на індивідуальному досвіді, дійові особи функціонують у межах формальної та неофіційної логіки системи. Таким чином, загальна непевність репродукується і врешті-решт стає інституціалізованою⁸ паралельно із зрощенням двох логік діяльності.

Політичні і економічні еліти залежні від неопатримонального правителя і перебувають у стані постійного змагання і конфлікту один з одним. Правитель роздмухує цей конфлікт за допомогою стратегії «divide et impera» з тим, щоб перешкодити появі опозиції⁹. Змагання еліт відбувається і у рамках правлячої еліти, статус якої завжди непевний, і між *інсайдерами (своїми) та аутсайдерами (чужаками)*¹⁰. Призначення на державні посади не базується на принципах меритократії, а залежить від особистої лояльності, яка ґрунтується на страхові та винагородах. Політичний процес визначається боротьбою за адміністративні посади та ренти¹¹. Рента зазвичай з'являється в результаті появи, забезпечення або поліпшення можливостей генерування доходів в секторі ринку завдяки політичним привілеям. Таким чином політика стає грою з «нульовою сумою», боротьбою за збереження «пребанд». Участь у політиці і артикуляція інтересів перебувають під контролем патронажних структур. Правляча група використовує державну службу для задоволення власних інтересів. Існує зовсім невисокий рівень інституціоналізації та брак визначених повноважень і послідовності у діяльності адміністративного апарату. Державна відомчість та автономія¹² суворо обмежені. Владні еліти постійно втручаються в адміністративні процедури або інші сфери і використовують офіційні ресурси у приватних цілях або для збереження влади.

Усі ці фактори були помітні в Україні при президенті Леоніді Кучмі

(1994–2004). Після ратифікації Конституції в 1996 р. відбулося зміцнення виконавчої влади, особливо посади президента. Щоб залишатися при владі, Кучма роздмухував суперництво між елітами, в тому числі між опозицією та правлячою групою і між конкуруючими угрупованнями в межах правлячої клітки. З цією метою він використовував офіційні і неофіційні важелі. Його влада як президента приростала завдяки його офіційному праву приймати рішення щодо заповнення адміністративних посад, які дають доступ до ресурсів і можливості для пошуку ренти¹³. Однак його влада ґрунтувалася не тільки на формальних правах, а також і на його вмінні залякувати опозицію та маніпулювати олігархічними групами.

Починаючи з 1996 р., Україна формально була напівпрезидентською системою¹⁴. Конституційні зміни, які набули чинності з 1 січня 2006 р., встановили парламентську систему. Президент безпосередньо обирається на п'ять років. Він є главою держави, але не керівником уряду. Однак, він впливає на діяльність усіх виконавчих структур і може заблокувати закони. Він може здійснювати регулювання у багатьох сферах виконавчої влади своїми декретами; і цю можливість президент Леонід Кучма використовував часто. Тільки парламент може притягти його до відповідальності. Кабінет Міністрів, як виконавча влада, очолюваний прем'єр-міністром, несе відповідальність за виконання законів. Кабінет призначається президентом без згоди парламенту, і тільки прем'єр-міністр повинен одержати підтримку парламенту. Крім того, президент призначає й звільняє глав обласних адміністрацій, так званих губернаторів, а також керівників служб безпеки, правоохоронних органів та податкових адміністрацій без парламентського контролю і без будь-якої відповідальності¹⁵.

Український парламент – Верховна Рада, є однопалатним органом, який складається з 450 депутатів, що обираються на чотири роки. В 1990 і 1994 рр. вони обиралися в одномандатних округах за мажоритарною системою. Однак у 1997 р. Верховна Рада прийняла новий виборчий закон, який передбачав, що половина членів парламенту обирається за партійними списками, а інша в одномандатних виборчих округах. Парламентські вибори 1998 і 2002 рр. проводилися згідно із цими правилами.

Змагання еліт дуже чітко проявилось у ставленні президента до олігархів. Влада олігархів головним чином ґрунтується на привілеях або ліцензіях на право торгівлі стратегічними товарами, на зразок електроенергії чи сталі, головних експортних товарів України. Ці привілеї можна відкликати у будь-який час. Тому «ієрархія» олігархів є результатом їхньої лояльності і стосунків з високопоставленими патронами. У цьому сенсі олігархи «призначаються» політичним центром, і відносна міць окремо взятого олігарха підвладна постійним змінам. Доброзичливість президента залежить від переваг, яких він досягає від співробітництва з окремим олігархом (або їхньою групою). Прагнучи забезпечити свою владу, Кучма дотримувався стратегії рівноваги і роздмухував конкуренцію серед владних еліт. Уміло призначаючи людей на ключові посади, сприяючи їхній кар'єрі або надаючи їм економічні переваги, він налаштував олігархів одного проти одного і перешкоджав окремим особам чи групам ставати занадто потужними¹⁶.

Організація Transparency International (2005) поставила Україну серед найкорумпованіших держав світу. Клієнтелізм і корупція є системними компонентами неопатримоніальних суспільств і держав. Їх можна описати як більш індивідуальну, але втім інституціалізова-

ну реакцію на непевність, притаманну неопатримоніальній системі¹⁷. З погляду звичайних підходів корупція трактується як недолік і вираження слабкості держави, а держава розглядається як жертва корумпованих бюрократів та їхніх клієнтів. Але існують також суперечливі інтерпретації «сильних» і «слабких» сторін, які мають більше сенсу в контексті неопатримоніальних режимів. К.Дарден, наприклад, розцінював «українську державу» радше як суб'єкта, а не жертву корупції¹⁸. Він стверджує, що в Україні корупція слугує різним державним установам як інструмент контролю і влади. Держава погоджується з корумпованою поведінкою своїх посадовців або навіть заохочує її. В той же час за цими «провинами» ретельно стежать та реєструють їх органи, якими врешті-решт керує президент, який – за українською термінологією – збирає *компромат* на велику кількість людей. Перебуваючи під загрозою виявлення злочинів, державні посадовці стають покірними і таким чином їхня згода й покора стають «платою» (державних) здирників.

Відповідно до логіки неопатримоніальної держави шантаж складається із поєднання раціонально-бюрократичних процедур і неофіційних стратегій. З метою власної стабілізації і відтворення «держави» у такий спосіб постійно стимулює корумповану поведінку. Великий контролюючий апарат не служить справі боротьби з корупцією, а радше використовує корупцію, щоб взяти під контроль окремих осіб і цілі групи. Більше того, ця практика не залишається в межах державного апарату. Окрім усіх інших, стежать і за підприємцями, партійними діячами та офіційними представниками профспілок, а їхню, можливо, незаконну поведінку використовують, щоб застосувати до них тиск. Вибіркове застосування законів тільки поглиблює непевність, і тому можна сміливо говорити

про цілеспрямоване створення непевності, яка простягається до вищого ешелону апарату влади¹⁹. Захист держави, який водночас є завжди «персоніфікованим», знімається як тільки людина починає становити політичну загрозу. Таким чином, не існує неупередженого верховенства права, а швидше *верховенство за законом*. З огляду на брак будь-якої ідеології, яка могла б передбачати лояльність особистої жертви та зобов'язання, шантаж і загроза ув'язнення слугують заміною для підтримання дисципліни. Через низький рівень інституціалізації та брак певних характеристик повноважень і послідовності адміністративного апарату, відомчість та автономія є обмеженими²⁰. З іншого боку, ця нечіткість зробила свій внесок у запобігання появи чисто авторитарного режиму²¹.

Відносини між центром і регіонами

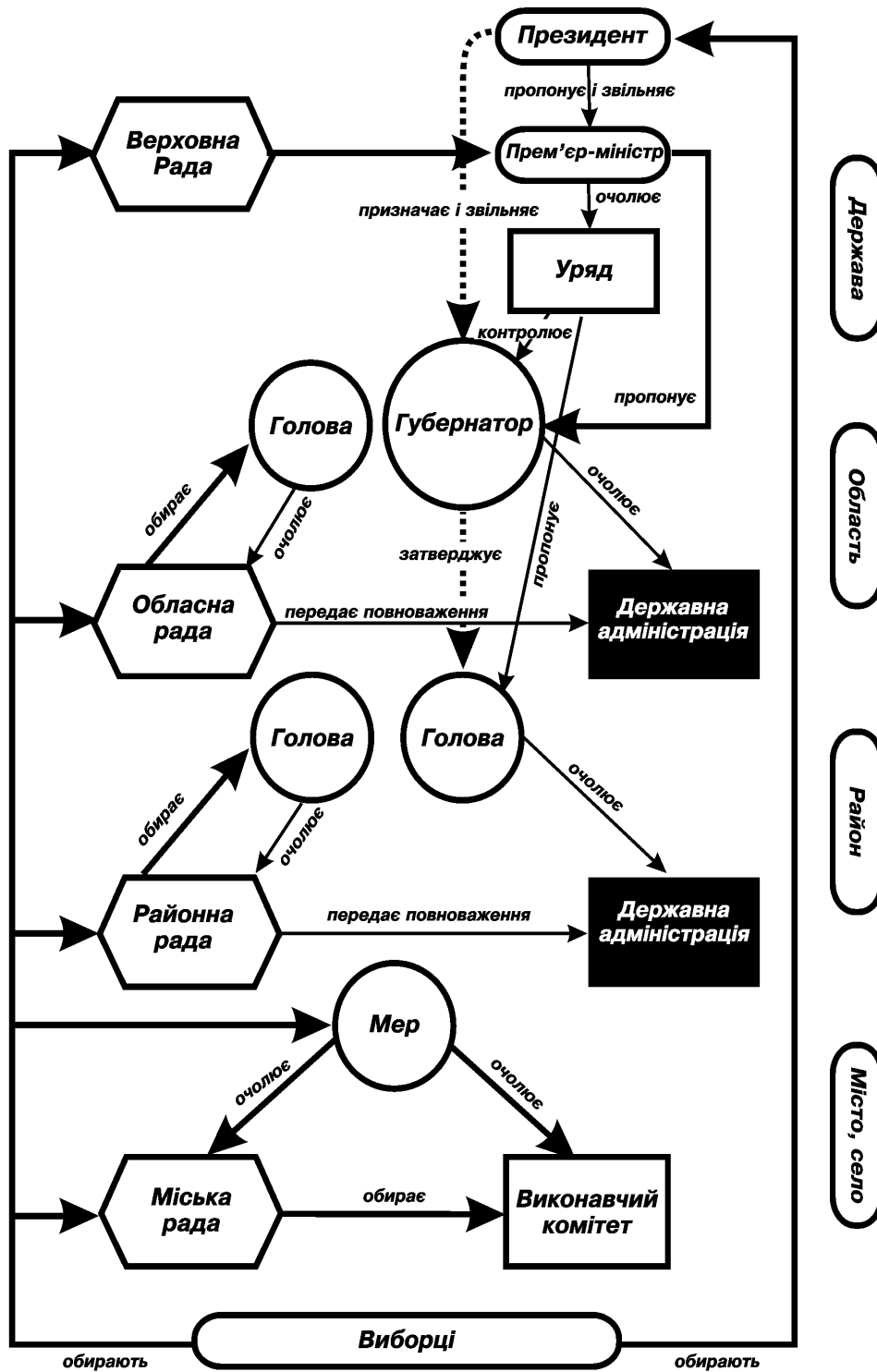
Продемонстровані особливості системи надто очевидні у відносинах національного центру з регіонами. Відповідно до Статей 2 і 132 Конституції, Україна є унітарною державою. Починаючи з 1989 р. законодавство про регіональне управління змінилося кілька разів. Безкінечні правові перегляди відображають боротьбу між центром і регіональними керівниками за панування в регіонах, яку центр формально вирішив на свою користь. Найважливішою особливістю цих реформ було постійне коливання між вертикальною автономією і залежністю, а також між розподілом повноважень і злиттям повноважень на регіональних і місцевих рівнях. Це приводило до появи вертикальних та горизонтальних гібридів державної влади і місцевого самоврядування на більшості рівнів урядування²².

Справжнє самоврядування існує тільки на муніципальному рівні. Населення села, містечка або міста вибирає місцеву *раду* на чотирирічний строк.

Весь електорат у місті вибирає міського голову своєю більшістю. Парадокс українського законодавства полягає в тому, що міський голова представляє раду у її відносинах з виконавчим комітетом і навпаки. Фактично, це означає часткове зняття поділу повноважень на місцевому рівні і підсилює становище міського голови. *Рада*, навпаки, має не надто багато обов'язків і не впливає на формування місцевого органу влади.

На рівні району та області зіштовхуються органи самоврядування та органи державної влади. *Депутати районних і обласних рад* обираються населенням їхніх виборчих округів у громадах. Головне завдання *обласної ради* – розподіл бюджету для міст обласного *підпорядкування і районів*. Тільки починаючи з 1995 р. *обласні і районні ради* в законодавчому порядку одержали свої відповідні функції і повноваження, не маючи окремих виконавчих органів. Натомість обласні і районні держадміністрації (створені і формально керовані національним урядом) здійснюють виконавчі функції на цих рівнях²³. Це привело до злиття *обласних рад* (як органів самоврядування) і органів державної влади, і таким чином горизонтальна автономія *рад* – як невід'ємна частина поділу повноважень – більше не забезпечується.

Обласні державні адміністрації є частиною виконавчої влади. Їхні голови, яких зазвичай називають губернаторами, призначаються прем'єр-міністром (за згодою президента і можуть звільнитися останнім), а на рівні району голова висувається Кабінетом Міністрів і затверджується *обласною* адміністрацією. Тому в даному разі є пряма залежність *району від області*. Крім того, вони призначаються на термін президента, отож зі зміною влади вони також втрачають свою посаду. Отже, вони автоматично зацікавлені в переобранні чинного президента. Цій залежності сприяють

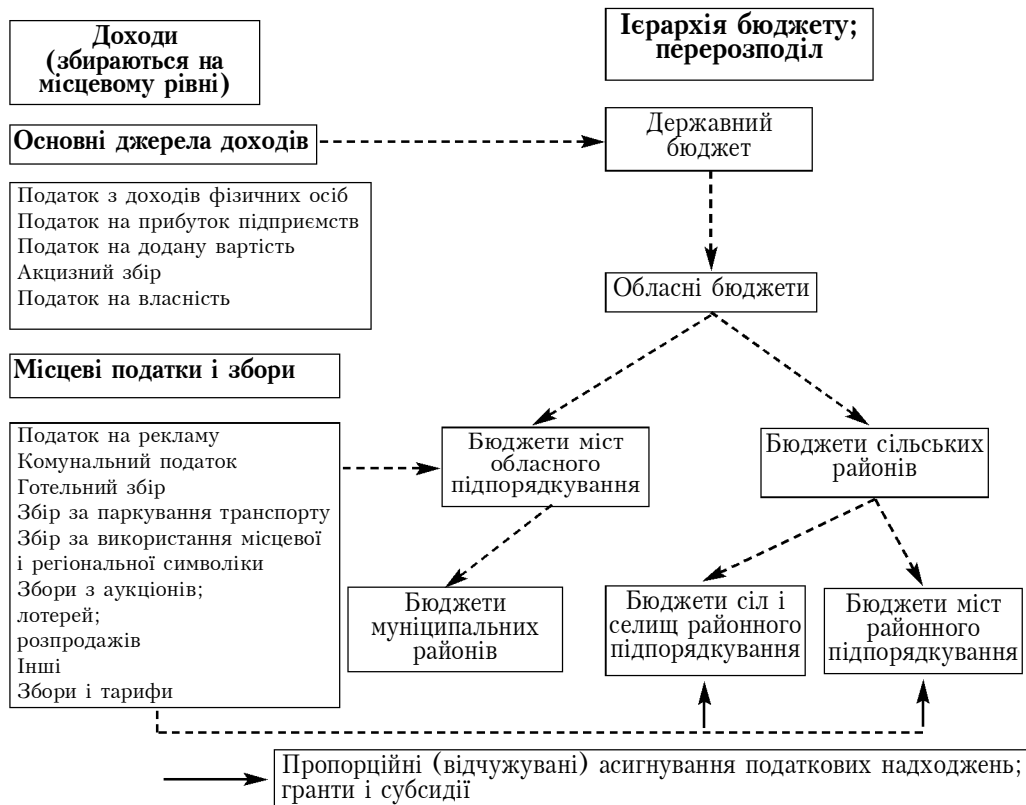
Владна вертикаль 1: Особиста залежність

такі положення: органи місцевого самоврядування не мають права звертатися до Конституційного суду. Вони – тобто органи і посадовці – можуть звертатися лише до органів державної влади і державних посадовців.

Адміністративна будова української влади на 2004 рік

Ця вертикальна залежність має два взаємно зміцнюючі компоненти. Вона не обмежується формальною вертикаллю влади, яку окремо стабілізують і контролюють через політику призначень, примус і шантаж²⁴, але вона підсилюється тим, як формуються обласні і місцеві бюджети. Тому на місцях і в регіонах залежать і від бюджетних ресурсів, і від можливостей кар'єри та політичного виживання.

Значна реформа міжурядових фінансових відносин відбулася в 2001 р.²⁵ Але напередодні реформи місцеві бюджетні відносини характеризувалися нестійкою і непрозорою системою. Доходи, доступні для місцевих органів влади, склалися з місцевих джерел, а також з національних податків та інших платежів. Однак, істотні і винятково місцеві джерела доходів залишалися невизначеними. Тому доходи місцевих органів влади склалися переважно із частки загальнодержавних податків, зібраних на території певного органу влади, яка постійно зменшувалася. Рада вищого рівня визначала розмір такої частки. Для сіл, містечок і міст, підпорядкованих районному центру, це була районна рада. Для міст обласного підпорядкування це була *обласна рада*.

Бюджетна ієрархія в Україні

Джерело: Slukhai (2000; 2002) Rozputenko та ін. (2000).

У 1992 р. закріплені доходи склали приблизно 50 відсотків усіх місцевих доходів. Решту – розподілені доходи та державні гранти і субсидії. В 1996 р. місцеві доходи становили лише 20 відсотків²⁶. Частка в загальнодержавних податках і зборах також зменшилася. В 1998 р. закріплені доходи становили тільки 3–10 відсотків місцевих бюджетів²⁷. Планові і одноразові трансферти з центрального бюджету стали більш суттєвими після 1997 р., становлячи приблизно 50 відсотків усіх місцевих видатків в 1998 р.²⁸ Це зменшення було проблематичним само по собі, але брак фінансової певності підсилювався довільністю асигнувань.

Складання бюджету було надзвичайно централізованим і негнучким і водночас воно характеризувалося суб'єктивізмом та довільністю, а також браком прозорості. Вертикальний і горизонтальний перерозподіли були взаємно переплетеними і їм також бракувало прозорості. На кожному рівні були встановлені міжбюджетні відносини відповідно до принципу повної залежності нижчого рівня від вищого і систему називали «бюджетною матрьошкою»²⁹. Стандартні процедури асигнування *обласних* бюджетів не встановлювалися заздалегідь, а встановлювалися на основі приватних переговорів між представниками центру і областей. Норми не були однаковими у регіонах. Їх схвалювали через кілька місяців після початку бюджетного року. Часто податки, які розподілялися між місцевим і *обласними* бюджетами, зазнавали несподіваних змін³⁰.

Отримання додаткових ресурсів з центру головним чином залежало від уміння регіональних або місцевих посадовців домовлятися³¹. Розподіл надходжень між органами влади мав бути погоджений *районними та обласними радами*, і, що ще важливіше, бути узгоджений зі штатом державних адміні-

страцій на цих рівнях. Відділи фінансів цих органів оцінювали і координували податкові надходження від усіх місцевих органів влади в даному регіоні і приймали остаточне рішення про відрахування, які кожен з них отримає від загальнодержавних податків, зібраних на їхній території.

Ця залежність і зростаюча невизначеність викликали неофіційні форми спротиву на місцевому рівні, прикладом чого може стати бартеризація місцевих і обласних фінансів. Вона, зокрема, полягала в обміні товарами, але податкові взаємозаліки, здається, були найрозповсюдженішою формою бартеру на регіональному рівні³². Органи місцевого самоврядування прощали податкові борги регіональним підприємствам (головним чином у власності держави) в обмін на списання боргів за послуги, надані бюджетним організаціям, таким як школи або лікарні. Такі податкові взаємозаліки становили приблизно третину місцевих доходів і видатків. Очевидно, що чиновники маніпулювали податковими взаємозаліками таким чином, що максимум взаємозаліків застосовувався до частки загальнодержавних податків³³ і отже, не зменшував їхніх власних доходів. Готівкові кошти використовувалися для виплати зарплати (у державному управлінні, системі охорони здоров'я та соціального захисту), а бартер використовувався щодо послуг. Така неофіційна практика знову ж таки зменшувала прозорість. У 2000 р. було накладено заборону на безготівкові платежі, чим значно скорочено їхню частку. Але одночасно стали наростати борги з оплати праці. Бартеризація місцевих бюджетів, яка процвітала в кінці 90-х, мала подвійне значення. Хоча вона й зміцнила непрозорий характер місцевого бюджетного процесу, однак дала можливість місцевому самоврядуванню одержувати податки з місцевої та регіональ-

ної економіки. Фактично, вона дала їм більше простору для маневру і зменшила їхню сильну залежність від вертикальної структури влади.

Бюджетне законодавство спричинило високий рівень непрозорості і контролюваності процесу ухвалення рішень. Воно не проводило розмежування фінансових повноважень між центральними і місцевими органами влади, а натомість відкрило можливості і викликало потребу інтенсивної «торгівлі» між різними рівнями влади, *хоча й з індивідуалізованих підстав*. Таким чином, місцеві діячі були змушені перейти в клієнтську залежність, а неофіційні методи стали інституціалізованими, як в межах системи, так і в спробах подолати її.

У цьому сенсі українська місцева та регіональна влада є невід'ємною частиною неопатримоніальної системи, а її (формально і неофіційно створена) залежність є одним з головних інструментів режиму для збереження влади. Отже, ми бачимо тільки мінімальну горизонтальну і вертикальну автономію місцевої регіональної влади³⁴. Однак було б неправильно розглядати цю систему як простий фасад, що структурує поведінку дійових осіб. Навіть при тому, що вона створює непевність, вона забезпечує можливість діяти відповідно до певної логіки.

Політична машина, адмінресурс і шахрайство

Щоб зрозуміти логіку стосунків між центром і регіонами, недостатньо розглядати (формальні і неофіційні) правила та методи в межах адміністрування. Недостатньо розглядати бюджетний процес і політику призначень, як засоби контролю і винагород. Радше слід пояснити, хто отримує винагороди (ресурсами бюджету і кар'єрними можливостями), за які послуги, або навпаки – кого карають. А також, чим пояснюється спроможність окремих осіб торгуватися

у таких обставинах? Я стверджую, що злиття різних сфер виходить за межі лише адміністрування і включає також виборчі процеси.

На відміну від Радянського Союзу в незалежній Україні виборчі змагання за державні посади розширили арену для суспільного впливу. Тепер виборці контролюють цінний політичний ресурс: надають або відмовляють у наданні своїх голосів. Але як вони вирішують, за кого голосувати? Прийнято вважати, що значення мають партійні програми та ідеологія. Втім упродовж 90-х більшість українських партій і кандидатів не мали чітких програмних характеристик. Більшість із них будують свій виборчий успіх на стратегіях, а не на репрезентації сукупних преференцій і соціальних інтересах виборців. Виникає питання, як же насправді вони встановлюють зв'язок з виборцями?

У наукових дебатах на доречність поняття «механічна політика» в застосуванні до партій та інших політичних організацій колишнього Радянського Союзу вказували кілька науковців, які будували аналогії з урбаністичною Америкою кінця XIX і початку XX століття³⁵. Поняття «політичні машини» і «механічна політика» стосуються неофіційного функціонування виборів, які розуміють як клієнтську операцію: «політична машина є бізнесовою організацією в специфічній сфері бізнесу – одержання голосів і перемоги на виборах»³⁶. У дуже широкому тлумаченні політична машина – це організація, очолювана одним босом або невеликою авторитарною групою, які контролюють достатньо велику кількість голосів, щоб втримати за собою політичний і адміністративний контроль над містом, графством або штатом. Шефтер додає також здатність централізувати владу та вплив і встановлювати дисципліну в межах організації за допомогою стимулів і негативних санкцій³⁷. Це дуже

загальне визначення дає можливість включати в категорію різні види стратегій, які приводять до успіху на виборах у рамках механічної політики. Втім, коли цю концепцію застосовують до колишніх радянських держав, стає очевидною її штучність, незрозумілість і необґрунтованість. Тому я вважаю, що, аби зрозуміти функціонування, ефективність і обмеженість політичних махінацій, важливо провести чіткі грані між їх окремими стратегіями³⁸.

У своєму дослідженні Скотт ігнорує шахрайство у вужчому сенсі, але

вказує на відмінності між альтернативними способами мобілізувати голоси виборців. На його думку, схеми виборчої корупції тісно пов'язані зі структурою самого електорату. У режимах з конкуруючими партіями Скотт класифікує три типи електорату, голоси якого можна здобути, застосовуючи різні стратегії, що становить базис для різних форм поєднання еліт і мас³⁹. Перший тип – орієнтований на проблеми; другий «закритий», і третій – потенційний електорат механічної політики.

Види електорату та стратегії завоювання голосів (за Джеймсом К. Скоттом)

Електорат	Характеристики виборців	Стратегії
Орієнтований на проблеми	Лояльність, пов'язана з приналежністю до класу або роду діяльності	Загальне законодавство; ідеологія
«Закритий»	Залежність від місцевих патронів і лояльність до них	Примус / адміністративний ресурс; контроль за місцевими патронами
«Механічний»	Низька лояльність; бідність і відносна незалежність	Дрібне матеріальне стимулювання (індивідуальний клієнтелізм)

Оскільки орієнтований на проблеми електорат, лояльний на основі приналежності до класу чи професії, стимулом для нього може стати загальне законодавство, раціоналізоване ідеологією. Із «закритим» електоратом мати справу набагато легше. Він автоматично лояльний і залежний від місцевих патронів. І даремно звертатися до цієї категорії виборців, тому що їх можна змусити голосувати за «правильного» кандидата або партію: «нема потреби давати хабара тим, хто не є незалежними»⁴⁰. У цьому випадку важливіше взяти під контроль босів, тобто міських голів, директорів компаній, ректорів університетів тощо, які можуть застосувати так звані адміністративний ресурс, щоб спрямува-

ти поведінку виборців у необхідному руслі.

Лояльність потенційних механічних виборців до «господаря» є дуже низькою, але вони (ще) не мають достатньо міцних горизонтальних класових або професійних зв'язків, а їхнє становище характеризується поєднанням бідності й відносної незалежності. На відміну від програмних партій, політичні машини розвивають свої стосунки з виборцями через клієнтелізм і окремі безпосередні послуги⁴¹. У цьому процесі машина гуманізує і персоніфікує усі види підтримки тих, хто її потребує. Мертон також наголошує, що політична машина не ставиться до виборців як до невизначеної і недиференційованої маси, а скоріше

встановлює з ними квазіфеодальні стосунки і перетворює політику на особисті зв'язки. Механічна партія майже винятково займається конкретними (тобто індивідуальними і дрібними) матеріальними винагородами для збереження і розширення контролю над своїм електоратом. Пропонуючи матеріальні стимули в обмін на голоси, машина досягає контролю над місцевими і *обласними* адміністраціями і отже, одержує необмежений контроль над новими синекурами, які знову можна розподіляти між клієнтами⁴². Клієнтелізм здійснюється на індивідуальній основі, але дає змогу завоювати значну кількість виборців.

Лідери механічних партій, втім, зазвичай не є диктаторами, оскільки відносини між політичними діячами та виборцями характеризуються взаємністю. Соціальним тлом для процвітання політичних машин є швидкі соціальні зміни і пов'язана з ними непевність. Бідність і непевність звужують горизонти людей і максимізують ефективність короткотривалих матеріальних стимулів. З іншого боку, ідеологія або політичні цілі, які пропонуються орієнтованому на проблеми електорату, спрямовані на майбутнє⁴³.

Політичні машини можуть бути формальними і неофіційними групами. Але ці дві організаційні форми не виключають одна одну, і в багатьох випадках ми бачимо поєднання обох. Партії важливі як організовані структури, які гарантують безперервність між виборами, виховуючи електорат через громадську роботу, добродійність, робочі місця, фестивалі тощо⁴⁴ і тим створюють для себе широку базу підтримки. У першій половині 90-х минулого століття партії не відігравали провідної ролі в Україні, оскільки депутати Верховної Ради обиралися в одномандатних виборчих округах. Згідно із законом про вибори 1997 р. половина депутатів обиралася в

одномандатних округах, а інша – за партійними списками. Отже, роль партій, як інструменту політичного впливу, значно виросла в ціні. Партії розвивалися в політичній димовій завісі владних структур. З того часу численні політичні діячі і впливові особи в економіці заснували нові партії, які швидко множаться перед президентськими виборами 1998 р. Подібне спостерігалось і напередодні парламентських виборів 2002 р.

Існують дві – які не є взаємно виключними – моделі пояснення появи та успіху механічної політики і застосування адміністративного ресурсу в колишніх радянських державах. Перша модель передбачає, що ці методи є безпосередніми залишками радянського періоду. Вказуючи на існування «регіональних феодальних володінь» і регіональних «босів», Матузато⁴⁵ стверджує, що незважаючи на відсутність вільних виборів, ці схеми існували вже в Радянському Союзі. Але, розглядаючи успішні політичні машини у сучасних Росії та Україні, ми бачимо, що їхні лідери, як правило, не колишні члени *номенклатури*, а люди, які змогли швидко пристосуватися до нових мінливих обставин, від яких вони одержали значний політичний і економічний зиск⁴⁶. Запровадження формальних демократичних виборів у 1997 р. і зростання статусу партій привело до появи нових дійових осіб і нових методів. А прихильники другої моделі стверджують, що політичні машини є певною мірою результатом концентрації влади та ресурсів, які походять з радянської ери. В ті часи деякі слухняні страти населення перебували у значній залежності від держави і це триває в нову епоху, тому ними легко маніпулювати регіональній і місцевій владі. Це акумулювання влади є структурною спадщиною радянського минулого, яке сприяє ефективному втіленню механічної полі-

тики і використанню адміністративного ресурсу у нові часи⁴⁷.

Однак, не тільки клієнтелістський розподіл матеріальних стимулів спонукує виборців віддавати свої голоси машині. Стратегія полягає в досить гнучкому поєднанні позитивних і негативних стимулів для одержання голосів⁴⁸. Кілька досліджень, а також президентські вибори 2004 р. показали, що примус і шахрайство також відіграють важливу роль⁴⁹. Застосовується увесь спектр стратегій від використання так званого адміністративного ресурсу, використання ЗМІ, торгівлі виборчими бюлетенями, залякування (уразливих) виборців, і прямі фальсифікації. В 1999 і 2002 роках наголос був зроблений на клієнтелізмі і адміністративному ресурсі. В 2004 р. інгредієнти рецепту були змінені. Хоча цілеспрямованого клієнтелізму поменшало, без усіляких меж застосовувався адміністративний ресурс, а шахрайство стало ще більш розповсюдженим, особливо під час повторного голосування 21 листопада 2004 р.⁵⁰

У цьому сенсі вибори використовуються для збереження контролю над країною, включаючи *обласний* рівень. Регіональні діячі, об'єднані у владній вертикалі, контролюють регіони через клієнтелізм і політику влади. Політичні партії, неофіційні мережі та державна адміністрація сплавляються в одне. І губернатори відіграють чільну роль у цьому процесі. Починаючи з Конституційної Угоди 1995 р., вони врешті-решт стали залежними від президента, який може звільнити їх у будь-який момент⁵¹. Матузато вбачає «надзвичайно політизовану експлуатацію системи призначення губернаторів»⁵², законність якої поки що не заперечувалася⁵³. Незважаючи на систему призначень, вибори мають значення і для губернаторів, і для керівників районних адміністрацій. Кучма неодноразово звільняв губерна-

торів, які не змогли мобілізувати достатньо багато голосів за нього особисто на президентських виборах 1999 р. або за його союзницькі партії та виборчі блоки на загальних виборах в 2002 р.⁵⁴ Матузато стверджує, що «регіональні й місцеві керівники в Україні ... не є бюрократами в розумінні Макса Вебера, а політичними босами, які несуть відповідальність за управління виборчими машинами на користь вищої влади»⁵⁵. Незважаючи на персоналізацію і неофіційність цих машин, роль партій все зростає. Це можна пояснити змінами у виборчому законодавстві у 1997 р., які посилюють роль партій. Партії стали частиною структури механічної політики і адміністративного ресурсу, оскільки в 2002 р. більшість губернаторів можна було віднести до певних партій або ж вони створювали свої власні партії⁵⁶. Таким чином були формалізовані деякі з неофіційних політичних машин губернаторів. У 2004 р. також передбачалося, що губернатори будуть відігравати провідну роль у здобутті голосів⁵⁷.

Отже, особлива риса українського випадку полягає у змішуванні кількох сфер дії, тобто зловживанні адміністративним регулюванням для політичних цілей. Губернатори зловживають владою, яку їм надали в офіційних правових рамках, щоб зберегти свою владу в регіонах. Вони мають мережі клієнтів, які мобілізують голоси виборців і отримують матеріальні або нематеріальні переваги за рахунок ресурсів з правової схеми. Вони можуть одержати також інші види підтримки губернаторів, котрі використовують ресурси своєї мережі, яка сягає Києва. У той же час усі ці стимули можна змінити на протилежне, що становить певну загрозу. Підпорядковані особи на зразок міських голів або керівників районних адміністрацій зазнають на собі тиску вищих рівнів влади, оскільки *обласні* адміністрації фактично

приймають рішення про розподіл бюджетних ресурсів та про те, скільки цих ресурсів їхні підлеглі можуть розподілити для своїх клієнтів. Крім того, губернатор опосередковано впливає на кар'єру керівників районних адміністрацій, оскільки має право відкликати свою згоду щодо їхнього призначення. У разі невідповідності захист і ресурси відкликаються. Найважливіша послуга у відповідь «знизу» – це забезпечення бажаних результатів виборів.

«Виборчі механізми» організовані в Україні по-різному. Вони демонструють різні рівні агресивності, застосовують різні методи і по-різному порушують виборче законодавство. Одна з «найуспішніших» і наймогутніших груп – донецька. До кінця 90-х адміністрація тодішнього губернатора Віктора Януковича здійснювала свою владу як неофіційний політичний клієнт, використовуючи клієнтські методи і примус. У 2002 р. була формалізована регіональна партія влади через формування та консолідацію Партії регіонів, до якої вступили (за бажанням або без) усі найважливіші особи регіону. Під час парламентських виборів 2002 р. Партія регіонів приєдналася до пропрезидентського виборчого блоку «За Єдину Україну». У передвиборчий період найпомітнішою клієнтською стратегією було укладення так званих «соціальних договорів» між кандидатами блоку «За Єдину Україну» і окремими виборцями або соціальними групами. У цих сумнівних договорах виборцям обіцяли поліпшення соціального становища. Подібні договори уклалися з регіональними організаціями на зразок організації ветеранів Афганістану або жертв Чорнобиля. У такий спосіб ці організації заявляли про свою символічну або навіть активну підтримку виборчого блоку. Пострадянські профспілки на регіональному рівні також підтримували

блок «За Єдину Україну» і це було навіть задокументовано в окремій угоді про партнерство⁵⁸. Угода ця була дуже важливою, оскільки давала можливість ширшого впливу на робітників у багатьох компаніях. До дня виборів було підписано приблизно 200 000 таких договорів, але кандидати не змогли досягти запланованого – укладення одного мільйона договорів⁵⁹. Тим не менше залишається сумнівним, чи були усі ці договори укладені добровільно.

Хоча регіональна державна адміністрація не була договірною стороною, вона описувала цю стратегію так: «Сьогодні проект «соціального договору» між представниками блоку та виборцями є реальним «резервом» для рейтингу виборчого блоку [«За Єдину Україну»]. Укладення соціального договору не тільки збільшує фактичний успіх блоку, але й додає сотні тисяч нових виборців до його прихильників»⁶⁰.

Заява демонструє, що представники адміністрацій зовсім не були у цій справі безсторонніми і відбулося повне злиття партії та адміністративного апарату. Така взаємодія з виборцями, здається, була типовою для української партійної системи. Комітет виборців України у листопаді 2001 р. зазначав, що 34 відсотки усіх порушень виборчого закону становила роздача виборцям товарів або послуг (Комітет виборців України–2001). Однак у випадку Партії регіонів стосунки з виборцями були формалізовані до надзвичайного рівня. 5 березня 2004 р. донецька обласна організація Партії регіонів проводила свої щорічні збори. У своїй промові міський голова Донецька Олександр Лук'янченко ще раз підкреслив успіх соціальних договорів: «Члени Партії регіонів здобули підтримку виборців завдяки соціальним договорам, у яких вони перед виборцями міста Донецька брали конкретні зобов'язання. Головні проблеми, що вказані

в договорах і можуть бути вирішені на муніципальному рівні, були схвалені рішенням міської ради і для їхнього розв'язання у бюджет 2003 р. було закладено 750 тисяч гривень. Подібна сума буде використана і в 2004 р., і я думаю, що ці соціальні договори повинні бути виконані, і ми повинні одержати карт бланш від нашого населення, оскільки Партія регіонів це не партія, яка [тільки] говорить, а партія, яка діє»⁶¹.

Такі заяви явно демонструють, що Партію регіонів не можна розглядати як силу, відокремлену від місцевої та регіональної влади. Місцеві чиновники теж не розуміли цього «фундаментального» функціонального розмежування. Кошти міста використовувалися цілеспрямовано та безпосередньо для виконання «доручення» партії⁶².

Висновки

У рамках неопатримоніальної системи України політична влада значною мірою приватизована і охороняється персоніфікованими мережами, які проникають в усі державні структури. Державним апаратом зловживають для досягнення цілей, пов'язаних з політикою влади, і використовують його як інструмент у змаганні еліт. У цьому контексті дві форми вертикальної залежності – право на призначення та бюджетна політика – зливаються в одну. Це створює неофіційну систему контролю, до якої (ненавмисно) залучені усі важливі дійові особи. У той же час ця система контролю використовує офіційні засоби, тобто закони та норми застосовуються вибірково. Неофіційні методи до певної міри стали інституціалізованими і зашифровані у офіційній адміністративній структурі.

Однак, офіційна адміністративна система з її правилами та демократичними принципами такими, як вибори та їх юридична база не є просто фасадом, бо вони справді структурують поведінку

здіяних осіб. Вони становлять паралельні – офіційну та неофіційну – логіку дії, в умовах яких працюють ці дійові особи.

Проте є підстави надіятися, що описані механізми є тимчасовим явищем. Механічна політика та адміністративний ресурс здебільшого успішні в часи швидких соціальних змін і пов'язаної з ними непевності. Економічне процвітання та створення нових робочих місць у приватному секторі, яке може розглядатися як альтернатива робочим місцям у державному секторі, можуть обмежити важливість адміністративного ресурсу. Адміністративні реформи і врешті втілення бюджетного законодавства могли б створити більше прозорості в бюрократичних процедурах і обмежити вертикальну залежність. Стало очевидним, що офіційне прийняття формальних «західних» інститутів розвивало владу, яка сама себе обмежує. Крім того, невизначеність інституційної структури нарешті підготувала можливості для дій опозиційних груп, які останні використали, щоб подолати режим Кучми.

Помаранчева революція продемонструвала спротив більшої частини населення методам, які сприймалися як незаконні і це, здається, спричинило докорінний поворот в українській політиці до більшої демократичності, прозорості та відповідальності політичних діячів. Однак все ще залишається відкритим питання, наскільки далекосяжними є ці зміни. Події осені 2005 р. – відсторонення Юлії Тимошенко та обрання Юрія Єханурова на посаду прем'єр-міністра – доводять, що новий уряд також відступає назад до політичної тактики, яка була характерною для режиму Кучми, навіть якщо й у помірнішій формі. Крім того, залишилася численна структурна спадщина. Оголошені адміністративні реформи ще не здійснилися: губернатори і надалі підпорядковані президентській

адміністрації, а політика призначення і звільнення усе ще, здається, визначається політичною лояльністю до президента. Ці структурні передумови для продовження механічної політики і застосування адміністративного ресурсу є привабливим інструментом для застосування політики влади. Залишається незрозумілим, чи вдадуться до нього нові українські лідери, щоб забезпечити свою владу. Парламентські вибори в березні 2006 р. стали першим вирішальним випробуванням.

Однак, один чільний фактор очевидно змінився: більшість українського населення більш пильна ніж раніше та вимагає виконання політичних зобов'язань і забезпечення політичних прав. Парламентські вибори, що відбулися у березні 2006 р., по суті стали оцінкою, даною суспільством і новому українському керівництву і його політичному курсу.

Література та примітки

¹ Про неофіційні інститути, див. докладніше: Lauth, Hans-Joachim (2000): «Informal Institutions and Democracy», in: Democratization, 7, 4: 21–50. Helmke, Gretchen / Levitsky, Steven (2004): «Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda», in: Perspectives on Politics, 2, 4: 725–740. Levitsky, Steven / Way, Lucan (2002): «The Rise of Competitive Authoritarianism», in: Journal of Democracy, 13, 2: 51–65.

² *Startsev, Yaroslav*: «'Informal' Institutions and Practices: Objects to Explore and Methods to Use for Comparative Research», in: Perspectives on European Politics and Society, (2005) 6, 2:331–352.

³ *Paneiakh E.L.* (2003): «Neformal'nye Instituty I Formal'nye Pravila: Zakon Deistvuyushshii Vs. Zakon Primeniaemyi», in: Politicheskaya Nauka, 1: 33–52.

⁴ *Kuzio, Taras* (2001b): «Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?» in: Politics, 21, 3: 168–177.

⁵ *Kappeler, Andreas* (2000): Kleine Geschichte der Ukraine, München: Beck. P. 260.

⁶ *Elster, Jon / Offe, Claus / Preuss, Ulrich K.* (ed.) (1998): Institutional Design in Post-Communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea. Cambridge, U.K./New York, NY:Cambridge University Press.

⁷ Термін запозичений у Макса Вебера (1980), який згадував патримоніалізм. Про неопатримоніалізм див.: Eisenstadt, S. N. (1973): Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism, Beverly Hills, CA: Sage; Рот використав термін для аналізу Радянського Союзу: Roth Roth, Günther (1987): Politische Herrschaft und persönliche Freiheit, Frankfurt: Suhrkamp.

⁸ *Engel, Ulf / Erdmann, Gero* (2002): Neopatrimonialism Reconsidered – Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept, Conference Paper: 45th annual Meeting of the African Studies Association, Washington D.C., December 4–8. P. 11–12.

⁹ *Pawelka, Peter* (1985): Herrschaft und Entwicklung im Nahen Osten: Ägypten, Heidelberg: Müller.

¹⁰ *Bratton, Michael / van de Walle, Nicolas* (1994): «Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa», in: World Politics, 46: 453–489.

¹¹ Gabler Wirtschafts-Lexikon 1988: vol. 5, 1254.

¹² *Evans, Peter* (1992): «The State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy, and Structural Change», in: Haggard, Stephan / Kaufmann, Robert R. (ed.): The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Conflicts, and the State, Princeton, NJ: Princeton University Press: 139–181.

¹³ *Wittkowsky, Andreas* (2001): «Regional, Sectoral and State Actors in Ukraine: The Struggle against Hard Budget Constraints», in: Segbers, Klaus (ed.): Explaining Post-Soviet Patchworks. Vol. 3: The Political Economy of Regions, Regimes and Republics, Aldershot: Ashgate: 258.

¹⁴ *Bos, Ellen* (2004): «Das politische System der Ukraine», in: Ismayr, Wolfgang (ed.): Die politischen Systeme Osteuropas, Opladen: Leske + Budrich: 469–514.

¹⁵ *Prizel, Ilya* (2002): «Ukraine's Hollow Decade», in: East European Politics and Societies, 16, 2: 374.

¹⁶ Див. докладніше: *Kuzio, Taras* (2003): *Ukraine. Splits Emerging in Pro-Presidential Ranks*, Oxford Analytica

¹⁷ *Engel Ulf / Erdmann, Gero* (2002): *Neopatrimonialism Reconsidered – Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept*, Conference Paper: 45th annual Meeting of the African Studies Association, Washington D.C., December 4–8.

¹⁸ *Darden Keith A.* (2001): «Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma», in: *East European Constitutional Review*, 10, 2–3

¹⁹ *Prizel Ilya* (2002): «Ukraine's Hollow Decade», in: *East European Politics and Societies*, 16, 2: 363–385.

²⁰ *Evans Peter* (1992): «The State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy, and Structural Change», in: *Haggard, Stephan / Kaufmann, Robert R.* (ed.): *The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Conflicts, and the State*, Princeton, NJ: Princeton University Press: 139–181.

²¹ *Levitsky Steven / Way, Lucan* (2002): «The Rise of Competitive Authoritarianism», in: *Journal of Democracy*, 13, 2: 51–65.

²² *Šabić Claudia / Zimmer Kerstin* (2004): «Ukraine: The Genesis of a Captured State», in: *Tatur, Melanie* (ed.): *The Making of Regions in Post-Socialist Europe: The Impact of History, Economic Structure and Institutions. Case Studies from Poland, Hungary, Romania and Ukraine*, Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften: 107–130.

²³ UNDP / Institute of Politics (1999): *Ukraine – 1998: Summary of the Year*, Kyiv:

²⁴ *Darden Keith A.* (2001): «Blackmail as a Tool of State Domination: Ukraine under Kuchma», in: *East European Constitutional Review*, 10, 2–3

²⁵ Оцінку цих реформ подає Слухай С. Див.: *Slukhai Sergii* (2002): «Ukrainian Local Governments' Finance on the Threshold of a New Millenium: Will Interbudgetary Reform Meet Public Needs?» in: *Public Budgeting and Finance*, 3: 46–66. Наскільки мені відомо, зміни ще не повністю запроваджені, оскільки не прийняті відповідні закони.

²⁶ USAID (1997): *Democratic Local Governance in Ukraine*, Washington, DC, CDIE Impact Evaluation, http://www.dec.org/pdf_docs/PNABY238.pdf.

²⁷ *Lyakh Alexandr / Tkachenko Yekaterina* (1998): «Local Government Financial Security During Economic and Social Restructuring», in: *Lyakh, Alexandr / Pankow, Wlodzimierz* (ed.): *The Future of Old Industrial Regions in Europe. The Case of Donetsk Region in Ukraine*, Warsaw: Foundation for Economic Education: 23–34.

UNDP / Institute of Politics (1999): *Ukraine – 1998: Summary of the Year*, Kyiv: P.49.

²⁸ Окрім того, держава передала місцевій владі суттєві і фактично нефінансовані повноваження, як наприклад, соціальну інфраструктуру підприємств, які закриваються. Див.: *Bubnova, Nina / Way, Lucan* (1998): *Trends in Financing Regional Expenditures in Transition Economies: The Case of Ukraine*, Washington, DC: World Bank. P. 7.

Lyakh Alexandr / Tkachenko Yekaterina (1998): «Local Government Financial Security During Economic and Social Restructuring», in: *Lyakh, Alexandr / Pankow, Wlodzimierz* (ed.): *The Future of Old Industrial Regions in Europe. The Case of Donetsk Region in Ukraine*, Warsaw: Foundation for Economic Education. P. 23–34.

²⁹ *Slukhai Sergei* (2000): *Some Recent Trends in Ukrainian Local Government's Fiscal Performance*, Kansas City, ABFM Conference, <http://www.ukans.edu/~kupa/ABFM2000/slukhai.abfm2000.pdf>.

³⁰ *Lunina Inna* (1997): «The Relations between Central and Local Budgets in Ukraine», in: *Ukrainian Economic Trends*, September-October: 4–9.

³¹ *Bubnova Nina / Way, Lucan* (1998): *Trends in Financing Regional Expenditures in Transition Economies: The Case of Ukraine*, Washington, DC: World Bank. P. 4–6.

³² *Slukhai Sergei* (2000): *Some Recent Trends in Ukrainian Local Government's Fiscal Performance*, Kansas City, ABFM Conference, <http://www.ukans.edu/~ku>

pa/ABFM2000/slukhai.abfm2000.pdf. P.7.

³³ *Bubnova, Nina / Way, Lucan (1998): Trends in Financing Regional Expenditures in Transition Economies: The Case of Ukraine, Washington, DC: World Bank. P. 33.*

³⁴ *Elster, Jon / Offe, Claus / Preuss, Ulrich K. (ed.) (1998): Institutional Design in Post-Communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea. Cambridge, U.K./New York, NY: Cambridge University Press.*

³⁵ Поняття касикізму застосовувалося до сільського середовища при важливих виборах на національному рівні. Касикізм «... в його широкому визначенні є олігархічною системою, якою керує неорганізована і гетерогенна еліта, загальним знаменником якої є місцева влада, що використовується в національних цілях». Касики – сільські вожді, які діють як політичні посередники між центральною владою і місцевими громадами. На відміну від політичних машин касики є частиною вертикальної структури влади формально і неофіційно. (Kern, Robert / Dolkart, Ronald (1973): «Introduction», in: *Kern, Robert (ed.): The Caciques: Oligarchical Politics and the System of Caciquismo in the Luso-Hispanic World, Albuquerque, NM: University of New Mexico Press: 1–4.*) Хоча термін касикізм, здається, є відповідним у випадку України, я волю використовувати термін «політична машина», оскільки вони обидва стосуються виборчого клієнтелізму як їх основного механізму, але останній є більш звичним.

³⁶ *Banfield, Edward C. / Wilson, James Q. (1963): City Politics, Cambridge, MA: Harvard University Press. P.115.*

³⁷ *Shefter, Martin (1978): «The Electoral Foundations of the Political Machine: New York City, 1884–1897», in: Silbey, Joel H. / Bogue, Allen G. / Flanigan, William H. (ed.): The History of American Electoral Behavior, Princeton, NJ: Princeton University Press: 263–298.*

³⁸ Як зазначав Д'Анері, слабкий правовий клімат в Україні дає можливість застосування набагато ширшої розмаїтості методів, ніж їх можуть спостерігати політологи в західних демократичних дер-

жавах. D'Anieri, Paul (2005): What Has Changed in Ukrainian Politics? Assessing the Implications of the «Orange Revolution», Toronto: Centre for Russian and East European Studies, Danyliw/Jacyk Working Paper 2.

³⁹ *Scott, James C. (1969): «Corruption, Machine Politics and Political Change», in: American Political Science Review, 63, 4: 1142–1158. Scott, James C. (1972): Comparative Political Corruption, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.*

⁴⁰ *Scott James C. (1972): Comparative Political Corruption, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.*

⁴¹ На відміну від Кітшелта (Kitschelt, Herbert (2000): «Linkages between Citizens and Politicians in Democratic Polities», in: *Comparative Political Studies, 33, 6–7: 845–879.*) аналітики, говорячи про північноамериканські політичні машини, менше схильні підкреслювати анонімний масовий клієнтелізм, ніж особисті квазітрадиційні клієнтські стосунки між представниками політичних машин та виборцями (*Merton, Robert K. (1969): «The Latent Functions of the Machine», in: Banfield, Edward C. (ed.): Urban Government. A Reader in Administration and Politics, New York, NY: Free Press: 223–233.*

⁴² *Meyerson, Martin / Banfield, Edward C. (1969): «A Machine at Work», in: Banfield, Edward C. (ed.): Urban Government. A Reader in Administration and Politics, New York, NY: Free Press: 169–179.*

⁴³ *Scott, James C. (1969): «Corruption, Machine Politics and Political Change», in: American Political Science Review, 63, 4: 1142–1158. Scott, James C. (1972): Comparative Political Corruption, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.*

⁴⁴ *Scott, James C. (1972): Comparative Political Corruption, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall. P. 100.*

⁴⁵ *Matsuzato, Kimitaka (2001): «From Communist Boss Politics to Post-Communist Caciquismo – the Meso-Elite and Meso-Governments in Post-Communist Countries», in: Communist and Post-Communist Studies, 34, 2: 175–201.*

⁴⁶ Hale, Henry E. (2003): «Explaining Machine Politics in Russia's Regions: Economy, Ethnicity, and Legacy», in: *Post-Soviet Affairs*, 19, 3: 228–263.

⁴⁷ Hale, Henry E. (2003): «Explaining Machine Politics in Russia's Regions: Economy, Ethnicity, and Legacy», in: *Post-Soviet Affairs*, 19, 3: 228–263.

⁴⁸ Звичайно, ці стратегії та їхня ефективність різняться в різних областях. Донецьк є добре відомим своєю прямою в таких справах. Вибори в 1999 та 2002 роках, а також референдум 2000 р. і довибори в парламент в 2004 р. зміцнюють цю думку (Zimmer Kerstin (2005): «The Comparative Failure of Machine Politics, Administrative Resources and Fraud», in: *Canadian Slavonic Papers*, 47, 1–2: 361–384).

⁴⁹ Kuzio, Taras (2002): «Parliamentary Elections in the «Blackmail State»», in: *Prism*, 8, 1. Herron, Erik S. / Johnson, Paul E. (2003): «It Doesn't Matter Who Votes, but Who Counts the Votes': Assessing Fraud in Ukraine's 2002 Parliamentary Elections, Kansas: University/Center for Russian and East European Studies, Research Paper, <http://www.ku.edu/~herron/elections/papers/fraud.pdf>.

⁵⁰ У цілому переважали адміністративний вплив і клієнтські практики, однак вони не привели до бажаних результатів. Про пояснення, див.: Zimmer Kerstin (2005): «The Comparative Failure of Machine Politics, Administrative Resources and Fraud», in: *Canadian Slavonic Papers*, 47, 1–2: 361–384, i D'Anieri, Paul (2005): *What Has Changed in Ukrainian Politics? Assessing the Implications of the «Orange Revolution»*, Toronto: Centre for Russian and East European Studies, Danyliw/Jacyk Working Paper 2.

⁵¹ Matsuzato, Kimitaka (2001): «From Communist Boss Politics to Post-Communist Caciquismo – the Meso-Elite and Meso-Governments in Post-Communist Countries», in: *Communist and Post-Communist Studies*, 34, 2: 175–201.

⁵² Matsuzato, Kimitaka (2001): «All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election

of 1999», in: *Post-Soviet Geography and Economics*, 42, 6: 427.

⁵³ Протягом парламентських виборів 1998 р. жодна з реакційних партій не закликала до створення федеративної територіально-адміністративної системи. Див.: Kuzio, Taras (2001a): «Center-Periphery Relations in Ukraine: Regionalism, Federalism, and National Integration», in: Rose, Jürgen / Traut, Johannes Ch. (ed.): *Federalism and Decentralisation. Perspectives for the Transformation Process in Eastern and Central Europe*, Hamburg: LIT: 336.

⁵⁴ Коніцер-Смирнов А. підтверджує це через регресивний аналіз, показуючи, що виборчі результати більш важливі ніж економічні успіхи. Див.: Konitzer-Smirnov, Andrew (2005): «Serving Different Masters: Regional Executives and Accountability in Ukraine and Russia», in: *Europe-Asia Studies*, 57, 1: 3–34.

Див. також: Haran' Olexiy (2001): «Ukraine», in: Karatnycky, Adrian / Motyl, Alexander / Schnetzer, Amanda (ed.): *Nations in Transit. Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States*, Washington, DC: Freedom House: 392–404.

⁵⁵ Matsuzato, Kimitaka (2001b): «From Communist Boss Politics to Post-Communist Caciquismo – the Meso-Elite and Meso-Governments in Post-Communist Countries», in: *Communist and Post-Communist Studies*, 34, 2: 175–201.

Matsuzato, Kimitaka (2001c): «From Ethno-Bonapartism to Centralized Caciquismo: Characteristics and Origins of the Tatarstan Political Regime, 1990–2000», in: *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 17, 4: 43–77.

⁵⁶ Матузато досліджує цікавий приклад Закарпатської області, яку своїм виборчим оплотом зробила Соціал-демократична партія України (об'єднана). За вказівками з Києва область фактично перетворилася на бастион партії та її лідерів. Це було рідкісним випадком створення машини зверху, адже більшість інших політичних машин розвивалося в межах неофіційної взаємодії центральних і регіональних сил. Matsuzato, Kimitaka (2002): «Elites and

the Party System of Zakarpattya Oblast': Relations among Levels of Party System in Ukraine», in: *Europe-Asia Studies*, 54, 8: 1267–1299.

⁵⁷ Matsuzato, Kimitaka (2001a): «All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999», in: *Post-Soviet Geography and Economics*, 42, 6: 416–439.

Про дослідження Донецької області, див. Zimmer (2005). Zimmer Kerstin (2005): «The Comparative Failure of Machine Politics, Administrative Resources and Fraud», in: *Canadian Slavonic Papers*, 47, 1–2: 361–384.

⁵⁸ ForUm, 28 лютого 2002 р., <http://www.for-ua.com>. Український профспілковий рух, розпорошений на окремі організації – спадкоємці радянських профспі-

лок та нових незалежних спілок, деякі з них утворилися в результаті страйків наприкінці радянської епохи. Пост-радянські спілки мають більше членів, а їхні лідери часто кооптувалися владною елітою, див. Zimmer (2004: 317–319).

⁵⁹ ForUm, 28 березня 2002 р.; 26 лютого 2002 р., <http://www.for-ua.com>

⁶⁰ *Gazeta v gazete*, №155, 14 березня 2002 р. Одразу після виборів Віктор Янукович і голова регіонального парламенту Борис Колесніков підтвердили значимість цих договорів (*Gazeta v gazete*, №158, 4 квітня 2002 р.).

⁶¹ Ostro, 16 березня 2004 р., <http://www.ostro.org>.

⁶² Про причини, чому ці стратегії частково провалилися під час президентських виборів 2004 р., див. Zimmer (2005).

Український регіоналізм як стан культурно- політичної поляризованості

Антоніна Колодій

Регіональна проблематика дуже популярна в сучасному світі. Регіон як історично сформована територіальна одиниця з певними природними, економічними, культурними особливостями, з наявною (хоч і не обов'язково розвиненою) регіональною ідентичністю населення може мати внутрішньонаціональні або транснаціональні кордони, відігравати інтеграційну або дезінтеграційну роль, бути втіленням принципів субсидіарності і децентралізації управління або використовуватись сепаратистами для розколу країни. Відповідно й регіоналізм як обґрунтування й реалізація цих суперечливих функцій регіону має розглядатися як амбівалентне явище, зміст якого змінюється залежно від місця і часу.

Визнаючи, що Україна потребує опрацювання і застосування європейських концепцій регіону, регіоналізму та регіоналізації як засобів децентралізації та підвищення ефективності врядування¹, зазначимо, що об'єктом пропонованої статті є інший вид (чи радше – інше поняття) регіоналізму. В ній розглядатиметься регіоналізм як така подільність території країни на частини, яка за даних конкретних умов стоїть на заваді формуванню єдиної політичної спільноти в межах державних кордонів і несе в собі певну загрозу суспільно-політичної дезінтеграції.

1. Дискусії довкола міфу про «дві України»

Україна – велика країна, територіальні частини якої мають неоднакову історичну спадщину, етнічні та етнографічні особливості, різняться культурними та політичними вподобаннями. Доки йдеться про побутову культуру – особливості кухні і народної вишивки, пісень, облаштування житла – культурний регіоналізм сприймається як багатство країни, яким варто пишатися. Коли ж мова заходить про відмінності в соціетальній культурі (соціальних і політичних цінностях, нормах і формах поведінки; мові, якою послуговуються в публічній діяльності; змісті освіти, особливо історичної; маскультури тощо), – виникають побоювання можливого роз'єднання, навіть розпаду країни. Прихильність окремих груп населення до відмінних ідеологій, різних політичних сил, протилежних зовнішньополітичних орієнтацій є нормою будь-якої демократичної країни, однак їх накладання на фактор регіону за певних умов здатний призвести до сегментації суспільства, з можливою непримиренністю в стосунках між політичними елітами, що представляють різні регіони, а відтак – до протистоянь і навіть до розколу країни. Стосовно України побоювання ці небезпідставні, хоч у деяких випадках, можливо й перебільшені. Дискусії про

них не вщухають з часу здобуття Україною незалежності в 1991 р.

Автори наукових і публіцистичних праць, обговорень на радіо і телебаченні та на сторінках Інтернет, ґрунтуючись на матеріалах численних соціологічних досліджень, визнають, що серед усіх ліній суспільно-політичного розмежування роль регіону в Україні є визначальною. Це означає, що українці і росіяни Донецька мають між собою більше спільного (у поглядах, поведінці, ставленні до суспільно важливих об'єктів), ніж українці Донецька та українці Львова. Те ж саме стосується й росіян. «Російськомовні українці Донецька, Києва й Ужгорода різняться між собою, – зазначає Я.Грицак. – У Києві вони розмовляють тією ж мовою, що й більшість у Донбасі, проте голосують, як галичани»². Водночас дослідники розходяться в оцінках характеру і глибини міжрегіональних відмінностей, мають різні погляди на те, як саме потрібно обговорювати цю проблематику. Найбільші суперечки виникають з приводу найпростішого, дихотомічного поділу України на Схід, уособленням якого є Донбас, і Захід, насамперед три області Галичини, та протиставлення їх як двох протилежних, з деяких питань – непримиренно налаштованих стосовно одна одної, частин України: зі своєю специфічною ідентичністю, зі своїм баченням минулого, сучасного і майбутнього держави.

У радикальному варіанті «чисті типи» східної та західної ідентичності в Україні можна описати приблизно так (дозволимо собі скористатися деякими термінологічними винаходами М.Рябчука³ та С.Грабовського⁴):

– східноукраїнська ідентичність – це: креольство у культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії) + компрадорський капітал в економіці (пов'язані

з Росією олігархічні клани) + інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (советизація свідомості) + панування історичних міфів про «Русь – колиску трьох народів» та про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості + сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і «усіх годує» («донецьке чудо», за висловом Януковича), а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (советський міф про бандерівщину) + зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для чверті населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (втім, переважно, разом з рештою України, а не відокремлено);

– західноукраїнська ідентичність – це: вірність національній мові і традиції + паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, який ніяк не розвинеться, + неприйняття колишнього комуністичного режиму і сучасних лівих + панування міфу про споконвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України + ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні + зовнішньополітична орієнтація на Європу.

Не заперечуючи цих відмінностей у принципі, поміркованіша частина учасників дискусій наголошує на потребі не підкреслювати, а навпаки – намагатися згладжувати, якщо не в дійсності, то бодай на словах, існуючі регіональні розбіжності, не спускати з повідка схильні до дезінтеграції суспільні сили, не пришпорювати відцентрові тенденції. «Чи варто штовхати під руку?» – запитав в одній із своїх публікацій Я. Грицак львівських ініціаторів обговорення проблеми автономії Галичини⁵. Його

дискусії з М.Рябчуком про доречність формулювання «дві України» – в часописі «Критика» й поза ним – стали невід’ємною частиною сучасного українського дискурсу про етнонаціональні й регіональні ідентичності⁶.

Директор Центру соціальних та політичних досліджень «Соціс» Н.Погоріла також виступає проти повсякчасного звернення науковців до протиставлення Сходу й Заходу України – прийому, на її погляд, стереотипного і непродуктивного водночас. Таке протиставлення, за словами п. Погорілої, «здебільшого закінчується суперечками про те, хто кращий, прогресивніший, демократичніший – Схід чи Захід», нав’язуванням «політично лояльним щодо української держави російськомовним українцям та росіянам Східної України» етнолінгвістичної домінанти української ідентичності, яка є для них неприйнятною, а відтак – до посилення протистояння⁷.

До опонентів вказаної дихотомії приєднується молодий дослідник Ю.Таран, який звертає увагу на те, що міф про дві України, який досить часто свідомо використовується політиками для розпалювання внутрішньонаціональних конфліктів, «надзвичайно негативно відображається на процесі формування української нації». Він закликає «заповнити символічний простір позитивними орієнтирами, які б зняли напруження між різними культурними і соціальними групами населення»⁸.

У моєму житті також був епізод, коли вперше почувши про «дві України», я обурилася таким формулюванням. Це сталося у Браунському університеті (США) 1994 року, де з доповіддю про «дві України» у зв’язку з результатами президентських виборів виступив теперішній завідувач кафедри українознавства в університеті Отави (Канада), а тоді молодий науковець-стажист Д.Арель. З того часу багато чого змінилося і

тодішню свою реакцію я б тепер самокритично оцінила як не зовсім відповідну. Проте на той час для неї були вагомими причини. Позиції молоді України були ще нестійкими, а її імідж на Заході, у тому числі й у наукових колах, часто базувався на стереотипах, сформованих з участю російських аналітиків і пропагандистів. Того року телеглядачам США було показано фільм «The ugly face of freedom», у якому ефектно відзнята хода хлопців з УНА-УНСО з факелами видавалася за засилля в Україні радикальних націоналістичних течій профашистського типу; журнал «Foreign Policy» опублікував статтю Ю.Румера про ймовірність повернення України в лоно Росії; «Economist» висловив сумніви щодо життєздатності молоді держави у статті «Україна: Народження і можлива смерть країни». Отже, протистояти цьому «катастрофізму» в подачі відомостей про Україну було природним на той час бажанням.

Сьогодні становище України змінилося, як змінилася й наша пострадянська свідомість. Поступово ми звикаємо до того, що шокуючі заголовки в періодичних виданнях не завжди пов’язані з політичними провокаціями та що існують провокації науково-публіцистичні, мета яких привернути увагу до книги та/або до проблеми. Однак, маємо визнати, що не всі провокації однаково безневинні в політичному плані. Є теми, жартувати з якими небезпечно. І до таких сьогодні, як і дванадцять років тому, належать питання про «дві України», про розкол України, або – відповідно до нових віянь – про Україну як можливий варіант «невдалої держави» («failed state»)⁹. Ці питання усе ще вимагають від авторів (принаймні тих, хто бажає добра Україні) виваженості і політичної коректності.

Політкоретність, на мій погляд, має виявлятися у зваженому, продуманому аналізі відмінностей, що існують між

регіонами – без образ і навішування ярликів, але в жодному разі – *не у відмові від показу наявної глибини розбіжностей* у політичних, мовно-культурних, соціально-політичних чи навіть морально-етичних характеристиках населення різних областей України. Те, що в Україні існує регіоналізм як фактор поки що нерозв'язаних міжрегіональних суперечностей, які загострюються внаслідок політичних спекуляцій, не означає, що задля уникнення цих загострень ми повинні утримуватись від аналізу відмінностей чи ідеологізувати картину «в ім'я єдності». Про глибину суперечностей треба коректно й аргументовано сперечатися саме задля того, щоб їх подолати.

Виникнення і стійке застосування образного вислову «дві України» (спочатку зарубіжними, а потім і українськими аналітиками) пов'язане, на мій погляд, з кількома причинами. Першою з них є наявність в Україні суцільних масивів стійкого накладання регіону (місця проживання респондентів, виборців, громадян і т. д.), їхніх політичних симпатій, що виявляються під час голосувань на виборах, та мовної практики, досліджуваної соціологами. В цьому накладанні приховані потенційні передумови протистоянь, які підсилюються наявністю двох політично активних центрів «притягування» – Галичини й Донбасу, що витворює ситуацію культурно-політичної поляризованості українського суспільства. Друга причина – це вплив ідеї С.Гантінгтона про проходження лінії цивілізаційного розламу між західною (католицько-протестантською) та східною (візантійсько-православною) культурами по території України. «Україна поділена між уніатським націоналістичним україномовним заходом і православним російськомовним сходом», – пише Гантінгтон. «...Це розділена країна з двома відмінними

культурами»¹⁰. Ставлячи питання про сценарії можливого розвитку подій у майбутньому, Гантінгтон називає як найбільш імовірний такий: «Україна залишиться об'єднаною, залишиться поділеною, залишиться незалежною і загалом – тісно кооперованою з Росією»¹¹. З часу висловлення цього передбачення минуло вже 9 років, і не виключено, що сьогодні думка вченого могла би бути дещо іншою. Третім, менш важливим і прогресивно спадаючим за своїм значенням чинником, поки що залишається вплив російської імперської ідеології на колишніх західних советологів, велика частина яких нині перекаваліфікувалась в українознавців, однак послуговується переважно російськими джерелами. Останнє стосується й частини українських дослідників, які не спромоглися чи не побажали вийти з поля радянсько-російської суспільної науки з її упередженнями і стереотипами.

Отже, чи є таке явище як «дві України» і чи належить кожен, хто дає ствердну відповідь на це запитання, до свідомих або несвідомих ворогів єдності української нації та держави? Розділимо це питання на частини. Суть суперечок щодо регіонального поділу України зводиться, по-суті, до з'ясування таких проблем: адекватного *окреслення меж регіонів на карті*, обґрунтованого визначення *характеру та міри розбіжностей* між ними, а також досягнення згоди щодо лексики, яку ми вживаємо і яку повинні були б вживати для їх опису.

2. Культурно-політична регіоналізація України

Фахівці з різних галузей науки, вивчаючи сучасний економічний, соціальний та політичний розвиток України, застосовують декілька варіантів регіоналізації. Однією з широко вживаних

соціологами та публіцистами є карта України, на якій виокремлено чотири великі регіони (карта 1). Нею послуговується, зокрема, КМІС. Близьким до цього варіанта є карта, на якій виділяють 5 регіонів, коли «великий Центр» ділять на Центр і Північ (карта 2) або на Центральний Захід і Центральний Схід. Якщо на додачу в окремий регіон виділяють Крим, то виникає поділ на 6 регіонів. Усі ці варіанти дають менш-більш конкретну картину регіональних особливостей, однак, нівелюючи чинник поляризації, вони ще не досягають того, щоб поділ набув типологізуючого змісту.

Чим більші регіони, тим значнішою є їхня гетерогенність. З цією тривіальною істиною знайомі більшість дослідників, що вивчають регіональні поділи в Україні. Керівник Українсько-канадського проекту «Розбудова демократії» (раніше «Демократична освіта») Д. Перлін у своєму аналізі опитування про поширення демократичних цінностей в Україні взагалі вказує на нечіткість (умовність) регіональних меж в Україні. Можна погодитись і з Н. Погорілою, яка пише, що якщо прагнути надати значення «усім відмінностям та варіаціям, то для аналізу навіть поділу на 26 регіонів-областей не буде забагато»¹². На жаль, така природа статистичних узагальнень: чимось завжди доводиться нехтувати. Що залишається доступним досліднику в подібній ситуації, так це підбирати можливості однорідніші складові за найбільш важливими для кожного дослідження параметрами. Думка ж про те, що неоднорідність західного регіону «становить особливу проблему для емпіричних досліджень», не витримує, на мій погляд, жодної критики. Такими є всі регіони України при поділі її території на 4–6 частин.

Практика показує, що тільки у випадку територіального поділу України на 11–12 регіонів усереднені дані по

регіону здатні відобразити особливості його складових, а не бути настільки ж «показовими», як середня температура тіла хворих в одній лікарняній палаті. У цьому автор статті переконалася, аналізуючи етнічні, мовні, національні та політичні орієнтації населення України за результатами опитування 2000 р., проведеного Центром «Соціс» на замовлення Фонду держмайна України (карта 3 та рис. 1)¹³. У цьому поділі найкраще враховано історичний чинник формування регіонів – вплив політико-правової культури тих держав, до яких входили в різний час окремі частини України, і до більшості регіонів (окрім Центрального, який тут ділиться на дві частини) можна застосувати старі історико-етнографічні назви, а саме:

1. *Полісся*: Житомирська, Київська, Чернігівська області (Північний);
2. *Поділля*: Вінницька, Хмельницька області (Центральний);
3. *Центр*: Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області (Центральний);
4. *Волинь*: Волинська, Рівненська області (Північно-Західний);
5. *Слобожанщина*: Сумська, Харківська області (Північно-Східний);
6. *Причорномор'я*: Одеська, Миколаївська, Херсонська області (Південний);
7. *Нижнє Подніпров'я*: Дніпропетровська, Запорізька області (Дніпровський; Південно-Східний);
8. *Донбас*: Донецька, Луганська області (Східний);
9. *Галичина*: Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області (Західний);
10. *Закарпаття та Буковина*: відповідно – Закарпатська й Чернівецька області (Південно-Західний);
11. *Місто Київ*;
12. *Автономна республіка Крим*.

Недоліком цього способу регіоналізації є лиш те, що він дає надмірно

подрібнену картину. Але з цим доводиться миритися, якщо хочемо подолати недоліки, що випливають з інших способів розмежування регіонів. При виділенні 11–12 регіонів до мінімуму зводиться неоднорідність включених до кожного з них територіальних одиниць (областей, районів); їх об'єднуємо в регіон тому, що вони подібні, а не заради спрощення підрахунків. Крім того, недоліки дрібнішого поділу порівняно легко усуваються: маючи обриси усіх областей, конфігурацію регіонів можна при потребі підкоригувати відповідно до тих чи інших параметрів.

Найпростішим способом регіоналізації, як уже говорилося, є умовний, але на мій погляд, не беззмістовний поділ політико-культурної мапи України на дві частини: Схід та Захід. Його різновидом є історичний поділ території України на Лівобережжя і Правобережжя. Однією з методологічно невинуватених спроб його використання для аналізу сучасних політичних розмежувань була, на мій погляд, стаття М.І.Белецького і А.К.Толпиги в журналі «Поліс». Поділивши Україну на дві суто географічні частини, вони потім використали політичний індикатор (голосування на виборах 1994 р.) для «переведення в розряд» лівобережних тих південних областей з правого берега Дніпра, виборці яких у своїй більшості проголосували за Л.Кучму. Тобто, спочатку було заявлено, що Лівобережжя голосувало за «реформатора Кучму», а Правобережжя – за «націоналіста Кравчука», а потім ті області, які не втискувались у це прокрустове ложе, просто були зараховані, куди треба. Після такої «підгонки» областей під задані параметри, дві частини України відбивали поляризовані суспільно-політичні погляди, що й треба було довести¹⁴. Навіть М.Рябчук, який найчастіше звертається до ідеї «двох Україн» у своїх публікаціях, незмінно

підкреслює, що цей образ метафоричний, що він є абстракцією, яка увиразнює поляризовану культурно-політичну дійсність України, але водночас і спрощує її. Львів і Донецьк є географічним уособленням цих «Україн», двома полюсами, один з яких «є символом України української та європейської, проатлантичної, зорієнтованої на ЄС і НАТО», а другий «символізує Україну советську і євразійську, націлену на «східнослов'янський союз», на розвиток шляхом лукашенківської Білорусі...». Поміж ними, каже М.Рябчук, є зона невизначеності, – «величезний простір, заселений людністю з доволі аморфною політичною та національною свідомістю», від самовизначення якої (людності) залежатиме майбутнє України¹⁵.

Тож має рацію, хоч і не відкриває нічого нового, Н.Погоріла, коли говорить, що дихотомічна картина України не відображає культурно-політичних особливостей центру, яким у даному разі виступає увесь масив територій поміж крайніми полюсами Сходу і Заходу. Ця картина так само не містить інформації про рухомість кордону політичних культур та політичних лояльностей. Поза нею залишається увесь спектр соціально-економічних, географічних, етнічних і етнографічних, мовно-культурних та інших відмінностей між численними дрібнішими історично та географічно визначеними частинами України.

Чи є тоді сенс застосовувати таку схему для аналізу регіональних відмінностей в Україні? На мій погляд, є, і визначається він потребою адекватного опису *поляризованої системи*, якою поки що насправді є українське суспільство. Основою системної поляризації можуть бути різні чинники. Наприклад, партійна поляризація в Європі сформувалася на основі ідеологічного розшарування політичних еліт та електорату на

прихильників «лівої» і «правої» ідеології та політики. В Україні однією з осей поляризації є регіональні культурно-політичні відмінності. Іншою можна вважати соціально-класове розшарування та пов'язані з ним ідеологічні протилежності. Втім, останні в Україні стираються в міру втрати комуністичною ідеологією своїх прихильників. Що ж стосується перших, то тенденції їх розвитку неоднозначні. Найбільшою мірою вони проявляються під час виборчих кампаній. Якщо ж говорити в загальному, то можна констатувати, що вони якщо й не поглиблюються, то в усякому разі залишаються дуже стійкими.

Зверну увагу на важливість розрізнення поляризованості як факту, як певної даності, яка могла виникнути на основі процесів поляризації на попередніх етапах історії, та сучасних тенденцій до поляризації або навпаки – до інтеграції, які потрібно досліджувати, щоб правильно будувати політику. По аналогії тут доречно згадати теорію К.Маркса, який досліджував вертикально поляризоване суспільство. Помилка його як прогнозиста полягала в тому, що, спостерігаючи та описуючи факт класової дихотомії в ранньому капіталістичному суспільстві, він не зумів розгледіти (або вгадати) зміну відцентрових тенденцій, які підсилювали крайні політичні позиції – антагонізм робітників і буржуазії, на доцентрові – утворення широкого середнього класу та припинення процесу пролетаризації робітників. Так само можна помилитися й щодо перспектив регіональних розмежувань, якщо наявну поляризованість ототожнити з процесом поляризації (розмиванням центристських в регіональному, політико-культурному сенсі) сил поміж двома полюсами.

Вивчення тенденцій – дуже тонка річ. Саме на їх дослідження була спрямована серія періодично повторюваних

опитувань, що проводяться під егідою Інституту історичних досліджень ЛНУ ім. Франка (директором якого є Я.Грицак). Їх мета – порівняльний аналіз політичної культури та ідентичності жителів Львова і Донецька упродовж 1994–2004 рр. Результати були в деяких аспектах дещо несподівані¹⁶. Вони, по-перше, показали, що на сході України, зокрема в м. Донецьку, дуже значний відсоток людей ідентифікують себе не як українці, росіяни, або представники іншої етнічної чи національної спільноти, а як «советські люди». У 1994 р. советських у Донецьку було 55,6%, тоді як у Львові – 7,4%. Згодом, внаслідок легітимізації незалежної української держави, їх відсоток різко впав – до 21,5% в 1999 р. і 9,9% у 2004 у Донецьку та відповідно до 4,1 і 2,3% у Львові. За даними іншого, незалежного соціологічного обстеження, проведеного центром «Соціс» у 2000 р. загальноукраїнський відсоток советських становив близько 13, з коливаннями від 28% у Криму до 2% у Галичині¹⁷.

Про що говорять ці дані? *По-перше*, – про успіхи комуністичної політики денационалізації і творення « нової історичної спільноти – советського народу ». Із зрозумілих причин таку політику найлегше було запроваджувати в регіонах на зразок Донбасу – суперіндустріалізованих, пролетаризованих, із змішаним в етнічному відношенні населенням, яке не відчувало своєї закоріненості в певній культурі та завжди було готове співати « мой адрес Советский Союз ». Загалом, ці дані підтвердили думку М.Рябчука про специфіку Донеччини як справді « советизованого » регіону.

По-друге, глибше вивчення советської ідентичності в Донецьку спростувало поширені до того уявлення, що люди з денационалізованою свідомістю (яка за термінологією Е.Вілсона та Т.Кузьо – маргінальна, амбівалентна, непослідовна,

така, що коливається між російською і українською ідентичністю) начебто послужили своєрідним буфером у стосунках українців та росіян, не давши розгорітися полум'ю сепаратизму в Україні. На думку Т.Кузьо, у період розпаду СРСР і пізніше тут не сталося гострих міжетнічних конфліктів тому, що російськомовне населення сходу та півдня України – це переважно люди «з множинною ідентичністю». Разом з розмитістю, несформованістю російської національної ідентичності загалом (через те, що Росія ніколи не існувала як національна держава), це, на його думку, гасило російський націоналізм і сепаратизм¹⁸. Дослідження ЦІД ЛНУ, про яке тут ідеться, показало, що такі припущення не відповідають дійсності. «Советські» не менш, а більш антиукраїнськи настроєні, ніж групи з іншою національною ідентифікацією¹⁹. І було б дивно, якби це було не так.

Несформованість російської національної ідентичності на теренах колишнього СРСР не можна уявляти як якийсь вакуум. Місце цієї ідентичності було заповнено стійким, як виявилось, її сурогатом – російсько-радянською імперською ідентичністю, різновидом якої і була зафіксована українськими соціологами советська ідентичність у Донбасі. Можна припустити, що її носії – це люди з такими атрибутами імперської свідомості радянського зразка, як нетерпимість до всього національного (яке завжди подавалось як націоналістичне); як манія державної величі; як ворожа налаштованість до Заходу та інше. Очевидно, що не всі, хто в 1994 р. відніс себе до советських, поділяв усі ці стереотипи. І ті, хто не поділяв, порівняно швидко переорієнтувалися на українську національну ідентичність. Найбільш стійкі, однак, залишилися зі своїми цінностями і уявленнями або перетворилися просто в «донецьких» (частка яких

у 2004 р. значно зросла) – зі своєю власною гордістю і згуртованістю.

Політична практика підтверджує те ж саме: найбільшими сепаратистами у новоутворених на теренах колишнього СРСР державах були якраз носії советської ідентичності. Маємо два виразні приклади: у Придністров'ї домінування «радянських» закінчилося проголошенням відокремлення від Молдови. Сепаратизм у Криму був погашений, але він мав найбільш організовані форми з усіх подібних рухів в Україні. А саме в Криму – найбільший відсоток «радянських». Під час помаранчевої революції на прикладі спроби утворення Південносхідної української республіки в Северодонецьку ми знову побачили, як легко в регіонах з розмитою національною ідентичністю «запалити» полум'я сепаратизму з іскри політичної незгоди з політичною позицією Києва та національно свідомої частини України.

По-третє, важливим результатом аналізованого дослідження було виявлення тенденції до різкого зменшення советської самоідентифікації і переходу до сприйняття українського громадянства та/чи українського походження як основи національної самоідентифікації у другій половині 90-х років. Швидко зростання вагомості української ідентичності у період 1994–1999 рр., яка втім так ніколи й не вийшла на перше місце в ієрархії ідентичностей населення Донбасу, створило ілюзію швидкої українізації Донецька і, як мені видається, спонукало Я.Грицака виступити в ролі перекonanого опонента ідеї поляризованої України. Проте, в наступний період, за його ж визнанням, цей процес призупинився. «На стадії 1999–2004 років маємо щось на кшталт «відходу»²⁰. А після помаранчевої революції усі соціологічні дослідження показують посилення відчуження і загострення протистоянь між Сходом і Заходом України.

По-четверте, дослідження показало глибокі відмінності у структурі ідентичностей донеччан і львів'ян. Найбільш релевантною і стійкою у Донецьку упродовж досліджуваного періоду була регіональна (місцева) донецька ідентичність. Найвищого рівня вона сягнула у 2004 р., що засвідчує поси-

лення регіональних розмежувань у зв'язку з протиборством під час президентських виборів. У Львові увесь час домінувала українська національна ідентичність. Крім того, ієрархія ідентичностей львів'ян упродовж усього досліджуваного періоду практично не мінчалась (табл. 1.)

Таблиця 1

Динаміка найбільш релевантних групових ідентичностей у Донецьку та Львові (1994–2004)

1994	1999	2004
Донецьк		
Донеччанин/ка (55,6)	Донеччанин/ка (54,9)	Донеччанин/ка (69,5)
Жінка (48,8)	Українець/ка (43,6)	Жінка (46,6)
Советський/а (40, 0)	Жінка (41,4)	Українець/ка (42,7)
Українець/ка (39,3)	Православний/а (35,1)	Чоловік (34,4)
Робітник/ця (36,6)	Чоловік (30,8)	Пенсіонер (29,3)
Львів		
Українець/ка (73,1)	Українець/ка (76,0)	Українець/ка (74,8)
Львів'янин/ка (69,6)	Львів'янин/ка (74,3)	Львів'янин/ка (71,3)
Жінка (46,0)	Жінка (45,3)	Жінка (43,2)
Греко-католик/чка (38, 4)	Греко-католик/чка (37,5)	Західняк/чка (36,9)
Західняк/чка (38,1)	Західняк/чка (37,3)	Греко-католик/чка (36,3)

Джерело: цитована праця.

Ось цей останній момент – стійке втримання першості, і навіть зростання ваги донецької регіональної ідентичності є *н'ятим важливим фактом*, який виявило це дослідження. Значення цього факту, як мені видається, було недооцінене Я. Грицаком, через що в його аналізі прозвучали занадто оптимістичні нотки щодо українськості Донбасу (їдеться про прирощення української ідентичності за рахунок советської). Насправді, ця новонароджена і з тієї причини, очевидно, крихка та рецесивна українська ідентичність, у моменти випробування, як наприклад під час вибор-

чої кампанії 2004 р., відходила на задній план, а наперед виступала ідея підтримки «своїх». Завдяки цьому поразка на президентських виборах не лише не послабила Партію регіонів, а й допомогла об'єднати навкруг неї усіх «донецьких». Переважання регіональної ідентичності в Донбасі, яка зіштовхнулася у період помаранчевої революції із загальноукраїнською національною ідентичністю, яку донеччани, очевидно також сприймають як вияв регіональної, але західної ідентичності, і призвело до посилення регіонального поділу у політиці. Чи послабились від цього тенденції, що дають

надію на творення єдиної політичної нації в Україні, включно зі Східним регіоном, стане зрозумілим після того, як остаточно уляжуться післяреволюційні пристрасті і запрацює так чи інакше реформована політична система та стануть усталеними механізми творення коаліційних урядів.

3. Виборчі кампанії і регіональні розмежування в Україні

Природно, що регіональні відмінності стають найбільш очевидними під час виборчих кампаній, коли політичні сили, насамперед ті, що вважають себе «радикальними економістами» (вислів В.Януковича) в тому розумінні, що визнають лише економічні інтереси і з байдужістю ставляться до «ідеалістичних» проблем націєтворення та соборності, використовують регіоналізм як знаряддя у боротьбі за виборця. Спекуляції на мовну тему, тему подвійного громадянства, об'єднання з Росією та Білоруссю досягають апогею під час виборів, щоб знову перетворитися на неперіоритетні питання української політики у міжвиборчий період. Ці спекуляції шкодять політичному розвитку України, але не вони є причиною існування самого поділу.

Збереження політико-культурних розмежувань, брак патріотизму та громадянського націоналізму, повільне творення політичної спільноти залежить не стільки від злих намірів політиків, що борються за владу, скільки від відсутності політики, яку вони мали б здійснювати, перебуваючи при владі: політики, спрямованої на осучаснення структури виробництва, створення єдиного інформаційного простору, проведення реальної децентралізації тощо. Тим більше марними виглядають сподівання на те, що справі можна зарадити, уникаючи обговорення глибини регіональних поділів. Навпаки, без визнання

глибини та докладного вивчення усіх аспектів українського регіоналізму, у тому числі й такої його риси, як поляризованість політико-культурних орієнтацій, навряд чи можна буде побудувати систему заходів, спрямованих на зменшення чи нейтралізацію його негативних наслідків.

Які ж тенденції можна виявити, скориставшись картами голосувань на президентських і парламентських виборах з 1991 по 2006 рр. (див. карти 4–7)?

На виборах президента 1991 р. (карта 4) бачимо, що три галицькі області – Івано-Франківська, Львівська й Тернопільська, де більшість голосів здобув В.Чорновіл, були своєрідним острівцем національно-демократичних орієнтацій в ідеологічно на той час недиференційованому, але такому, що з різних міркувань підтримало проголошення незалежності, політичному просторі України. У цей час Галичина і її інтелектуальний центр – м. Львів, що дістав назву (перенесену в сучасність ще з початку ХХ ст.) «українського П'ємонту», йшли попереду у схваленні й політичній підтримці політичних і соціально-економічних реформ. У Галичині перебував центр не тільки національних, але й антикомуністичних, антитоталітарних рухів того періоду. Традиції громадського життя, що виникли спочатку в польському, а пізніше – в австрійському Львові тут не були забуті – як завдяки інтелектуальній праці письменників і митців, що зберігали духовні традиції українства навіть у часи тоталітаризму, так і завдяки тому, що живі були ще покоління людей, вихованих у патріотичному і часто антикомуністичному дусі. Як писав О.Гарань, у період утворення Руху «ситуація в західних областях України за багатьма параметрами нагадувала прибалтійську...»²¹. Соціальна база на-

ціонально-демократичних та патріотичних рухів на заході країни була незрівнянно ширшою, ніж на півдні та сході і тут легше було об'єднати людей навкруг таких вимог, як державність української мови, відновлення національної символіки, незалежність України, відновлення її європейськості тощо.

Про особливість галицького типу української ідентичності Тарас Возняк говорить так: «Ми є українцями, але українцями-галичанами. Так само є українці-закарпатці, українці-слобожанці. Ризикну продовжити: українці-євреї, українці-росіяни». Галичани «розвивалися у тісному контакті з центрально-європейським культурним колом. Галичина пройшла всі культурні епохи, в неї нема обірваного шматка історії – як у Росії, приміром, де не було ніколи Відродження та бароко. Для Галичини весна народів 1848-го – це наша революція, і самоусвідомлення українців-галичан почалося саме відтоді, як і самоусвідомлення німців, угорців. Тобто Галичина має інші вихідні засади формування своєї ідентичності. Тут нема ніякого закиду комусь. Так склалося»²². Як уже згадувалось, дослідження ієрархії ідентичностей Львова і Донецька, проведене ЦІД ЛНУ ім. І.Франка, підтвердило найвищу релевантність української національної ідентичності львів'ян, так само як і її стійкість. Тобто, в Галичині люди справді об'єднувалися навколо української національної ідеї, яка на півдні та сході не спрацьовувала і десь наполовину спрацьовувала в Центрі. Тому вбачати в констатації цих фактів намагання ділити регіони на сорти, чи прагнення образити східні області, немає жодних підстав.

Під час парламентських виборів 1994 р. два політично найактивніші регіони – Галичина і Донбас – дали протилежно налаштований контингент депутатів. Ще більш вражаючим виявився

поділ виборців між двома кандидатами під час президентських виборів (карта 5). Карта голосувань за Л.Кучму майже стовідсотково збіглася з картою розселення російськомовного населення України і сферою політико-ідеологічного впливу комуністів. Вималювалась чітка картина: червоний Схід і жовто-блакитний Захід, яка стала мало не хрестоматійним взірцем накладання етнокультурних (мова) та політичних (ідеологія) розмежувань, що ведуть до поляризації і можливого розколу суспільства²³. Ідеологічні розбіжності цього зразка зберігалися фактично до 2000 р., доки не відбулась частково природна еволюція, а частково – примусове переключення виборців з прокомуністичних орієнтацій на «партію влади», уособленням якої у 2002 р. став блок «За Єдину Україну» (лише в Донецькій області ця партія здобула тоді більшість голосів при голосуванні за партійними списками) (карта 9).

Результати президентських виборів 2004 р., супроводжуваних революцією, у порівнянні з виборами 1994 р. засвідчують значне просування на південь і схід лінії, яка відмежовує прихильників політичних сил, що виступали за поглиблення ліберально-економічних реформ, захист національних цінностей та інтересів, за інтеграцію в Європу від сил, що стали на бік кланово-олігархічного, напівавторитарного режиму Л.Кучми, що вимушено зробив ставку на представника «донецьких», а вірніше – на його стійкий (як і підтвердили наступні події) електорат (карта 6). На виборах 2004 р. ідеологічні розбіжності переросли в етичні та набули виразної прив'язаності до ідентичності. Революція і подальша політична боротьба між силами, що протистояли одна одній у листопаді-грудні 2004 р. посприяли увиразненню цього регіонального розмежування.

Найбільш релевантна на Півдні і Сході регіональна ідентичність, про яку йшлося вище, спричинилася до згуртування прихильників В.Януковича навколо невливової раніше Партії регіонів і на парламентських виборах 2006 р., а також до закріплення і навіть поглиблення розколу країни між Сходом/Півднем і Заходом/Центром у той же самий спосіб, як вони окреслились у період помаранчевої революції. Сфера поширення піддатливої методам авторитарного впливу советизованої і проросійськи орієнтованої, місцевої (не національної) самосвідомості збереглася на тому ж рівні, тоді як сфера впливу національно орієнтованих сил поділилася на дві частини – прихильників В.Ющенка та прихильників Ю.Тимошенко (карта 7).

Представлена на картах зміна політичних уподобань виборців вказує на те, що по суті основним питанням, яке ділить Україну на Схід і Захід, робить її поляризованим суспільством, є *національна ідея*. Непрямо це підтверджують результати другого туру президентських виборів 1999 р. (карта 8): відсутність серед двох основних конкурентів носія національної ідеї привела до зникнення поділу України на дві частини. Сфера впливу лівих, що проголосували за П.Симоненка, прийшла переважно на центральні області, більшість населення яких має сформовану національну ідентичність, що й забезпечило перехід його значної частини на бік «Нашої України» у 2002, 2004 рр. та на бік Блоку Юлії Тимошенко – у 2006 р. Дещо змішаною є й картина результатів виборів за партійними списками 2002 р. (карта 9); вона відображає початок кінця домінування червоного кольору в південних та східних областях України, результатом чого стало одержання КПУ лише 3,5% голосів на виборах 2006 р.

Найвищою точкою процесу наростання впливу політичних сил і лідерів, що так чи інакше уособлювали національні цінності, було громадянське єднання учасників Майдану. Незважаючи на відмінності свого соціального статусу, етнічного походження, мови, якою звикли розмовляти, регіону, з якого приїхали, вони готові були діяти як єдина нація. Саме у період помаранчевої революції цей термін спонтанно набув політичного, громадянського змісту. Нація постала у процесі та внаслідок участі народу у масовій громадянській, патріотичній і демократичній акції, що продемонструвала дуже високий рівень толерантності та порозуміння. Майдан «уявив» українську націю як полікультурну громаду із спільною українською політичною ідентичністю, яка може і мусить відстояти своє прагнення правди і свободи.

«Одна з принципових відмінностей теперішньої революції [2004 р.] – зазначав М.Рябчук, – від незакінченої 1991 р., що тоді це була боротьба українців і для українців, ішлося насамперед про емансипацію від Москви, національно-визвольний рух. Сьогодні все суттєво змінилося: близько 20% росіян голосувало за Ющенка, ...п'ята частина не сприйняла брудної пропаганди, котра демонізувала Ющенка як націоналіста, фашиста, бандерівця. Таке важко уявити у справді етнічно поділеному суспільстві»²⁴. Не можна не визнати справедливості цих слів, оскільки в них ідеться про *міжетнічну єдність*. Однак більшість дослідників, у тому числі й сам М.Рябчук, стверджують, що головна лінія розмежувань в Україні – не етнічність, а регіон. А роль регіонів і в революції, і в процесах національної консолідації була не тільки не однакою, а й протилежно спрямована.

Більшість жителів східних областей, особливо Донбасу, відіграли роль кон-

сервативної сили, свого роду – української «Вандеї», яка виступила за збереження статус кво через обрання свого земляка на найвищий пост у державі. Більше того, в м. Северодонецьку відбулось зібрання найбільш затятих контрреволюціонерів, які спробували довести, що такого явища як українська політична нація немає і що в майбутньому на шляху свого утвердження вона зіткнеться із значними труднощами. Отже, помаранчева революція, як і будь-яка інша, була не лише спалахом енергії і піднесенням духу тих, хто боровся за правду і свободу, а ще подією, що поглибила розкол суспільства в регіональному вимірі. Тому не дивно, що після революційних подій листопада – грудня 2004 р. соціологи знову в один голос заговорили про те, наскільки *регіон* є сильним диференціюючим чинником в Україні і наскільки важливим є пошук стрижня для об'єднання населення різних регіонів у єдину політичну спільноту.

Завданням нашої статті не є аналіз матеріалів соціологічних опитувань після революційного періоду. Проте маємо констатувати: помаранчева революція, яка зупинила наступ авторитаризму та відновила демократичні перспективи для України, мала неоднозначний вплив на процес національної консолідації. По лінії міжетнічній і міжкласовій, в середовищі більш освіченої та демократичнішої частини народу, зросло усвідомлення спільності долі та прагнення до облаштування держави на власний огляд. По лінії владно-олігархічній, особливо в закритому і найбільш обтяженому спадщиною комуністичного минулого регіоні, було зроблено спробу (від якої, щоправда, її ініціатори незабаром почали усіяко відхрещуватись) розколоти країну, не допустити єднання суспільства на засадах права, моралі і демократії. Регіональні відмінності переросли в проти-

стояння, що набуло ознак політичного розколу.

4. Чи є підстави говорити про різнотипність політичної культури регіонів України?

За даними більшості соціологічних досліджень відмінності в економічних поглядах між регіонами – ледь помітні, політичні – значно виразніші, а погляди з питань розвитку української нації та зовнішньополітичних орієнтацій просто є полярними. Загалом, має місце територіальне накладання таких чинників:

- наявність або відсутність історичного досвіду громадянської активності у межах правової держави (традиції громадянського суспільства);

- ставлення до колишнього комуністичного режиму (рівень його інтеріоризації та легітимності тепер уже в історичній пам'яті людей);

- політико-ідеологічні орієнтації (значною мірою пов'язані з попередньо названим чинником, а також із структурою виробництва та власності, і відповідною до них соціальною структурою);

- ставлення до державної незалежності України (та, відповідно, до розпаду СРСР);

- рівень пріоритетності національної ідеї;

- спосіб етно/соціально/національної самоідентифікації;

- ставлення до заголовної етнічної нації – українців та української мови і культури, оцінка їх ролі у суспільно-політичних процесах, зокрема, у процесі загальнонаціональної політичної консолідації;

- зовнішньополітичні орієнтації.

Отже, поляризованість України виявляється насамперед в різних системах політичних цінностей, які у свою чергу є ознаками політичного режиму. Чи можемо ми трактувати ці відмінності як прояви *різнотипної політичної культури*?

Так само, як деякі американські дослідники, Н.Погоріла вважає, що ні²⁵. Покликаючись на праці Г.Алмонда і С.Верби, а також інших західних теоретиків політичної культури, вони використовують такі індикатори політичної культури як політична участь, політична компетентність (відчуття власної політичної уповноваженості чи спроможності), довіра та задоволеність існуючим станом речей – показники, за якими глибокої прірви між Сходом і Заходом України начебто немає. А ідеологічні орієнтації, пише Н.Погоріла, це не той показник, який потрібно брати до уваги при визначенні типу політичної культури. Однак річ у тому, що нібито запозичений у Алмонда і Верби теоретичний інструментарій, за допомогою якого авторка здійснює перевірку тверджень про протилежність політичної культури західних і східних областей України, є, на жаль, дуже спрощеним і далеким від джерела. Це стосується як визначення суті громадянської культури та її складових, так і використання цих понять для аналізу міжрегіональних відмінностей в Україні. Вивчення громадянської участі та компетентності (таблиці 2 і 3 у статті Н.Погорілої), з яких робляться висновки про відсутність глибоких відмінностей між Сходом і Заходом, зведено до зіставлення кількісних показників участі у виборах та обізнаності громадян щодо імен певних політичних лідерів. Поза увагою залишилось найголовніше: мотивації, ціннісні орієнтири та рівень громадянської зрілості жителів Сходу і Заходу країни.

В роботах Алмонда і Верби кількісне вимірювання рис політичної культури також займає значне місце, однак воно підпорядковане дослідженню різного ступеня *розвиненості і стійкості* загальнодемократичних національних культур. До цього завдання відповідним чином була дібрана методика дослідження

та поняттєвий апарат. Алмонд і Верба не обмежилися кількісними показниками участі у виборчих кампаніях або навіть акціях протесту, а зайнялися вивченням форм участі, характерних для тих чи інших ситуацій у тих чи інших країнах. Активна участь – це ще не все; вона буває різною і за мотивами, і за формою здійснення. Є велика різниця між участю, за якої громадяни шукають собі односторонців з того чи іншого питання, щоб спільно його розв'язати або щоб разом вплинути на структури влади: спочатку на місцеві, а вже потім, можливо, й на центральні (цей тип поведінки найбільш властивий, за Алмондом і Вербою, для громадян США), та участю, за якої громадяни поодиночки чи колективно, але зі знанням справи, звертаються по допомогу до місцевого чиновника (як в Англії) або ж, навпаки, – відразу пишуть листа президентові країни (як у Мексиці)²⁶.

Опрацьовуючи концепцію громадянської культури, Алмонд і Верба зробили наголос не на участі як такій, а на значенні потенційної участі та високої суб'єктивної компетентності. Для них *competence* – це громадянська спроможність. Суб'єктивна політична компетентність, як її розуміють політологи – це оцінка людьми своєї здатності впливати на політику й суспільні справи, це їхня впевненість у своїх політичних можливостях змінювати ситуацію у тих випадках, коли вони вважають за потрібне. Інші зарубіжні автори для позначення того ж явища замість компетентності вживають терміни *efficacy* (внутрішня і зовнішня), або *empowerment* (об'єктивна і суб'єктивна).

Останнє поняття зробили ключовим у своєму дослідженні відмінностей політичної культури в Україні американські соціологи Д.Лофлін і Д.Е.Белл²⁷, також пов'язавши відмінності в типі політичної культури з рівнем громадян-

ської участі та суб'єктивного відчуття громадянської уповноваженості (empowerment). Визначивши як мету «окреслити географічні варіації» цих показників в Україні, вони прийшли до висновку, що за рівнем політичної участі (під час виборчих кампаній) «географічна кластеризація» в Україні не є виразною, тобто регіональні показники є менш-більш рівномірні. Те ж саме стосується відчуття уповноваженості: найвищі показники за цим критерієм були в трьох галицьких областях та на Вінниччині, але і в Криму, Луганській та Донецькій областях вони також перевищували середні величини. Автори не знайшли серйозних потенційних розходжень у розвитку демократичної громадянської культури, які могли б стати на перешкоді формуванню єдиного громадянського суспільства і громадянського націоналізму в Україні. Втім вони зробили слушне застереження: «Припускати, що громадянський націоналізм поширюється в українській політиці на національному рівні, не означає визнати, що єдина громадянська культура об'єднує специфічні регіони країни – чи то на макрорівні Сходу і Заходу України, чи то на рівні областей». Воно деякою мірою пом'якшує помилку, якої автори припустилися, оцінюючи як низьку ймовірність політичного розколу в Україні за регіональною ознакою.

Такого роду помилки характерні, як бачимо, для дослідників, котрі намагаються судити про міжрегіональні відмінності в політичній культурі за *рівнем* політичної мобілізованості громадян, не беручи до уваги *тип* цієї мобілізованості та активності. А поза тим, є культури тоталітарна та клієнтелістська, обидві – учасницького типу, яких Алмонд і Верба взагалі не торкались у своєму дослідженні. Можна припустити, що саме активізм тоталітарного типу, як залишок усе ще советизованої свідомості донеччан, помножений на

олігархічний клієнтелізм, що утверджується в регіоні упродовж останнього десятиліття (коли зменшується советська, але зміцнюється донецька самоідентифікація), якраз і є серцевиною політичної культури виборців Донецька та області. Адже після всього, що там робилося на виборах 2002 р. (маю на увазі масові примусові вивезення людей автобусами для голосувань у потрібному місці та інші, менш вражаючі форми адміністративного тиску), виборці не тільки не почали протестувати разом з іншою частиною України, а й горою стали на захист «свого» кандидата і його партії у 2004 і 2006 рр.²⁸

Соціологічні дослідження в Україні завжди показували, що населенню різних регіонів України бракує спільних цінностей, єдиного погляду на історію як риси соцієтальної культури та що в масштабах країни ще не сформувалася громадянська національна ідентичність. Це означає, що ціннісні системи в Україні, на жаль, розділені регіонально. Виникає констеляція соцієтальної культури (до якої входить система цінностей + найуживаніша мова + політична ідеологія), зовнішньополітичних орієнтацій і регіональних ідентичностей, які в сукупності роблять образ регіону виразним, а відмінності між східним і західним регіонами достатньо глибокими, що дає підстави говорити про наявність поляризованого територіального поділу країни, який у періоди загострення політичної боротьби може переходити в розкол.

5. Узгодження лексики і визначення рамок термінів

У другому випуску «Агори» М. Шаповаленко розпочала розмову про розмежування, поділи, розколи у політичному житті України²⁹. Тема справді важлива, не лише в соціальному, а й в регіональному та етнокультурному вимірах, бо маємо впорядкувати лексику, якою

користуємося, коли описуємо регіональні відмінності та їх вплив на подальшу долю країни і не кидатися словами на зразок «розкол» чи «розлам». Не всякий поділ, який є наслідком (а також і синонімом) розмежування, веде до розколу, пов'язаного з певним відчуженням і протистоянням, і не всякий розкол веде до розпаду країни, який західні експерти вже неодноразово пророчили Україні.

Дискусія довкола регіональних проблем рясніє іменниками дієслівникового походження, над точним змістом яких, здається, мало хто задумується. Тому спробуємо тут подати їх у вигляді ієрархізованої структури термінів, зміст яких відображає поступове наростання напруги у відносинах частин (згори до низу) цілого – аж до загрози його повного розпаду.

Як бачимо, від наявності просто відмінностей до протистояння і розколу лежить чималий шлях – як логічний, так і політичний. В Україні відмінності та розмежування присутні і не скоро, а може й ніколи не відійдуть в історію. Наявний регіональний поділ має-таки, хоч як би нам не хотілося протилежного, поляризований характер. Та попри це, тільки в окремих випадках справа доходила до політичних протистоянь і раз або двічі – до розколу. Шкода, що під час кожної виборчої кампанії політичні сили, насамперед ті, яких не хвилюють анахронічні проблеми «соборності» та націєтворення, використовують регіоналізм як знаряддя у боротьбі за виборця. Спекуляції на мовну тему, тему подвійного громадянства, об'єднання з Росією

Таблиця 2

Словник для опису регіональних відмінностей

Термін	Приблизний зміст у застосуванні до регіоналізму
відмінності, різниця	– несхожість частин, кожна з яких має притаманні тільки їй ознаки, особливості
поділ, поділеність	– відносна стійкість відмінностей, завдяки чому виникає можливість провести уявні лінії поділу між несхожими частинами
розшарування, розмежування, гетерогенність, плюралізм	– додається вертикальний вимір несхожості (нерівність) та/або наявність певних соціальних меж між частинами
сегментованість	– різні види відмінностей та розмежувань взаємно накладаються і закріплюються інституціонально
протилежність, поляризованість	– очевидними є крайні полюси відмінностей; при тому може відбуватися як процес їх подальшої поляризації за рахунок проміжних позицій центру, так і протилежний до нього процес розмивання, затирання, нівелювання крайніх позицій
відчуженість, непримиренність, ворожість	– частини сприймають особливості одна одної як неприйнятні та/або шкідливі
протистояння, конфлікти, зіткнення	– відмінності розглядаються як життєво важливі і взаємно не узгоджувані водночас; вони зумовлюють непримиренну боротьбу пов'язаних з ними групових інтересів
розколотість, розкол	– лінії конфліктів і протистоянь закріплюються на тривалий час, у стосунках між частинами панує відчуженість або й ворожість
розвал	– ціле розпадається на відокремлені одна від одної частини, кожна з яких починає функціонувати самостійно

та Білоруссю досягають апогею під час виборів, щоб знову перетворитися на неперіоритетні питання української політики у міжвиборчий період. Ці спекуляції шкодять українській політиці в багатьох аспектах, але не вони є причиною існування самого поділу. Радше навпаки: поділеність використовують, бо вона є своєрідним «незадіяним» ресурсом, джерелом латентних суперечностей, які можна загострити або пригасити. Цей ресурс використовуватимуть доти, доки українські виборці його сприйматимуть.

Поділеність є історичною спадщиною, збереження якої залежить не стільки від злих намірів політиків, що борються за владу, скільки від *відсутності належної державної політики*, яка мала б здійснюватися під час їхнього перебування при владі: політики, спрямованої на осучаснення структури виробництва, створення єдиного інформаційного простору, проведення реальної децентралізації тощо. Тому сподіватись, що справі можна буде зарадити, уникаючи обговорення його глибини, щоб бува не збудити привид регіоналізму – марні. Однак, дискутуючи про наболіле, слід враховувати семантичні межі термінів та намагатися з їх допомогою осмислити логіку розвитку подій.

На додачу до таблиці 2, пропоную структурно-логічну схему, яка, на наш погляд, пояснює взаємозв'язок між різними станами неоднорідного, поділеного суспільства та приблизно визначити, який із них найбільше підходить для характеристики українського регіоналізму в різні моменти політичної історії країни після здобуття незалежності.

У лівій частині схеми маємо терміни, що означають нейтральні явища різноманітності та гетерогенності; у правій – наслідки, до яких вони можуть призвести за певного збігу обставин.

Поділ не дорівнює поляризованості, але вона є одним із його найменш сприятливих видів. Водночас поляризованість – це ще не розкол. Розкол стається, коли до протилежних позицій (культурних, соціальних, політичних) додається постановка протилежних цілей і завдань. У цьому аспекті ми можемо говорити про розкол між регіонами України з питання вступу до НАТО, але не щодо збереження української державності, не щодо політичного розколу взагалі. Принаймні, ми не можемо цього сказати, доки, як говорить Я. Грицак, на питання: «Чи ви вважаєте, що добробут вашого регіону є важливішим за добробут всієї України?» представники обох «полюсів» відповідали: «Ні». Коли питали: «Чи ви вважаєте, що ваш регіон повинен вийти зі складу України?» усі відповідали негативно.

Немає підстав робити велику проблему з приводу протилежних голосувань, скажімо, на президентських виборах, бо й в інших країнах міжрегіональні розбіжності (історики в США називають це явище секціоналізмом) є скоріше правилом, аніж винятком. Придивившись до політичної карти різних держав світу – США, Італії, Великобританії, Канади, – побачимо, що мало яка з них є гомогенною в політико-культурному аспекті. Регіони всередині держави мають суттєві відмінності в етнічному складі, політичних та ідеологічних орієнтаціях, мові, культурі і традиціях. Вони мають різну економічну спеціалізацію, відмінності у професійній і соціальній структурі, нерідко – в рівнях економічного розвитку і добробуті населення. Це викликає більші або менші тертя при розподілі ресурсів, виборі внутрішньополітичних пріоритетів і потребує врахування та узгодження регіональних інтересів при виробленні курсу державної політики. Україна в цьому відношенні – не виняток, а правило.

Отже, визнаючи поляризованість як стан українського регіоналізму, не варто перебільшувати його вплив на долю Української держави. По-перше, є проблеми, стосовно яких позиції українського громадянства дуже близькі або майже тотожні. Це насамперед стосується, як уже зазначалося, проблем економічного розвитку. По-друге, вивчення тенденцій на основі соціологічних досліджень і результатів виборчих кампаній показує помірно оптимістичну тенденцію до поширення української національної ідеї та ідентичності на більшу частину території держави і населення навіть найменш «українських» територій. По-третє, переважна більшість населення усіх регіонів України, «підтримує успадковані кордони»³⁰. І хоч національна єдність, навіть після помаранчевої революції, поки що є ілюзорною, визнання кордонів залишається незаперечним. Про це свідчать, окрім іншого, і старанні «відхрещування» тих, хто в Сєвєродонецьку намагав-

ся утворити ПіСУАР (на мою суб'єктивну думку, насамперед, щоб налякати революціонерів), від намірів поділити Україну. Перед виборами 2006 і після них Є.Кушнар'ов, один із натхненників ПіСУАРу, став виступати за дуже м'який федералізм, який межує з формою децентралізованої унітарної держави, яку відстоюють правоцентристські сили з «Нашої України» та близьких до них партій і блоків. Тому, на мій погляд, Україну хоч і треба досліджувати під кутом зору загроз її територіальній цілісності, але в жодному разі не можна розглядати як хоч якоюсь мірою належну до так званих «failed states» – невдалих держав (у розумінні нездатних контролювати свою територію та здійснювати в її межах функцію легітимного насильства)³¹. Поки що в ній спрацьовували і, сподіваюсь, завжди спрацьовуватимуть запобіжники і протизаги сепаратизму, який означав би територіальний розвал країни.

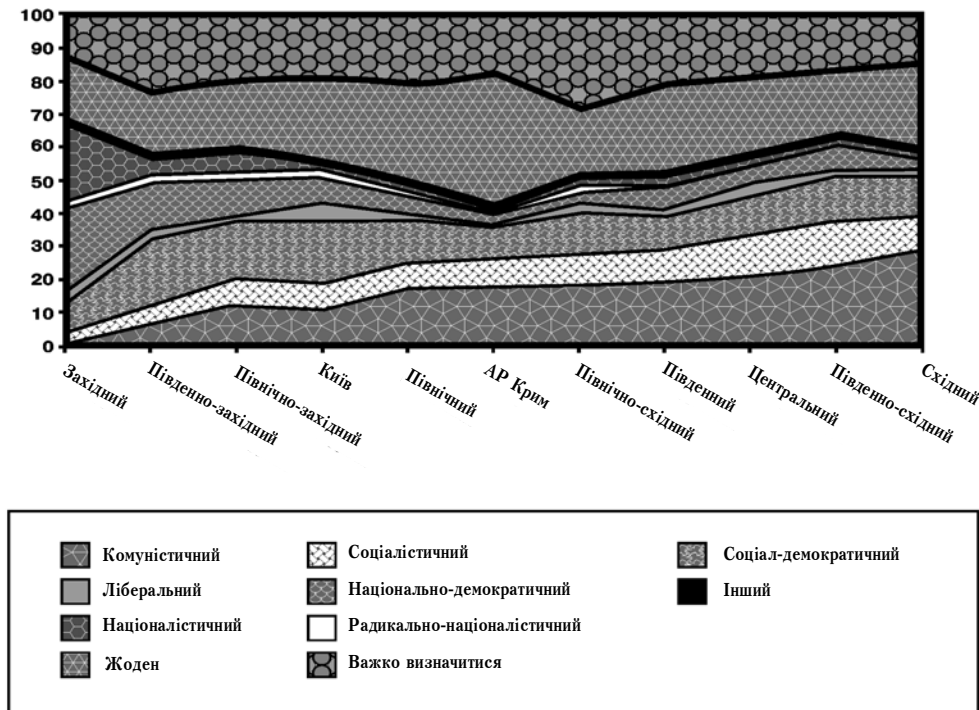
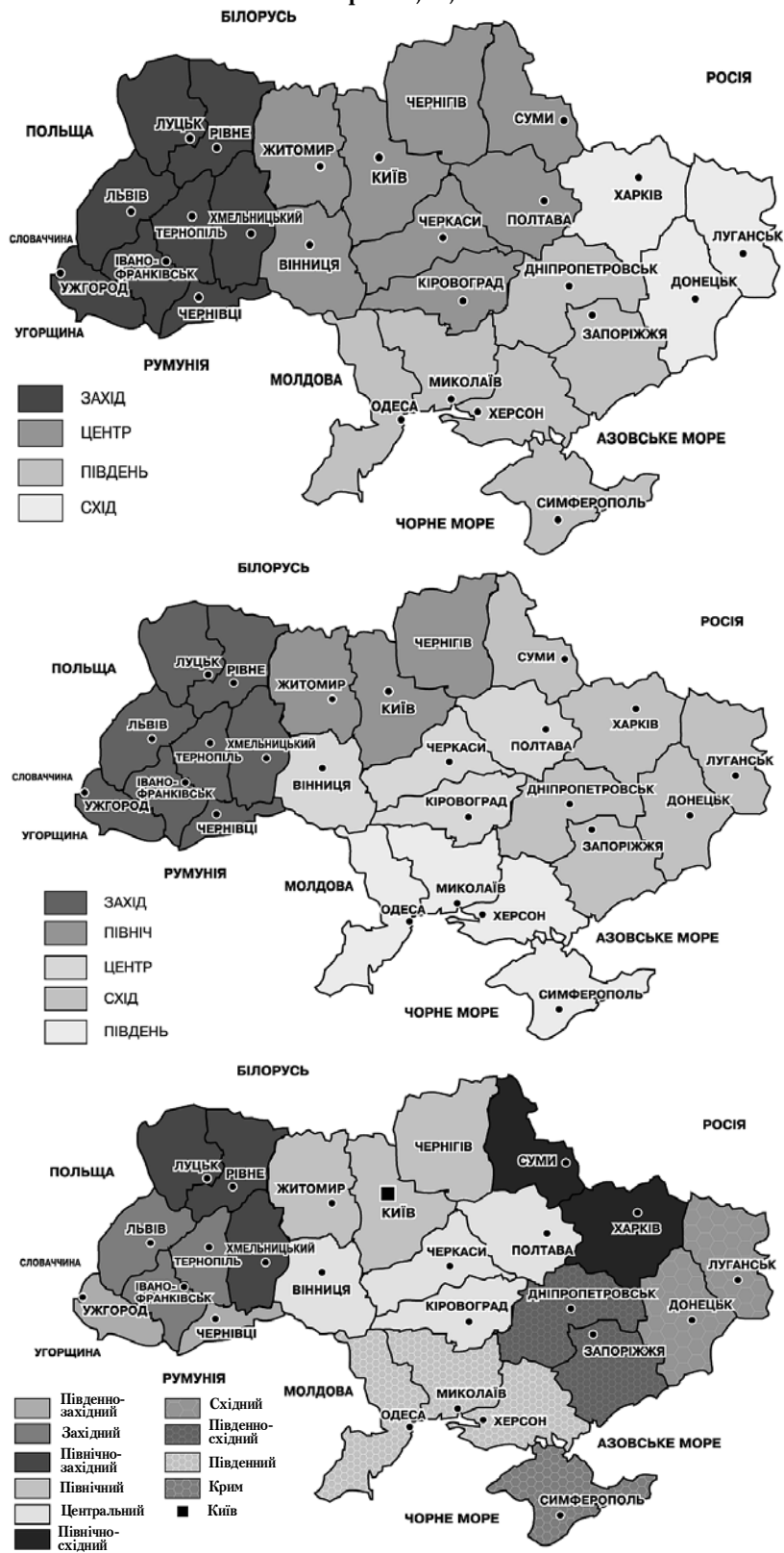

Рис. 1. Популярність ідеологічних напрямів за регіонами (опитування «Соціс», 2000)

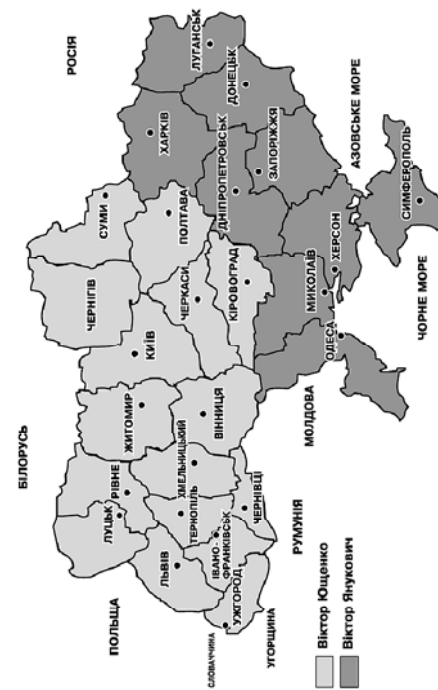
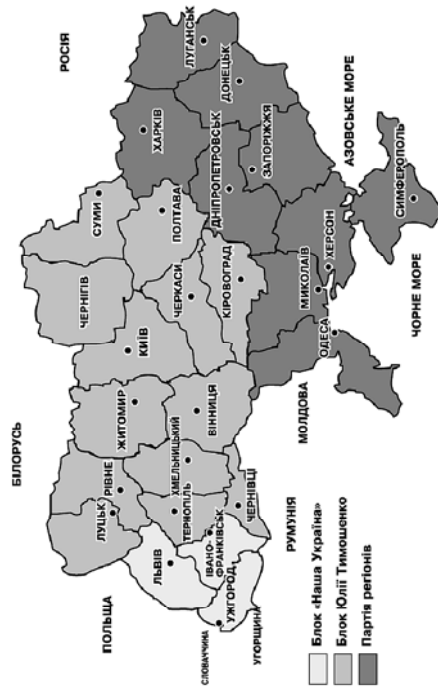
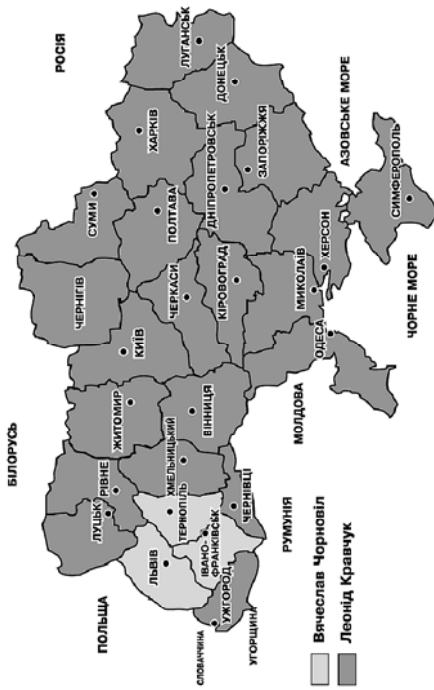

Карти 1, 2, 3

Карти 4, 5, 6, 7
 Регіональні відмінності в політичних симпатіях: переможі по областях на президентських виборах 1991 та 1994 та 2004 рр. та парламентських виборах 2006 р.

Суспільство обирає демократію

Карти 8, 9
Регіональні відмінності в політичних симпатіях:
переможці по областях на президентських виборах 1999
та парламентських виборах 2002 р.

Примітки

¹ Європейський досвід регіоналізму // Інтернет-ресурс «Діалог». 25 июня 2004 года – <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/1324> Регіональна політика Європейського Союзу: історія і сучасність // Посібник «Європейська інтеграція: крок за кроком». – Київ: Фонд «Європа-XXI». – <http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/program/zmi/book3/036.html>

² Грицак Ярослав. Чи варто штовхати під руку? // Поступ. – 2001. – 16–17 січня. – <http://postup.brama.com/010116/-9.9.2.html>

³ Рябчук Микола. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – К.: Критика, 336 с. Рябчук Микола. Дві України // Критика. – 2001. – Ч.10. – <http://krytyka.kiev.ua/articles/s4-10-2001.html>

⁴ Грабовський Сергій. Чи випустить «велика коаліція» усіх чортів на волю? // Українська правда, 03.04.2006. – <http://www.pravda.com.ua/news/2006/4/3/40559.htm>; Грабовський Сергій. Федеративний лохотрон // Українська правда, 07.12.2005. – <http://www.pravda.com.ua/news/2005/12/7/36429.htm>

⁵ Грицак Ярослав. Чи варто штовхати під руку? // Поступ. – 2001. – 16–17 січня. – <http://postup.brama.com/010116/-9.9.2.html>

⁶ Грицак Ярослав. Перетягування України // Форум. – «Критика». – 2001. – 4 липня. (23:30:04)

⁷ Погоріла Наталія. Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії «Схід-Захід» // Незалежний інтернет-ресурс «Діалог». Рубрика «Проект «Україна»». – 29.06.2004 – <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>

⁸ Таран Юрій. Внутрішня геополітика: апробація терміну // Інтернет-ресурс «Діалог». Рубрика «Проект «Україна» 07.06.2004. – <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1197>

⁹ Failed States Index // Foreign Policy. – 2005. – July/August (The Fund for Peace and the Carnegie Endowment for International Peace). From chaos, order. Rebuilding failed states // The Economist. – March 3, 2005. – http://www.economist.com/world/africa/displayStory.cfm?story_id=3715904

¹⁰ Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon and Schuster (A touchstone book), 1997. – 367 p. P 138; 165.

¹¹ Там само. – С. 168.

¹² Погоріла Наталія. Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії «Схід-Захід» // Незалежний інтернет-ресурс «Діалог». Рубрика «Проект «Україна»». – 29.06.2004 – <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>

¹³ Колодій Антоніна. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // «Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна». Конференція для українських випускників програм наукового стажування у США. – Ялта, 12–15 вересня 2002 р. – Київ: Стилос, – 2002. – С. 36–37.

¹⁴ Див.: Белецький М.И., Толтыго А.К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины. По данным социологических опросов // ПОЛИС. – 1998. – № 4. – С. 75

¹⁵ Рябчук Микола. Дві України // Критика. – 2001. – Ч.10. – <http://krytyka.kiev.ua/articles/s4-10-2001.html>

¹⁶ Hrytsak Yaroslav. «National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk» // In: Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk / Eds.: Zvi Gitelman, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka, and Roman Solchanyk. – Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute. – 2000. – P. 263–281. Грицак Ярослав. Перетягування України // Форум. – Часопис «Критика». – 2001. – 4 липня. Грицак Ярослав, Володимир Кіпень та інші. Чи можлива універсальна модель нації, або чого вчить приклад Донбасу / Розшифровка аудіозапису круглого столу, який відбувся 30 червня у межах VI Міжнародного конгресу українців (Донецьк, 28 червня – 01 липня 2005 р.) – http://www.human.donetsk.ua/dongi/-Roundtable_Donbass_nation_fulltext.pdf

¹⁷ Колодій Антоніна. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // «Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна». Конференція для українських випускників програм наукового стажування

у США. – Ялта, 12–15 вересня 2002 р. – Київ: Стилюс, 2002. – С. 45.

¹⁸ *Kuzio Taras*. «The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition» // *Contemporary Politics*. – Vol. 6, No. 2 (June) 2000. – P. 147–149.

¹⁹ *Hrytsak Yaroslav*. «National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and Donetsk» // In: *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk* / Eds.: Zvi Gitelman, Lubomyr Hajda, John-Paul Himka, and Roman Solchanyk. – Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute. – 2000. – P. 276.

²⁰ *Грицак Ярослав, Кіпень Володимир та інші*. Чи можлива універсальна модель нації, або чого вчить приклад Донбасу / Розшифровка аудіозапису круглого столу, який відбувся 30 червня у межах VI Міжнародного конгресу українців (Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.) – http://www.human.donetsk.ua/dongi/Roundtable_Donbass_nation_fulltext.pdf

²¹ *Гарань О.В.* Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – Київ: Либідь, 1993. – С. 63

²² *Возняк Тарас*. Будуючи Україну, Галичина і Донбас втрачають себе? Інтерв'ю. – Дзеркало тижня. – 2005. – 10 грудня. – <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/576/52014/>

²³ *Huntington S.P.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon and Schuster (A touchstone book), 1997. – P. 166.

²⁴ *Рябчук Микола*. «Ми ще й не пробували нормально жити разом» / Розмова з Миколою Рябчуком, критиком і публіцистом // Львівська газета, 2004. – 24 грудня.

²⁵ *Погоріла Наталія*. Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії «Схід-Захід» // Незалежний інтернет-ресурс «Діалог». Рубрика «Проект «Україна» . – 29.06.2004 – <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>

²⁶ *Almond Gabriel A. and Sidney Verba*. The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations / Ch. VI. The Sence of Civic Competence. – Newbury Park; London; New Dehli, 1989. – P. 136–185.

²⁷ *O'Loughlin John and James E. Bell*. The Political Geography of Civic Enga-

gement In Ukraine, 1994–1998. – Institute of Behavioral Science, University of Colorado.

²⁸ Особливості політичної «компетентності» тоталітарного зразка Ярослава Музиченко описала таким чином: «пролетарська» Донеччина – найбільш заполітизований регіон України, тут у лавах партій утричі більше людей, ніж у середньому по Україні. ...Тут багато що робиться вперше. 1996 року саме в Донецькій області вперше застосували адмінресурс у партійному будівництві. Тоді цілі трудові колективи «на поклик» тодішнього «губернатора» Донеччини і голови Ліберальної партії України Володимира Щербаня писали заяви про вступ до цієї партії (згодом так само дружно зростала створена у 2001 році Партія регіонів України, очолена Миколою Азаровим – за декілька місяців її членство зросло з кількох десятків до 450 тисяч, з яких три чверті були мешканцями Донеччини). 31 жовтня 1999 року на президентських виборах у Донеччині вперше задіяли систему кримінального викидання бюлетенів. Цим займалися організовані злочинні угруповання. Треба ж було будь-що підтримати кандидата Кучму, «який дозволив донецькій владно-економічній еліті підім'яти під себе всю економіку регіону», пише президент Центру соціальних перспектив Донбасу Сергій Гармаш. На парламентських виборах 2002 року блок «За Єдину Україну» набрав більшість голосів тільки на Донеччині...» // Див. *Ярослава Музиченко*. Важка шапка Донбасу. Чому донеччани охоче утримують кримінальний «дах» свого краю // Україна молода. – 2005. – 13 січня – <http://www.umoloda.kiev.ua/number/345/163/12465/>

²⁹ *Шаповаленко Марина*. Соціально-політичний розкол як чинник демократичного транзиту в Україні // Агора. – Випуск 2. – 2005. – С. 58–63.

³⁰ *Kuzio Taras*. «The National Factor in Ukraine's Quadruple Transition» // *Contemporary Politics*. – Vol. 6, No. 2 (June) 2000. – P. 141–164.

³¹ Чи загрожує Україні розпад? – Стенограма телепередачі «Свобода слова» на ICTV. – 2005. – 11 листопада. – <http://svobodaslova.ictv.ua/ukr/catalog/2005-11-11/31.html>

III. Виклик часу – реформування суспільства

Адміністративно-територіальна реформа в Україні: життєва потреба чи елемент політичного дизайну?

Ярослава Верменич

Адміністративно-територіальна реформа в Україні, про необхідність якої багато говорилося і яка, здавалося, у 2005 р. нарешті увійшла у фазу практичної реалізації, захлинулася на самому початку. Про її подальшу долю високі посадовці висловлюються туманно або взагалі мовчать. Виняток становить хіба що прем'єр-міністр Ю.Єхануров, який майже одночасно назвав реформу назрілою і пообіцяв «почати все спочатку, але трохи пізніше» і тут-таки заперечив сам собі, заявивши, що найближчим часом її не буде, бо це хірургія, а уряд віддає перевагу терапії. Лишається здогадуватися, якою насправді виявиться відстань між «найближчим часом» і «трохи пізніше» і яким – терапевтичним чи все-таки хірургічним – методам зрештою буде віддано перевагу. Єдине, у чому не може бути сумнівів: реформа не лише назріла, але мала б розпочатися принаймні на десятиріччя раніше.

Необхідність адміністративно-територіальної реформи в Україні диктується цілим рядом чинників як внутрішніх, так і зовнішніх. Серед найбільш очевидних ті, які зумовлені успадкованими незалежною Україною від попередніх

політичних режимів територіальними диспропорціями і які, на думку економістів, стали гальмом для забезпечення високих темпів економічного зростання на всій території держави. Наявність суттєвих регіональних диспропорцій перешкоджає здійсненню єдиної економічної і соціальної політики, не дає змоги використати переваги територіального поділу, спеціалізації та кооперування праці, ускладнює вирішення економічних проблем і формування загальнодержавного ринку товарів та послуг, «блокує» використання потенціалу між-регіонального та прикордонного співробітництва, збільшує загрозу регіональних криз і дезінтеграції національної економіки¹.

Складна конфігурація внутрішніх кордонів України утворилася внаслідок дії багатьох чинників – геополітичних, економічних, управлінсько-організаційних та інших. Вона відбиває напластування різних епох, уніфікаційну практику держав-метрополій, відомчо-галузевий підхід радянської системи управління. Та чотирирівнева ієрархічна структура, яка існує в країні нині, не лише складна, а й невпорядкована: однопорядкові адміністративно-

територіальні одиниці (міста районного значення, селищні й сільські ради) можуть належати як до третього, так і до четвертого рівнів ієрархії. Безліч проблем створює відсутність в адміністративно-територіальному устрої найнижчого базового рівня, який окреслював би межі і функції територіальної громади (хоч про неї як про основу місцевого самоврядування йдеться у ст. 140–143 Конституції України). Практика включення значної частини населених пунктів у межі інших тягне за собою підпорядкованість одних територіальних громад іншим, що суперечить Конституції. Відсутність чітких меж сільських рад, районів, областей (а, отже, і невизначеність точних площ адміністративно-територіальних одиниць) вкрай утруднює розпаювання земель. Наявність численних анклавів (таких як м. Славутич Київської області на території Чернігівської області), багатоплюсність та черезсумжність роблять насущними завдання делімітації та демаркації меж адміністративно-територіальних одиниць.

Утім, справа не лише у цих та інших недоладностях територіальної організації. Вона – у підвалинах регіональної політики, точніше у тому, готова чи не готова Україна відмовитися від практики ігнорування просторових відмінностей і орієнтації на гіперцентралізм в управлінні територіями, діяти відповідно до популярної в сучасному світі нової парадигми регіонального саморозвитку. Адже регіональна політика ніколи не належала до числа пріоритетів у радянській системі управління. Регіоналізація в СРСР цілеспрямовано задавалася правлячою партією і збюрократизованою державою і була складовою стратегії розміщення продуктивних сил і спрямування транспортних потоків. Оскільки регіонам відводилася підпорядкована роль в системі єдиного народногосподарського комплексу, не йшлося ні

про їхню самодостатність, ні про механізми горизонтальних відносин чи конкуренцію між ними. З центру вибудовувалася система ланцюгових технологічних міжрегіональних зв'язків, які мали забезпечувати комплексність соціально-економічного розвитку і «вирівнювання рівнів» у регіональному вимірі. А всюдисущий принцип демократичного централізму, який пронизував радянський механізм управління, створював жорстку вертикаль влади з цілковитою підпорядкованістю нижчих управлінських ланок вищим. Що ж до елементів територіально-політичної організації, то вони розглядалися лише як ланки управлінського механізму, а не як самостійні суб'єкти суспільного життя.

Нині ситуація докорінно змінилася. Формування пострадянського простору після розпаду СРСР відбувається в умовах стимульованої глобалізаційними процесами регіоналізації світової політики і міжнародних економічних відносин. Напрямок змін виявляється насамперед у перерозподілі владних повноважень, частина яких передається державами на наднаціональний, а частина – на регіональний, місцевий рівень.

Створення субнаціонального (проміжного між національним і регіональним) рівня управління в Європі стало наслідком активізації процесів міждержавного співробітництва. Формування потужного наднаціонального організму супроводиться поступовою зміною ставлення до державного будівництва – розмиваються кордони, відбувається фрагментація територій, формується нова регіональна ідентичність. Регіони перетворюються на основні осередки європейського політичного простору, що дає підстави говорити про «Європу регіонів». Країна, яка обрала євроінтеграційний курс, має співвідносити свою регіональну політику із критеріями й стандартами ЄС. Така стратегія є тим

більш необхідною у зв'язку з тим, що ще в липні 1997 р. Україна без застережень ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування.

Для кожної неупередженої людини сьогодні очевидно, що успіх реформи адміністративно-територіального устрою залежатиме не стільки від оптимальності перекроювання внутрішніх кордонів, скільки від вироблення зваженої регіональної стратегії, змодельованої в центрі, але підтримуваної структурами громадянського суспільства на місцях. В її основу мають бути покладені принципи децентралізації і деконцентрації влади, поєднані із забезпеченням реального самоврядування місцевих громад. Досвід країн Центральної і Східної Європи, які успішно справилися із завданнями оптимізації територіальної організації, продемонстрував реальну здатність регіонів брати на себе програмування власного розвитку і успішної реалізації прийнятих програм.

Чому ж Україна вже вкотре «спіткнулася» на першому ж етапі реформування? Головну причину цього слід бачити у притаманній уряду Ю.Тимошенка схильності до імпровізацій і непередуманій системі прийняття державних рішень. Відсутність довгострокової стратегії разом із тяжінням до централізації і «ручних» методів управління вкотре зіграли злий жарт: «революційний» уряд протримався ледве сім місяців. Тертя і незгоди у президентській команді вилилися у масштабне протистояння, яке супроводилося взаємними звинуваченнями і скандалами.

Адміністративно-територіальна реформа виявилася першою жертвою нескоординованості дій у команді Президента. Але її несприйняття суспільством має і більш глибокі корені. Йдеться насамперед про відсутність у реформаторів сучасного бачення проблем регіоналізму у всій їхній складності й супе-

речливості. Будівництво нової структури територіальної організації починалося без готового проекту, по суті навмання. Не враховувалися належною мірою ні величезний досвід територіальних реформуваль, набутий за останні десятиріччя в світі, ні уроки невдалих територіальних експериментів у Радянському Союзі, ні особливості вітчизняної системи місцевого самоврядування. А головне – не були взяті до уваги напрацювання сучасної регіоналістики, яка пропонує нову просторову парадигму суспільного розвитку і нове бачення співвідношення централізму й децентралізації.

Своєрідність нашого часу полягає у тому, що могутні процеси глобалізації та інтеграції супроводяться не менш потужними проявами регіоналізації та локалізації. По суті, між цими двома полюсами цивілізаційного поступу виявилися затиснутими всі держави сучасного світу, і жодна з них сьогодні вже не може формувати національні інтереси без врахування складної взаємодії глобальних доцентрових і регіональних відцентрових процесів. Однаковою мірою «затребуваними» виявилися і галузі наукового знання, орієнтовані на осмислення явищ глобалізації, і різні напрями регіоналістики. Одним з них є історична регіоналістика, яка займається ретроспективним дослідженням процесів регіоналізації й регіонального розвитку у природничо-географічному, історичному, етно- і соціокультурному контекстах. Відповідний науковий напрям утвердився в структурі Інституту історії України НАН України, що створює ґрунт для ретроспективного дослідження територіального устрою українських земель і відповідного прогнозного моделювання.

Не менш активно процеси територіальної організації досліджуються в межах різних напрямів сучасної географії (економічної, соціальної, історичної, по-

літичної, культурної). Останнім часом сформувалися нові наукові напрями, що вивчають зв'язок просторової організації, територіальності, розселення, поведінково-культурних норм – соціальної і поведінкової екологія, геоурбаністика, екогеологія, історична суспільна географія. Традиційні для економічної «регіональної науки» підходи доповнені концепцією «нової економічної географії», яка розглядає процеси просторової кластеризації (агломерації) та дисперсії (дифузії) в економічній діяльності як результат протиборства «доцентрових» та «відцентрових» сил соціально-економічної природи².

Якщо розглядати ці напрями поодинокі, то навряд чи можна чекати від якогось із них готових відповідей на питання про критерії адміністративно-територіального поділу. Але за умови належної координації зусиль фахівців різних галузей знань Україна могла б мати не лише прийнятний проект адміністративно-територіального реформування, але й науково обґрунтовану, сучасну концепцію регіональної політики і чіткий механізм реалізації принципів місцевого самоврядування.

На останній обставині варто наголосити тому, що попри наявність у правовому просторі України 700 законів, пов'язаних із сферою місцевого самоврядування (крім того, це поняття фігурує у більш як 3000 нормативних актів³), оптимальної його моделі, яка влаштувала б і центр, і регіони, так і не було запропоновано. Не розв'язане досі й головне питання – про пріоритетність, умовно кажучи, «громадівського» чи «державницького» шляхів розвитку територіальної управлінської системи. Адже одна структура влади створюється там, де територіальний колектив (громада) розглядається як суб'єкт влади на певній території. І принципово інша, коли вбудовується сильна «вертикаль» виконав-

чої влади, яка може зазнавати деконцентрації в міру наближення до «місць». Спроби поєднати ці два підходи (на початках «муніципального дуалізму») навряд чи можуть бути успішними.

Нині ж система територіальної організації в Україні являє собою доволі аморфну цілісність, на стан якої виразно впливають консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт. Надлишкова централізація стримує ініціативу місць, робить адміністративний апарат надто громіздким. Не доводиться вже говорити про те, що у порівнянні з європейськими моделями територіальна організація влади в Україні виглядає архаїчною. Її відповідність демократичним європейським стандартам є доволі сумнівною.

Система місцевого самоврядування в Україні включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську ради та їх виконавчі органи; сільського, селищного, міського голову, органи самоорганізації населення. Виборні районні та обласні ради відповідно до Конституції не є органами регіонального самоврядування, а представляють «спільні інтереси територіальних громад». Як вважає відомий правознавець Ю.Ключковський, «ця функція не досить визначена, і тому обласні і районні ради, позбавлені не лише виконавчих, а й взагалі достатньо змістовних повноважень, є дещо декоративними органами»⁴.

Перекуси, що виникли внаслідок недемократичності принципів формування органів місцевої влади, бачаться «знизу», очима представників місцевих рад, як своєрідний «феодалізм», який виявляється в узурпації всіх владних повноважень в руках голови місцевої державної адміністрації, котрий одночасно в одній особі є і головою місцевої ради, і,

як правило, найбільшим місцевим бізнесменом. Хоча такий керівник призначається згори й не має жодного зв'язку з волевиявленням місцевого населення, проте сам він формує всю місцеву політику, в тому числі й кадрову; розпоряджається власністю місцевої громади (майном, землею, коштами), тримає «на гачку» місцевий суд, прокуратуру, міліцію. Відповідальності ж не несе, тому що свої діяння прикриває «потрібними» колегіальними рішеннями слухняної місцевої ради. Суміщення депутатських і виконавчих повноважень створює широкі можливості для корупції⁵.

Зазначені недоречності, поряд із багатьма іншими, створюють серйозні перешкоди на шляху приведення законодавства України у відповідність із принципами, закріпленими в Європейській хартії місцевого самоврядування. Запровадження місцевого самоврядування лише на низовому територіальному рівні (ст. 140 Конституції) означає, що на регіональному рівні (район, область) продовжує діяти система прямого державного управління, а це входить у суперечність із принципами регіонального самоврядування, закріпленими у ст. 3 Європейської хартії.

Не повною мірою витримується в Україні і принцип субсидіарності, передбачений ст. 4 Європейської хартії. Відповідно до цього принципу рішення мають прийматися на тому рівні, де їх виконання буде найрезультативнішим і найменш витратним. В Україні ж домінує принцип «делегування» повноважень. Делегованими вважаються повноваження органів виконавчої влади, надані законом органам місцевого самоврядування, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних чи обласних рад. Однак процедура формування повноважень в українському

законодавстві виписана нечітко, що на практиці призводить до «конкуренції компетенцій»; одні й ті ж питання перебувають у віданні різних органів публічної влади.

Коли керівник обласної держадміністрації призначається Президентом, він і очолювана ним структура пов'язані з вищою державною владою жорсткою ієрархічною підлеглистю. Управління вибудовується за схемою субординації, підпорядкованості нижчого рівня вищому. Ситуація фактичного двовладдя, спричинена одночасним функціонуванням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, за умови відсутності належної правової бази щодо розмежування їхніх повноважень, створює виразний ефект дублювання функцій. Зрештою, за визнанням Р.Безсмертного, «ми породили безвідповідальність місцевої влади. Адже вона не має за що відповідати. В неї відсутні як ресурси, так і повноваження»⁶.

Принципу незмінності територіальних кордонів місцевих властей (ст. 5 Європейської хартії) суперечить невизначеність у законодавчих актах України території, у межах якої територіальна громада здійснює місцеве самоврядування. Навіть у радянському законодавстві було поняття «територія юрисдикції місцевої ради»; у чинній законодавчій системі його немає. Можливості територіальних громад самостійно визначати свої власні адміністративні структури (ст. 6 Європейської хартії) в Україні також суттєво обмежені. В містах Києві і Севастополі взагалі не створюються власні виконавчі структури місцевого самоврядування – їхні функції покладено на місцеві державні адміністрації. Не доводиться говорити і про рівень забезпечення в Україні фінансової автономності місцевого самоврядування, що передбачено ст. 9 Європейської хартії⁷. Називаються, зокрема, такі цифри:

рівень бюджетного забезпечення місцевого самоврядування (у євро на душу населення) становить у Швеції 2500, у Чехії та Польщі – майже 1600, в Україні – трохи більше 100. Причому коли у Києві ця цифра сягає майже 400 євро, то у Хмельницькому – 20, а в райцентрі Старокостянтинові – 8⁸.

Отже, Україні ще належить створити регіональний рівень місцевого самоврядування і забезпечити територіальність і повсюдність як принципи його функціонування. Очевидно, що на одній території не може бути кількох територіальних громад, які виступали б самостійними суб'єктами права на місцеве самоврядування. Тим часом у нас є чимало населених пунктів, які перебувають у межах адміністративних кордонів інших населених пунктів. Внаслідок цього виникли так звані матрьошки, коли на території населеного пункту діють кілька виконавчих органів влади різних рівнів. Приміром, виборці Судака обирають двох мерів – самого міста Судака і селища Новий Світ⁹.

Доля розпочатої, але призупиненої адміністративно-територіальної реформи в Україні цілком і повністю залежатиме від готовності держави поступитися своїми прерогативами на користь реального місцевого самоврядування. Йдеться про відмову від рудиментів командно-адміністративної системи і приведення реального стану речей у відповідність із декларованими принципами. Досі доводилося спостерігати протилежну тенденцію. Відтоді як у 1995 р. парламент скасував запроваджену роком раніше виборність керівників обласних держадміністрацій, відбувався безперервний процес централізації влади, що супроводився концентрацією бізнесу. Напередодні президентських виборів 1999 р. Л.Кучма ініціював надання «губернаторам» широких прав щодо управління власністю. Паралельно Київ

рухався шляхом урізування джерел формування місцевих і регіональних бюджетів (за рахунок зменшення числа податків, що лишаються на місцях). У такий спосіб місцеве самоврядування було фактично позбавлене фінансового суверенітету.

Нині на небезпеки, об'єктивно породжувані тими неминучими тертями між центром і периферією, на які ще у 60-х рр. минулого століття звертали увагу С.Ліпсет та С.Роккан, накладаються ризики, пов'язані з різноспрямованістю устремлінь регіональних еліт і незгодами в системі управління. Британець Дж.Шерр звертає увагу на те, що Президенту В.Ющенку поки що не вдалося створити систему влади, яка спиралася б на чіткий набір політичних правил. Поєднання на вищих щаблях влади сил із взаємовиключними ідеологічними настановами створює ефект руху в протилежних напрямках, а «особисті цілі й боротьба за владу, схоже, знову мають пріоритет над вічними і невідкладними національними інтересами»¹⁰.

Те, що в ході ринкових реформ регіональна поляризація не згладжується, а, навпаки, посилюється – тривожний сигнал для влади. Донедавна слаборозвинутість аграрних регіонів якоюсь мірою компенсувалася наявністю великих сільськогосподарських підприємств, які підтримували «на плаву» місцеву інфраструктуру життєзабезпечення. Реорганізація цих підприємств обернулася у переважній більшості їх знищенням. Це загостило і проблему сільської зайнятості, і проблему відсутності на місцях фінансових ресурсів, потрібних для підтримання цивілізованого рівня життя. Нові осі конфліктності, що виникли на цій основі, роблять територіальну реформу не просто необхідною, а й невідкладною.

Гострою для України лишається і проблема, яку Т.Карозерс називає

проблемою ефективності демократії (democratic performance). Демократичний прорив в Україні у вигляді помаранчевої революції він оцінив як подію величезної важливості, здобутий Україною шанс покласти край періоду корумпованого, авторитарного правління. Але водночас американський вчений застерігає: якщо демократії не вдасться забезпечити своїм громадянам поліпшення соціальних і економічних умов життя, це може обернутися не лише втратою віри у демократію, але й нестабільністю та політичними конфліктами. А проблему недостатньої ефективності демократії Карозерс прямо виводить як із слабкості державних інститутів, так і з недосконалості систем політичного представництва і підзвітності влади¹¹.

На причини того, чому Україна надто повільно просувається у бік європейської держави, проливає світло президент проекту «Перехідні демократії» Б.Джексона. Схильність українських політиків до надмірного фаталізму, невпевненість у собі, брак самоповаги й почуття національної гордості створили ефект «післяреволюційного розчарування». У тому, що країна балансує на межі розладу, чималою мірою повинні регіональні або економічні клани з різноспрямованими інтересами. На думку Джексона, ступінь відчуження між Києвом, Донецьком, Львовом і Харковом можна порівняти із суперництвом між містами-державами італійського Відродження. Не запалювати у черговий раз свічки на вівтарі історичної справедливості, а шукати політичні компроміси – лише на цьому шляху Україна здатна наблизитися до європейських стандартів¹².

Тим часом вже перші кроки влади у напрямі реформування територіального устрою породили безліч запитань, на які владі важко дати чіткі відповіді. Чи не створить реформа нові осі протистояння

в суспільстві? Чи можна вибудувати багату громаду на основі об'єднання кількох знекровлених сіл? Чи не прискоряться під впливом реформи процеси знелюднення у тих селах, які не матимуть повноцінної освітньої та медичної інфраструктури? Чи здатна наявна транспортна мережа забезпечити належний рівень послуг? Адже фахівці не без підстав застерігали, що села, розташовані на віддалі більш як 7 км, не сприймаються жителями як «свої», і штучне їх об'єднання породжуватиме відцентрові процеси¹³.

Задовільних відповідей на ці запитання робоча група Кабінету Міністрів так і не запропонувала. Із матеріалів, розміщених на урядовому порталі, важко було скласти уявлення, як співпрацюватимуть центр і регіони, як розподілятимуться повноваження в частині збору податків, як відбуватиметься формування місцевих бюджетів, які механізми забезпечуватимуть наближення послуг до громадянина. Зрештою, так і лишилося неясним, як здійснюватиметься перепідготовка кадрів із врахуванням нових завдань.

Аналітики звертають увагу і на те, що перші невдачі на шляху адміністративно-територіальної реформи зумовлені нескоординованістю трьох найважливіших для держави політичних проектів: конституційного, суто адміністративного і територіального. Запланувавши перетворення президентської держави у парламентсько-президентську з відповідним переосмисленням усієї управлінської стратегії, владні структури України мали спочатку вирішити завдання політичної і адміністративної реформ, забезпечити самодостатність місцевого самоврядування, а вже потім приступати до територіальних змін. Насправді ж акцент було зроблено саме на «перемалюванні карт», причому пропоновані зміни не наближали, а, навпаки, віддаляли уп-

равління від населення. «Прив'язка» реформи до виборів стала додатковим чинником її несприйняття на масовому рівні – виникли справедливі підозри, що «владу більше цікавило послаблення місцевих еліт (які сформувалися за попереднього режиму), і для цього був замислений варіант із територіальним перерозподілом (скажімо, вивести Маріуполь з підпорядкування Донецька, а Кривий Ріг – із підпорядкування Дніпропетровська¹⁴)». Інакше кажучи, було схоже на те, що адміністративно-територіальна реформа замислювалася не стільки як відповідь на виклики часу, скільки як елемент політичного дизайну.

Небезпеки, що випливають із спрощених підходів, надто реальні, щоб на решті замислитися: що хочемо одержати у підсумку? «Перекроєні» території і меншу кількість сілрад? Але ж такі експерименти, здійснювані у 20-х рр. минулого століття, виявилися безрезультатними, а то й шкідливими. Створення повноцінної європейської моделі місцевого самоврядування в українських умовах здійсненне лише на базі перетворення місцевих органів виконавчої влади на систему контрольно-наглядової інстанції і зосередження реальних управлінських функцій в самоврядних інституціях. Головним завданням реформи має бути зведення воедино центрів прийняття рішень, відповідальності за них і кадрового й фінансового забезпечення. Ю.Ганущак знайшов, здається, вдалу формулу для характеристики нової системи відносин між державою і самоврядуванням: громадський договір¹⁵. Його «укладення» здатне істотно збільшити рівень прогнозованості у формуванні місцевих бюджетів, відкрити перспективи для довгострокового планування, залучення позик.

На етапі здійснення широкомасштабної адміністративно-територіальної реформи Україні доведеться докласти чи-

малих зусиль для поетапного зменшення рівня територіальних диспропорцій в економічному розвитку та забезпечення високих стандартів соціального обслуговування громадян. Надзвичайно важливо, щоб на кожному з регіональних рівнів, від області до територіальної громади, здійснювалося поєднання позитивної економічної динаміки із адекватним поліпшенням соціальних параметрів, передусім у сфері зайнятості. Реалізація цього завдання потребуватиме поглиблення демократичних, самоврядних засад управління на основі створення дієвої системи місцевих фінансів, вдосконалення міжбюджетних відносин, розвитку різних форм комунальної власності, вдосконалення податкової бази місцевого самоврядування, ресурсного забезпечення розвитку територіальних громад.

Чітке розмежування функцій і компетенцій органів виконавчої влади на місцях і місцевого самоврядування вдасться забезпечити лише на основі вироблення довгострокової політичної стратегії регулювання розвитку територій, основаної на децентралізації владних повноважень і передачі в регіони значної частини управлінських функцій. Не менш важливим бачиться завдання впровадження механізмів заінтересованості органів місцевого самоврядування у зміцненні власної фінансової бази – шляхом закріплення за місцевими бюджетами фіксованої частини загальнодержавних податків і трансфертів.

Резолюції й рекомендації восьмої сесії Конгресу місцевої і регіональної влади Європи, що відбулася у Страсбурзі у листопаді 2001 р., містили цілком конкретну пораду для України: «однозначно відрізнити місцеве самоврядування від регіонального, а останнє від органів державної влади на місцях». Ішлося, отже, про принципи розмежування повноважень виконавчої вертикалі і місцевого

самоврядування, причому особлива увага зверталася на те, що у законодавчому порядку на місця мають бути передані «важливі, виняткові і повні обов'язки», належні фінансові ресурси, а також право вільно розпоряджатися ними. Ці ресурси повинні відповідати характеру обов'язків, покладених на місцеву й регіональну владу Конституцією і законами. Нарешті, мають бути терміново затверджені законодавчі правила про статус місцевої й регіональної власності (включаючи природні ресурси) і прямого управління нею¹⁶.

Багато чи мало зроблено за роки, що минули, у напрямі виконання цих рекомендацій, читач може з'ясувати для себе сам. Очевидно, що наявна система «розподілу влади» на місцях не забезпечує місцевому самоврядуванню організаційної, а, головне, фінансової самостійності. Гірше, що і винесений на широке обговорення проект Закону «Про територіальний устрій України» не містить чітких визначень щодо механізмів забезпечення реального самоврядування. Формулювання засад державної політики у сфері територіального устрою («децентралізація у здійсненні місцевого самоврядування та виконавчої влади у поєднанні з централізованою системою контролю за законністю реалізації владних повноважень»¹⁷) хвибує на неконкретність, не містить наголосу на автономності місцевого самоврядування і механізмах її забезпечення.

Очевидно, що запорукою успіху адміністративно-територіальної реформи має бути розмежування суто адміністративних і територіальних завдань, які розв'язуватимуться в її ході. Оскільки країну чекає зміна форми політичного устрою з перенесенням акцентів від президента до парламенту (а це, природно, потягне за собою корекцію усєї політичної системи), варто на першому етапі зосередитися на виконанні завдань

політичної та адміністративної реформ, а вже за її результатами здійснювати територіальні «перекроювання». Паралельне вирішення обох завдань при відсутності потрібної законодавчої бази може обернутися помилками, які важко буде виправляти.

Не менш очевидним є і те, що успіх адміністративно-територіальної реформи величезною мірою залежатиме від ступеня вивчення та оцінки ресурсного потенціалу регіонів та тих переваг, які створюються на основі сформованих історично форм територіальної організації. Удосконалення фінансових міжбюджетних відносин має стати основою здійснення на інноваційній основі структурної перебудови економіки регіонів у напрямі гармонізації загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, максимального наближення послуг до безпосередніх споживачів.

Забезпечити гармонізацію інтересів держави і суспільства в умовах одночасного розв'язання завдань децентралізації і деконцентрації влади – справа виняткової складності, яка потребує сконсолідованих зусиль політичних, управлінських, наукових еліт як у центрі, так і в регіонах. Насамперед їм належить визначитись, яка – унітарна чи федеративна – модель територіальної організації є для України оптимальною. Те, що головні гравці на політичній арені України – «помаранчеві» та «білосині» – перед парламентськими виборами – 2006 розділилися за принципом ставлення до федералізму, надзвичайно показово. Це означає, що і без того гострі дискусії навколо доцільності унітарної чи федеративної моделі територіальної організації в Україні невдовзі стануть ще гострішими.

Чим є федералізм – інституційною гарантією політичної свободи, ефективним механізмом політичного управління, запобіжником від сепаратизму чи

інструментом дестабілізації – різні політичні сили дають на це запитання протилежні відповіді. Прихильники унітаризму оперують здебільшого аргументами непересічної цінності тієї стабільності, яка досягнута впродовж 14 років незалежності – не в останню чергу завдяки проведенню в життя принципу унітаризму. Для країни, що не має сталої традиції федеративного устрою, поява нових внутрішніх кордонів і пов'язаної з цим регламентації регіональних інтересів може означати розбалансування усталених зв'язків і появу сепаратистських настроїв.

Прихильники федеративної форми територіальної організації, яких останнім часом побільшало, виходять із факту наявності виразних специфічних рис, притаманних українським регіонам, і необхідності децентралізації владних повноважень, яка стала особливо наочною в останні роки. Федералізація держави – один з трьох головних постулатів, на яких базується стратегія Партії регіонів. В.Янукович пов'язує із федералізацією прискорений розвиток України, приплив іноземних інвестицій, а також поглиблення процесів демократизації, в ході якої втратять гостроту проблеми двомовності, релігійних протистоянь тощо. Твердження про дезинтеграційний потенціал федералізації, на його думку, суперечать європейським підходам до перспектив державного будівництва в Україні¹⁸.

Найбільш переконливий аргумент на користь теорії федералізації – припущення, що саме федеративна форма держави здатна створити оптимальний баланс між загальнодержавними й регіональними інтересами і, зберігши самобутність регіонів, забезпечити врахування в політиці їхньої економічної, етномовної, конфесійної специфічності. Децентралізація влади розглядається і як гарантія проти посилення тоталітар-

них тенденцій, і як засіб введення у цивілізоване русло протистояння, що виявилось в ході помаранчевої революції. Як додатковий аргумент на користь федералізації розглядається наявність у складі унітарної держави автономного утворення – АРК, що само по собі є правовим парадоксом.

Поки що досить млява дискусія між прибічниками унітаризму й федералізму не виходить за межі умоглядності й не підкріплюється вагомими аргументами ні з одного, ні з другого боку. У світі є чимало успішних федеративних держав, але далеко не завжди федералізм виявляється рушієм прогресу. Приміром, на думку авторитетних російських аналітиків, «реальні процеси федералізації в Росії призвели до встановлення недемократичних режимів». Вади російського федералізму і його надлишкова складність стають на заваді модернізації країни¹⁹.

Що ж до України, то для неї зараз будь-яке розбалансування на владному рівні украй небезпечно, бо загрожує дезорганізацією економіки, анклавізацією території, а в майбутньому, ймовірно, і сепаратизмом. Відносини центру і регіонів, зрозуміло, треба оптимізувати, але навряд чи федералізм створює для цього найкращі умови. У рамках унітарності значно легше забезпечити єдині загальнодержавні стандарти у діяльності органів місцевого самоврядування, базовані на організаційній і фінансовій автономності. Коли органи місцевого самоврядування не будуть напряму підпорядковані іншим структурам і зможуть розпоряджатися власними коштами і майном, навряд чи виникатиме потреба у додаткових механізмах, здатних забезпечувати врахування місцевих інтересів і потреб.

Зрештою проблема унітарності чи федералізму – це проблема форми державного устрою; важливо, який зміст

буде в неї закладено. На наш погляд, мають рацію В.Котигоренко та М.Панчук: дискусію про переваги унітарної чи федеративної моделі державного устрою України варто взагалі вивести за рамки і теоретичних, і політичних пошуків. Регіони унітарної держави насправді можуть мати більше прав і повноважень, ніж регіони федеративної держави; компетенція (автономія) суб'єктів федерації буває вужчою за компетенцію територіальних складових унітарних країн. Головне – оптимальний розподіл функцій і відповідальності між управлінськими структурами усіх рівнів і забезпечення професіоналізму управлінської діяльності²⁰.

Ряд управлінців і фахівців вбачають інструмент поліпшення представництва інтересів територій у запровадженні двопалатного парламенту. Ідея бікамералізму (двопалатного парламенту) особливо активізувалася в середині 90-х рр. Її прихильники аргументують потребою ефективного регіонального представництва у центральних органах влади, доводячи, що така форма забезпечить більш широкий доступ політичних та підприємницьких регіональних еліт до процесу законотворення і більш справедливий розподіл бюджетних ресурсів. Втім, у суспільстві наявне і розуміння того, що двопалатність може створити ряд нових регіональних проблем. По-перше, Україна не має власного історичного досвіду двопалатності, що не може не спричинити певних ускладнень. По-друге, є побоювання, що верхня палата у парламенті об'єктивно посилить відцентрові тенденції у регіонах. Двопалатність гірше поєднується з унітарністю, ніж однопалатність. Як вважає С.Здіорук, «двопалатність не дає очевидних вигод українському народові, натомість містить приховані загрози для реалізації національних інтересів та погано прогнозовані ризики, засоби усунення яких не очевидні»²¹.

Обов'язковою передумовою проведення адміністративно-територіальної реформи має бути осмислення досвіду кримської автономії. Очевидно, що оскільки повноваження Криму як автономної республіки регулюються двома конституціями, реалізація урядового проекту тут буде на порядок складнішою. Тим більш дивно, що під час громадського обговорення законопроекту про адміністративно-територіальну реформу в кінці липня 2005 р. у Ялті тодішній віце-прем'єр Р.Безсмертний прямо сказав, що не знає, як застосовуватиметься цей проект в Криму і що особисто він автономії не чіпав би. Учасники наради так і не зрозуміли, чи реформа в Криму не діятиме взагалі, чи справа обмежиться розв'язанням проблеми підпорядкування сіл і селищ у Ялті й Севастополі²².

Одне можна вважати незаперечним: завдання здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні мають якомога тісніше узгоджуватися з тим міжнародним контекстом, у якому перебуває молода українська держава. Демократія початку ХХІ ст. виявилася тісно пов'язаною з інтересами глобальної децентралізації; регіоналізм, як досягнення реального самоврядування на рівні регіонів став одним із вимірів розвитку й успішності інтеграційних процесів. Тримаючись за жорстко централізовану модель управління, Україна не наблизатиметься до Європи, а віддалятиметься від неї.

Як уже зазначалося, ускладнення конфігурацій сучасного політичного простору виявляється у тому, що він глобалізується і регіоналізується паралельно. В міру зменшення ролі і значення національно-державних кордонів відбувається процес перетворення регіонів на складові частини глобального сітьового підприємництва. В Європі поряд з контурами наддержави і надфедерації

виразно вимальовуються обриси держави-регіону, якому передається частина повноважень нації-держави. На думку багатьох авторів, міжнародні організації вміло «перехоплюють» функції держав, внаслідок чого уряди окремих країн приречені на те, щоб стати підлеглими утвореннями в межах міжнародних систем, по аналогії з місцевими чи провінційними структурами влади в межах однієї країни. На цій підставі В.Гавел, приміром, пророкував кінець «держави-нації». Більш імовірно, що цього не станеться, але тенденція до зростання контролю регіональних структур у соціально-культурній, освітній сферах простежується повсюдно²³. Значення субнаціональних структур зростатиме в міру того, як деякі функції, здійснювані національними урядами, будуть передаватися на нижчі, регіональні рівні.

Сучасні трактування поняття «регіоналізм» акцентують увагу на його націленості на практичне використання тих можливостей і переваг, які випливають із природного, просторово-територіального розподілу людських і матеріальних ресурсів, і уникають популярних у свій час негативних оцінок регіоналізму як тенденції ставити інтереси того чи іншого регіону вище за інтереси єдиного цілого. Зміцнюються позиції прихильників когнітивного підходу, які вбачають у регіоналізмі різновид соціальної рефлексії, яка базується на переважаючих у суспільстві на даний момент уявленнях щодо ідентичності та територіальної спільності.

Вихідні постулати сучасних поглядів на регіоналізм ґрунтуються на розгляді його як явища, яке реалізується, як правило, знизу, а не згори. Роль регіонів у цьому процесі полягає переважно у пошуку оптимальних механізмів власної участі у загальнонаціональних і загальноцивілізаційних процесах. Що ж до ролі держави, то її зусилля фокусують-

ся не навколо «утримання» регіонів, а навколо створення їм найкращих умов для саморозвитку й самореалізації. Тобто суто управлінські функції в її діяльності поступаються місцем значно більш складним, що мають стратегічну спрямованість і базуються на використанні як внутрішніх резервів регіонів, так і можливостей, створюваних інтеграційними процесами.

Сьогодні проблема регіоналізму в Україні не має жорсткої прив'язки до дезінтеграції економічного і політичного простору і тим більше не зводиться до етно- чи якогось іншого сепаратизму. Значно більшою мірою вона співвідноситься із пошуком якісно нових форм і рівнів суспільної інтеграції, творенням нової системи образів світу і культурних комунікацій. Пострадянський регіоналізм часто характеризують як перехідну культурно-ментальну матрицю, як просторову модель і відповідну логіку соціальної самоідентифікації на основі усвідомлення індивідом власної належності до регіональної соціокультурної групи. Засвоєна у такий спосіб групова належність набуває рис колективної суб'єктності (регіонального співтовариства). Якщо йдеться про характер і динаміку пострадянського регіоналізму як соціокультурного явища, то його найдоцільніше представляти як спонтанний, нестримний, у чомусь деструктивний, але життєвий процес подолання радянського простору і водночас – як унікальний процес самоорганізації і формування нового регіонального світосприйняття²⁴.

На наш погляд, до регіоналізму слід ставитися як до нейтральної в своїй основі сили, напрям дії якої визначає регіональна політика держави. Якщо держава розуміє прагнення регіонів до самодостатності і збереження регіональної ідентичності, вона діє, виходячи з можливостей оптимального розподілу

матеріальних ресурсів і підтримує прагнення місцевих еліт до збереження особливостей ментальності, культурних особливостей тощо. Коли ж на офіційному рівні потреби регіону ігноруються або недооцінюються, регіоналізм може набирати деструктивних («дисоціативних») форм, здатних протистояти владі і спричиняти небажану децентралізацію.

Отже, практичним крокам у сфері адміністративно-територіального реформування в Україні має обов'язково передувати формування нової філософії політики на основі ідеї самоорганізації регіонів і забезпечення реальних важелів місцевого самоврядування. Для цього, зрозуміло, потрібен час. Не варто забувати, що, приміром, у Польщі, досвід якої у проведенні адміністративно-територіальної реформи часто ставиться за приклад для України, на адміністративну реформу пішло 10 років, і це за суттєвої фінансової підтримки ЄС. Адже проведенню реформи має передувати внесення змін у Конституцію (розділи про статус Президента і уряду, про місцеве самоврядування й територіальний устрій), прийняття нових законів «Про адміністративно-територіальну реформу в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», нових Податкового і Бюджетного кодексів. Паралельно доведеться переглядати функції і повноваження центральних органів виконавчої влади, реформувати податкову й бюджетну систему, змінювати систему підготовки й оплати праці держслужбовців тощо. За визнанням Р.Безсмертного, крім внесення змін до Конституції, доведеться прийняти близько 300 законів і 400 підзаконних актів²⁵.

Чимало сумнівів викликає «прив'язка» територіальної громади до одного лише показника – кількості населення. В урядовому законопроекті «Про територіальний устрій України» базисною

одиницею визначається громада, в межах якої проживає, як правило, не менш як 5 тис. жителів (за умови, що громада має вдвічі більшу площу від середньої по Україні – 3,5 тис.). Лише у виняткових випадках Верховна Рада може утворити громаду з меншою чисельністю населення, але не менше 1500 жителів. Ясно, що ця норма ставить громадян у нерівні умови щодо забезпечення послугами – у гірських і поліських районах відстань до адміністративного центру громади відчутно зростає.

Не можна не брати до уваги і той факт, що економічна самостійність громади залежить не стільки від кількості населення, скільки від цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників, природних факторів, економічної інфраструктури, шляхів сполучення, соціальних умов, кадрового потенціалу, стану освітнього, інформаційного, медичного забезпечення тощо. Не можна скидати з рахунку і умову добровільності – бажання чи небажання сусідів об'єднуватися. Інакше, доводять аналітики, вийде «не реформа, а черговий силовий адміністративний експеримент, від яких достатньо натерпілося українське село»²⁶.

Схоже, недалеко від істини автори книги «Адміністративно-територіальний устрій Поділля», коли пишуть, що «огульний підхід до самофінансування нових адмінформувань без врахування їх внутрішнього природного і соціально-економічного потенціалу, міжрегіональних виробничо-економічних зв'язків, складного демографічного стану тощо є, м'яко кажучи, утопічним прожектерством. Це означає розвалити діючу систему взаємовідносин між центром і регіонами, зруйнувати діючу структуру управлінських зв'язків і кинути напризволяще вимираючі села на самовиживання». Існує реальна небезпека проведенням такої реформи ще більше загост-

рити кризові явища в українському суспільстві²⁷.

До наведених аргументів на користь запобігання поспішності можна додати і чимало інших. За логікою ініціаторів реформи виділення міст в окремі адміністративно-територіальні одиниці (міста-регіони, міста-райони) здатне спростити схему міського самоврядування і забезпечити міським територіальним громадам кращі можливості для пошуку найбільш придатних схем самоорганізації. Дехто з аналітиків бачить у створенні міст-регіонів «надійне щеплення від сепаратизму»²⁸. Але навряд чи наслідки такого кроку будуть позитивними для периферії. Можна сказати напевне, що регіональні диспропорції, які становлять в Україні величезну проблему, не зменшаться, а, навпаки, посиляться. Адже сучасне місто – надзвичайно складний соціальний організм, який формує каркас просторових стратегій – комерційних, соціальних, культурних, рекреаційних та інших не лише для себе, а й для прилеглого регіону. Руйнування цієї зони шляхом її відокремлення від міста може обернутися непередбачуваними наслідками.

Взагалі розглядати адміністративно-територіальну реформу як нетривалу в часі кампанію, приурочену до чергових виборів чи чогось іншого – значить робити небезпечну помилку. Реформа може бути успішною лише у тому разі, якщо стане частиною послідовної системи заходів у напрямі докорінної модернізації всієї системи господарювання й управління. Визначення головних орієнтирів регіональної політики і перебудова всієї системи управління по лінії «центр – регіон» на основі децентралізації, впровадження реальних самоврядних начал в усю систему територіальної організації, створення відповідної європейським нормам законодавчої і фінансової бази перетворень – це лише невелика

частина тих кроків, які необхідно зробити на обраному шляху.

До чи не найскладніших завдань, які доведеться вирішувати, належить вивчення громадської думки і налагодження відповідної просвітницької роботи. Хронічна не увага влади до орієнтаційної сфери політики вже не раз приводила до гострих конфліктних ситуацій. Очевидно, що оскільки йдеться про реальне самоврядування, конституційне право громадян добровільно об'єднуватися у територіальні громади має послідовно витримуватися. Спущені «згорі» схеми «працюватимуть» лише за умови, якщо будуть сприйняті населенням кожного із сегментів, що підлягатимуть об'єднанню. Поки що громадян «насторожує науково-методологічна не підготовленість здійснення адміністративно-територіальної реформи, непрозорість, кулуарність, диктаторство зверху щодо концептуальності та принципів – таких визначальних і навіть доленосних для мільйонів наших співгромадян змін в організації, управлінні і забезпеченні життєдіяльності населених пунктів і територій»²⁹. Не зайвими були б і місцеві референдуми з конкретних проблем адміністративно-територіального устрою регіонів.

Щоб не наступати знову на ті самі граблі, владним структурам України варто уважно проаналізувати досвід радянських адміністративно-територіальних реформ 20–30-х рр. Тодішнє чотириразове перекроювання територій не дало відчутних результатів насамперед тому, що з самого початку бракувало наукової моделі оптимального адміністративно-територіального устрою. Метод проб і помилок, помножений на поспішність, призвів до «ходіння по колу» і спонтанного повернення до попередніх форм адміністративно-територіальної організації. Відверто волонтаристські ухвали не тільки компрометували

реформу в очах громадськості, але й створили безліч проблем, які дісталися у спадщину незалежній Україні.

Умова підтримки реформи управління елітою на всіх рівнях – запорука її успішності. Чи легко буде президентській команді відмовитися від права призначення на посади голів райадміністрацій, а уряду – від передачі основної частки доходів з центру на місця? Чи раді будуть обласні еліти дробленню областей і виділенню обласних центрів-донорів у самостійні одиниці – міста-регіони? Чи всюди на місцях позитивно сприйматимуться ідеї укрупнення районів? Відповіді на ці непрості питання можна дістати лише шляхом моделювання ситуацій і проведення експериментів в окремих областях. На це, зрозуміло, також потрібен час, а головне – кошти, які мають закладатися у бюджет.

Таким чином, зміна внутрішніх кордонів держави – захід потрібний, але сам по собі він не вирішує проблему оптимізації територіального устрою. Необхідна зовсім нова модель відносин між центром і регіонами – така, яка передбачає зміну ролей і модифікацію функцій на всіх рівнях влади. Вона має потягнути за собою не просту децентралізацію владних функцій, а нову стратегію соціально-економічного розвитку з опорою на самодостатність регіонів і реальне місцеве самоврядування на всіх рівнях. А неуспіх може стати детонатором небезпечних суспільних збурень. Владі варто прислухатися до думки представників територіальних громад: їм потрібне не «перемалювання карт», а право місць розпоряджатися ресурсами. Інакше не виключене народне повстання, «і тоді... помаранчева революція виглядатиме репетицією»³⁰. А той варіант територіального реформування, який був запропонований урядом, подекуди на місцях прирівнювався до «катастрофічного цунамі, яке мо-

же закреслити і перекреслити усі внутрішні кордони»³¹.

Проблема рівнів і принципів територіального управління надто серйозна, щоб будь-які кроки на шляху її розв'язання підпорядковувати поточним електоральним чи будь-яким іншим завданням. Будь-яка поспішність у цій справі небезпечна, модель реформи має пройти кілька стадій громадського обговорення. До справи перегляду структури областей і владних повноважень слід підходити обережно і вдумливо, враховуючи рекомендації науковців, місцевих органів влади, громадських об'єднань, агентств регіонального розвитку. На етапі проектування необхідно уважно змоделювати всі рівні реформи, тому що на кожній стадії необхідними будуть відповідні поправки до Конституції. Зрештою, не так вже й важливо, якими будуть межі самоврядних територій. Важливо, щоб останні справді були самоврядними й самодостатніми у своїх діях. А це означає, що модель відносин «центр-регіон» має стати принципово іншою і що адміністративно-територіальна реформа має супроводитися бюджетною і податковою. За центром має залишитися розробка загальнодержавної стратегії, оптимізація законодавства, контроль за його дотриманням.

Нова регіоналізація в Україні має здійснюватися на основі переходу від адміністративних методів управління до економічних, синхронних з європейськими методами організації простору та інфраструктурного забезпечення процесів розподілу територій. «Проектом державної стратегії економічного і соціального розвитку України на 2004–2015 рр.» передбачено не лише загальні напрями регіонального розвитку, а й конкретні завдання, пов'язані із розробкою наукових засад дальшого реформування адміністративно-територіального устрою – укрупнення в

разі необхідності та оптимізації меж адміністративно-територіальних одиниць, поліпшення умов транскордонного міжрегіонального співробітництва з державами ЄС та іншими сусідніми державами, забезпечення гармонізації національного законодавства з міжнародними нормами і стандартами³².

З досвіду регіональної політики Європейського Союзу експерти виводять уроки, придатні для реформування територіальної організації в Україні. Звертається, зокрема, увага на оптимальний розмір адміністративної одиниці, який повинен забезпечити функції сумісності регіонів і налагодження мережі зв'язків між ними. Такі принципи регіональної політики ЄС, як децентралізація в розумних межах, субсидіарність, концентрація та адиціоналізм (пошук регіонами власних джерел фінансування) цілком придатні для застосування в українських умовах. Справа за створенням ефективного правового поля, виробленням загальної стратегії регіонального розвитку дер-

жави, формуванням ефективного регіонального самоврядування³³.

Сьогодні можна з упевненістю говорити про те, що ХХІ століття буде століттям зростаючої ролі регіонів. Стабільність і збалансованість в українському суспільстві великою мірою залежатиме від того, наскільки чіткою і орієнтованою на довге життя буде її нова регіональна структура. Переосмислення уявлень про територіальний устрій держави, форми територіального управління, статус регіонів має відбуватися не під тиском політичної практики, а в ході наукових узагальнень, на основі з'ясування історичного підґрунтя локальних систем розселення, регіональних відмінностей в економічному укладі. Пошук оптимальних критеріїв територіальної організації слід розглядати як важливе загальнодержавне завдання. Зрештою від того, як його вдасться реалізувати, залежать і результати соціотрансформаційних процесів в Україні, і темпи формування української політичної нації, і євроатлантичні перспективи держави.

Примітки

¹ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку // За ред. З.С.Варналія. – К.: Знання України, 2005. – С. 66.

² Докладніше див.: *Андерсон В.* Регіоналістика: регіональний вимір глобалізації // Агора. Україна – нові перспективи. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 109–115; Регіональна політика та механізми її реалізації / За ред. М.І.Долішнього. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 26–35; *Злутко С.* Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник Національної Академії наук України. – 2004. – № 11. – С. 12–24.

³ *Татусяк С.* Реформування системи місцевого самоврядування в сучасних умовах // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – 2004. – № 1. – С. 137.

⁴ *Ключковський Ю.* Концепція розвитку регіонів і становлення національної держави в Україні // Микола Плав'юк.

Україна – життя моє. – Т. 3. – К., 2002. – С. 200.

⁵ День. – 2005. – 16 грудня.

⁶ *Безсмертний Р.* Адміністративно-територіальна реформа – неминуча // <http://www.kmu.gov.ua/control/public/article>.

⁷ Офіційний переклад Європейської хартії місцевого самоврядування див.: Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення. Збірник офіційних документів. – К., 2004. – С. 106–112.

⁸ *Матвієнко А.* Альтернатива одна – реформа місцевого самоврядування і територіального устрою // Віче. – 2005. – № 4. – С. 26.

⁹ Дзеркало тижня. – 2005. – 8 жовтня.

¹⁰ День. – 2005. – 11 червня.

¹¹ *Карозерс Т.* Трезвий взгляд на демократию // Pro et Contra. – Т. 9. – М., 2005. – С. 74–77.

¹² День. – 2005. – 10 вересня.

- ¹³ Дзеркало тижня. – 2005. – 6 серпня.
- ¹⁴ Чи потрібна зараз Україні реформа Безсмертного? // <http://igls.com.ua/analytics>.
- ¹⁵ Дзеркало тижня. – 2005. – 6 серпня.
- ¹⁶ Дзеркало тижня. – 2005. – 16 липня.
- ¹⁷ <http://www.kmu.gov.ua>.
- ¹⁸ «2000». – 2005. – 28 жовтня.
- ¹⁹ *Алексеева Т.А., Бусыгина И.М., Мельвиль А.Ю., Миронюк М.Г., Тимофеев И.Н.* Проблемы территориальной реформы в России // *Полития. Лето.* – 2004. – № 2. – С. 80–81.
- ²⁰ *Котигоренко В., Панчук М.* Проблемы административно-территориального устройства Украины в контексте особенностей этнонационального развития регионов // *Научные записки Института политических и этнонациональных исследований НАН Украины.* – Вып. 19. – К., 2002. – С. 216–217.
- ²¹ *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / За ред. В.С.Крисаченка. – К.: НСІД, 2004. – С. 463–464.
- ²² День. – 2005. – 2 серпня.
- ²³ Див.: *Даль Р.* Зміна меж демократичних правлінь // *Ї (Львів).* – Вып. 21. – 2001. – С. 43.
- ²⁴ *Следзевский И.В.* Концептуальные проблемы регионализации Российской Федерации // *Регионы и регионализм в странах Запада и России.* – М.: ИВИ РАН, 2001. – С. 41–42.
- ²⁵ *Романова В.* Административно-территориальная реформа: переход к открытому финалу // <http://dialogs.org.ua/gu>.
- ²⁶ Административно-территориальная реформа, или Как одеть весь народ под одну рубашку // <http://www.civicua.org/library/view.html>.
- ²⁷ Административно-территориальный устро́й Поділля. Історія і сучасність / За заг. ред. Смоля В.А., Слободянюка П.Я. – Хмельницький, 2005. – С. 318.
- ²⁸ Дзеркало тижня. – 2005. – 29 січня.
- ²⁹ Административно-территориальный устро́й Поділля. – С. 323.
- ³⁰ «2000». – 2005. – 20 мая.
- ³¹ *Полтавська думка.* – 2005. – 17 червня.
- ³² *Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення.* – С. 60.
- ³³ *Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України* / За ред. М.Максименка. – К.: Логос, 2000. – С. 54–56.

Європеїзація українсько-російського кордону

Тетяна Журженко

Темою статті, як зазначено у заголовку, є вплив процесів європейської інтеграції на формування українсько-російського кордону, на його геополітичний статус і роль у міждержавних відносинах України і Росії, на прикордонний режим і транс-кордонні проекти співробітництва.

Перша версія цієї статті була написана наприкінці літа 2004 р., коли президентська виборча кампанія вже розпочалася, але мало хто міг передбачити драматичні події, що розпочалися через два місяці і відкрили можливості для найкардинальніших за роки незалежності політичних змін. Криза моделі українсько-російських відносин, що склалися після розпаду Радянського Союзу, та повне фіаско проголошеного урядом Л.Кучми курсу на інтеграцію до ЄС стали додатковими аргументами проти «старої влади». Лідери політичної опозиції, яка перемогла в результаті помаранчевої революції, проголосили намір перетворити Україну з об'єкта на активного суб'єкта геополітики та вивести країну із «сірої зони» між Росією та ЄС. Ці політичні зміни безпосередньо стосуються українсько-російського кордону та водночас процесів його європеїзації та інтернаціоналізації. Отже, стаття умовно кажучи, буде складатися з двох частин: короткого огляду проблематики українсько-російського кордону

з 1991 по 2004 рік, у тому числі у світлі процесів європейської інтеграції та розгляду нових внутрішньополітичних тенденцій, що виникли після помаранчевої революції.

Україна за часів президенства Л.Кучми, безумовно, виступала радше об'єктом європейських і російських геополітичних стратегій, видаючи відсутність консенсусу серед національних еліт і брак політичної волі керівництва за «багатовекторну» політику. У процесі розширення ЄС на схід України, що залишалася практично виключеною з процесів євроінтеграції, було запропоновано статус «сусіда». Пов'язане з цим поступове перетворення західного кордону України на шенгенський безумовно підштовхнуло процеси, які можна характеризувати як європеїзацію та інтернаціоналізацію східного кордону України (тобто кордону з Росією). Зацікавленість ЄС питаннями вдосконалення прикордонного режиму, запобігання нелегальній міграції та контрабанді можна знайти в більшості документів ЄС, що стосуються України. (Причому занепокоєність проблемами нелегальної міграції та контрабанди зростає, а пропозиції щодо спільного менеджменту українських кордонів стають все більш конкретними). Ініційована ЄС програма «сусідства» розглядає Україну насамперед у контексті проблем забезпечення

регіональної безпеки та стабільності і пов'язує переваги статусу «сусіда» з певними зобов'язаннями України, зокрема в сфері охорони кордонів. Така політика ЄС, незважаючи на критику з українського боку за відсутність перспективи членства, частково відповідала інтересам української політичної еліти, що за часів Кучми була зацікавлена в демаркації та відповідному контролі державних кордонів як одного з найважливіших атрибутів державного суверенітету (і зокрема кордону з Росією як екс-імперією). Але українсько-російське порубіжжя взагалі залишалось частиною «євразійського» геополітичного простору.

Помаранчева революція змінила ситуацію хоча б у тому, що нове керівництво заявило про серйозні наміри подолати виключення України із процесів євроінтеграції та вскочити в останній вагон європейського потягу. Нова українська влада, здається, сама зацікавлена в «європеїзації» як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Декларації та перші спроби українського керівництва досягнути членства у ВТО, спроби досягти визнання євроатлантичних прагнень України, помітне охолодження відносин з Росією та негативне ставлення нового уряду до ініційованих Росією інтеграційних проєктів (перш за все ЄЕП), ротація регіональних еліт на сході та антикорупційні заходи – все це фактори, які можуть значно вплинути на статус українсько-російського кордону, прикордонний режим та перспективи співробітництва прикордонних регіонів двох країн. Тому європеїзація українсько-російського кордону розглядається нами не тільки як (побічний продукт) розширення ЄС, але і як можливий результат проєвропейського курсу нової української влади.

Українсько-російський кордон: спадок кучмівської епохи

Як відомо, після розпаду Радянського Союзу Росія офіційно визнала територіальну цілісність та недоторканість кордонів України. Територіальні претензії до України, що їх висували різні політичні сили в Росії, від націоналістів до комуністів (передовсім на Крим та східні регіони), могли б знайти досить значну підтримку серед російського суспільства. Але треба визнати, що офіційна позиція Москви щодо легітимності колишніх радянських кордонів відіграла на початку 90-х позитивну роль у стабілізації пострадянського геополітичного простору. Одночасно російський політичний клас потребував кілька років, щоб переварити ідею незалежності України, і до середини 90-х проблема спільного кордону залишалася відкритою. На думку Д.Треніна, однією з причин такої повільності був намір Москви обміняти неминуче визнання статус-кво на поступки з боку Києва в інших сферах¹. Перша чеченська війна в 1994 р. змусила Москву переорієнтуватися з підтримки сепаратистських рухів в країнах СНД на співробітництво з центральними урядами. Обрання Л.Кучми президентом України на проросійській платформі в 1994 р. сприяло досягненню базового консенсусу щодо проблеми спільного кордону. У 1997 р. Угоду про співробітництво, дружбу та партнерство було підписано президентами Б.Єльциним і Л.Кучмою та ратифіковано парламентами обох країн, незважаючи на опір націоналістичної опозиції в російській Думі. Спірні питання, пов'язані зі статусом Чорноморського флоту і морської бази Севастополь, також були хоча б тимчасово узгоджені. Водночас, визнавши існуючий кордон, Росія очікувала від України поступової інтеграції до СНД і наполягала на тому, щоб спільні кордони в межах СНД залишалися

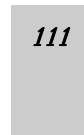
«прозорими», а їхня демаркація – поки що зайвою.

Але для України досягнута угода була лише відправним пунктом. Позиції української політичної еліти збігалися в тому, що державні кордони, затверджені міжнародними угодами та облаштовані згідно з міжнародними стандартами, є необхідною основою державної незалежності. Президент Кучма, незважаючи на передвиборчі проросійські декларації, продовжив політику свого попередника, націлену на зміцнення формальних атрибутів національного суверенітету. Українські дипломати досить послідовно відстоювали необхідність демаркації сухопутної частини кордону та делімітації Азовського моря. Одночасно проблема кордонів залишалася маргіальною в українському політичному дискурсі, визначеному деклараціями про «стратегічне партнерство» з Росією.

Початок президентства Путіна був позначений прагматичним підходом до взаємин з Україною і переорієнтацією на двосторонні відносини та взаємовигідні економічні проекти. Водночас міжнародна ізоляція України внаслідок корупції та браку демократичних реформ зробила кучмівське керівництво більш залежним від Москви. За цих умов певного прогресу було досягнуто щодо врегулювання статусу українсько-російського кордону, але за рахунок поступок в інших питаннях: участі України в ЄСП. У 2003 р. було підписано угоду про державний кордон між Україною та Росією, чим завершився процес делімітації сухопутної частини кордону. Водночас проблеми, пов'язані з делімітацією Азовського моря та Керченської протоки, не були розв'язані цією угодою, як і проблема демаркації. Хочу нагадати, що станом на сьогодні вони все ще остаточно не вирішені, хоча в результаті конфлікту навколо острова

Тузла була створена робоча комісія і підписана угода про спільне використання Азовського моря. Не буду зупинятися докладно на значенні подій навколо Тузли, що власне вперше перевели нерозв'язані проблеми українсько-російського кордону у відкритий конфлікт між двома державами, а також на дискусіях про доцільність участі України в ЄСП, що вкотре розкололи політичну еліту України.

Ці приклади підтверджують одну з основних тез: ситуація з українсько-російським кордоном за часів Кучми була віддзеркаленням амбівалентності українсько-російських відносин в цілому². Маємо на увазі успадковані з радянських і навіть дорадянських часів тісні економічні, соціальні і культурні зв'язки, приреченість на партнерство та водночас бажання дистанціюватися від колишньої імперії, історичну залежність української еліти від Москви та невдоволеність асиметрією традиційних українських відносин, труднощі національного самоствердження України та постімперські комплекси російського політичного класу і російського суспільства. Незважаючи на очевидне політичне зближення Києва з Москвою, починаючи з 2000 р., і відновлені російським керівництвом спроби реінтеграції пострадянського простору – ЄврАзЕс і пізніше ЄСП – гармонія в українсько-російських відносинах була досить поверховою. Попри всі розмови про залежність українського керівництва від Росії, ставала все більш очевидною різниця геополітичних орієнтацій національних еліт Росії і України: в першому випадку орієнтація на реінтеграцію колишнього радянського простору і відновлення статусу регіонального центру сили, в другому – ствердження належності до Європи та намагання увійти в орбіту європейської інтеграції.

Амбівалентність українсько-російських відносин, що склалися після розпаду Радянського Союзу, знайшла також відображення в проектах транскордонного співробітництва між двома країнами. На початку 90-х транскордонне співробітництво, модель якого була запозичена в ЄС, розглядалося як можливий засіб подолання негативних наслідків виникнення нових кордонів та розриву економічних і соціальних зв'язків між країнами СНД. «Пеніцилін для Біловезької рани» – так назвав транскордонне співробітництво губернатор Белгородської області. У випадку українських і російських прикордонних регіонів потенціал економічного співробітництва мав особливе значення. Але надії, що покладали на нього експерти, не виправдалися. У першу чергу тому, що обидві країни зосередили увагу на державному будівництві та подоланні відцентрових тенденцій у своїх регіонах і намагалися обмежити їхню самостійність у зовнішніх стосунках. Ці упередження часто були небезпідставними, тому що інструменти транскордонного співробітництва (як вільні економічні зони, так і спеціальний режим інвестицій) використовувалися «не за призначенням»: вони служили для відмивання грошей та збагачення близьких до влади олігархічних груп. З 2000 р. активність у галузі транскордонного співробітництва відновилася, були підписані міждержавні угоди, ініційовані проекти євро-регіонів, експерименти щодо спрощення режиму перетинання кордону для жителів прикордонної зони тощо. Водночас давалася взнаки відсутність законодавчої бази, будь-яких спроб гармонізації митного та податкового законодавства і взагалі більш широкого інституційного контексту. Загалом європейський досвід свідчить про те, що транскордонне співробітництво є успішним, якщо воно доповнюється іншими елементами над-

національної інтеграції, якої Україна по відношенню до Росії намагалася уникнути.

Розширення ЄС та європеїзація українсько-російського кордону

У першій половині 90-х років проблемами пострадянських кордонів якщо і турбували Європейський Союз, то головним чином у контексті можливих воєнних та міжетнічних конфліктів, що їх очікував Захід після розпаду Радянського Союзу. У цілому ЄС та США негласно визнали відповідальність Росії за забезпечення стабільності на пострадянському просторі. На початку 90-х СНД видавався структурою, здатною певний час відігравати стабілізуючу роль у цьому регіоні, і західні партнери Росії не бачили достатніх причин для втручання. За винятком країн Балтії, колишні радянські республіки мало цікавили Брюссель, де традиційно вважали відносини з Росією більш значущими, ніж з новими державами СНД. Тільки в 1998 р. Договір про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС (який не передбачав перспектив навіть асоційованого членства) вступив у силу; кілька місяців після того, як подібний договір був укладений з Росією. Україну сприймали в Європі як несамостійну державу, що перебуває у сфері інтересів Росії та поза кордонами нової Європи після падіння Берлінського муру. Ця «символічна географія» виявилася досить сталою, і тільки помаранчева революція у 2004 р. дещо похитнула сприйняття України Заходом.

Ставлення до Росії з боку ЄС змінилося за останнє десятиріччя більш суттєво. Ні, стратегічне значення Росії як постачальника енергії та (хоча й ослабленого) геополітичного центру сили євробюрократи та європолітики чудово розуміють. Але розчарування в російських реформах, критика дефіциту демо-

кратії в Росії, що визначає також форми і засоби її домінування в пострадянському просторі, очевидні; незважаючи на парадні саміти, в російсько-європейських відносинах віє прохолодою. Уже шок першої чеченської війни за часів президентства Єльцина викликав хвилю антиросійської критики, а розходження в позиціях щодо Балканської кризи підтвердили, що партнери дещо по-різному розуміють європейську безпеку. Після короткого періоду ілюзій, викликаних «геополітичним поворотом» Путіна після 11 вересня 2001 р. на підтримку антитерористичної коаліції, критичне ставлення до російської політики на Заході знову запанувало. Зокрема війна в Чечні підірвала легітимність претензій Росії бути єдиним гарантом безпеки на пострадянському просторі. Західні партнери дійшли висновку, що Росія не здатна самотужки забезпечити стабільність у регіоні (або її погляди на стабільність та методи досягнення дещо відрізняються від західних). Це, звичайно, не виключало можливості компромісів, наприклад, щодо авторитарних режимів Середньої Азії. Натомість те, що стосується західних країн СНД (Україна, Білорусь, Молдова), наявні суперечності у поглядах на «стабільність» і «розвиток» між Росією і Заходом кидалися у вічі. Забігаючи наперед, зауважимо, що це найочевидніше виявилось під час президентських виборів 2004 р. в Україні. Майже вперше ЄС зайняв позицію, що була відкритим викликом Росії в зоні її традиційних геополітичних інтересів. Розширення Європи на схід, наближення кордонів Європи до колишніх радянських країн, безумовно, спричинило такі зміни. Деградація політичного режиму в Білорусі, глухий кут придністровської проблеми, корупція та політична криза в Україні стали сприйматися як проблеми, що можуть загрожувати європейській безпеці. «Програма нового

сусідства» мала відповісти на виклики, пов'язані з розширенням Європи: забезпечити стабільність і безпеку на її кордонах, певною мірою знівелювати драматичну різницю в рівнях економічного розвитку, а також запропонувати альтернативу членству, як у випадку України. Програма Нового сусідства виходила з визнання часткової відповідальності ЄС за «заморожені конфлікти» в країнах-сусідах, але водночас відображала небажання відкрито конкурувати з Росією та брати на себе більшу відповідальність за проблеми регіону. Проблема безпеки пострадянських кордонів стала тепер у контексті нової політичної географії в Європі. Сьогодні йдеться не стільки про можливість міжетнічних та воєнних конфліктів, як на початку 90-х, скільки про кричущу для ЄС проблему попередження нелегальної міграції.

У цьому контексті інтерес ЄС до проблеми поліпшення охорони українських кордонів і взагалі модернізації прикордонної служби України, вдосконалення її менеджменту і розвитку технічної бази є очевидним. Документ «Спільна стратегія ЄС по відношенню до України» (The Common EU Strategy on Ukraine) (1999) вже включав конкретні пропозиції щодо співпраці у галузі безпеки, внутрішніх справ, і, зокрема, безпеки кордонів. Наступний документ ЄС «Country Strategy Paper 2002–2006», що включав National Indicative Program 2002–2003 (загальний бюджет 115 млн євро), виділяв у цілому на підтримку інституційних, правових та політичних реформ 59 млн євро, з них 22 млн – на вдосконалення кордонів. На наступні два роки (2004–2006) із загального бюджету 212 млн євро – на вдосконалення кордонів заплановано вже 60 млн євро. Зрозуміло, що головна увага приділяється модернізації інфраструктури західного кордону України, що є сьогодні безпосереднім кордоном ЄС. Йдеться

про спорудження вантажних і транспортних терміналів, модернізацію та відкриття нових пропускних пунктів, технічну і фінансову допомогу, тренінг персоналу. Ці заходи в цілому не суперечать європейським амбіціям України, адже йдеться про облаштування згідно з сучасними стандартами колишнього радянського кордону, що, безперечно, мав функцію ізоляції, а не комунікації.

Зрозуміло, що рубежі країни є єдиною системою, і зупинити нелегальну міграцію простіше, якщо робити це не на кордоні ЄС, а раніше. Зацікавленість ЄС викликає не тільки західний кордон України, а й система прикордонної служби в цілому. В 2002–2005 рр. ЄС підтримував реформу української прикордонної служби згідно з міжнародними стандартами, а також привітав ініціативу України щодо скорочення кількості прикордонників на західному кордоні та посилення охорони східного кордону країни. Кордон з Росією, зокрема з точки зору його довжини, густонаселеності прикордонних областей, інтенсивності транспортних та людських потоків, потенціалу транзитної міграції та обсягів контрабанди, є одним із найбільш проблемних. Не дивно, що кожного разу, коли українські політики та експерти порушують питання про послаблення і пільги на західному кордоні, ЄС, західні сусіди України висувають вимоги щодо посилення охорони кордону з Росією. Зокрема відносно східного кордону України цілі ЄС полягають у забезпеченні моніторингу міграційних процесів і транзитної міграції, обмеженні нелегальної міграції та підвищенні ефективності охорони кордону шляхом тренінгу персоналу та забезпечення сучасним технічним обладнанням. Крім того, ЄС вимагає від України гармонізації законодавства щодо нелегальної міграції і надання притулку відповідно до європейських стандартів

та допомагає у спорудженні відповідної інфраструктури (центрів тимчасового утримання нелегальних мігрантів і біженців). З 2002 р. ЄС веде переговори з Україною щодо угоди про реадмісію та заохочує Білорусь і Росію до укладення подібних угод з Україною. Це дало б змогу країнам ЄС повертати до України тих нелегальних мігрантів, що потрапили до ЄС з її території.

Програма нового сусідства не змінила основних напрямів політики ЄС стосовно українських кордонів. Вона швидше надала їй більшої легітимності та ввела в більш широкий контекст довгострокових планів формування «сусідства» – нового європейського порубіжжя, з яким ЄС не має намірів інтегруватися і хотів би захистити себе від можливих ризиків. Більше того, Програма нового сусідства ставить у залежність зобов'язання країн-сусідів щодо питань регіональної безпеки, і зокрема щодо охорони своїх кордонів з можливими привілеями та пільгами «сусідства». Не в останню чергу метою програми є запропонувати певну компенсацію для тих, хто, як Україна, залишився за воротами «європейського раю».

Впровадження візового режиму для українців Словаччиною, Угорщиною та Польщею (напередодні вступу цих країн до ЄС 1 травня 2004 р.) значно обмежило їхню свободу пересування, культурні та соціальні контакти, можливості прикордонної торгівлі. Ці обмеження відчували перш за все жителі західних регіонів України, що пов'язані з сусідами дрібним бізнесом та можливістю участі у сезонних роботах. Але східні прикордонні регіони Польщі, Угорщини, Словаччини як менш розвинуті в своїх країнах також залежать від притоку дешевої робочої сили з України і прикордонної торгівлі.

Звинування у зведенні нового берлінського муру не змінили планів Брюсс-

селя, проте підштовхнули до прийняття паліативних заходів – розвиток транс-кордонного співробітництва з новими сусідами було запропоновано як компенсацію за більш жорсткий прикордонний режим. З цією метою розпочата розробка нових програм транскордонного співробітництва (New Neighborhood Instrument). Чотири з цих регіональних програм мають відношення до України, їх загальний бюджет складає близько 20 млн євро³. Цілями нових «програм сусідства» є: 1) заохочення економічного співробітництва (торгівля, транспорт, інвестиції); 2) співробітництво в галузі екології та охорони здоров'я населення; 3) забезпечення ефективного менеджменту кордонів, боротьба з організованою злочинністю, нелегальною міграцією та контрабандою і, нарешті, 4) заохочення гуманітарних контактів⁴. Швидше за все новий імпульс для розвитку дістануть євро регіони з участю України на новому зовнішньому кордоні ЄС. Сьогодні є чотири таких регіони: Південний Буг, Нижній Дунай, Прут і Карпатський. Хоча певні проекти були ініційовані в рамках євро регіонів з участю програм PHARE і TАСIS, великих успіхів у розвитку співробітництва досягнуто не було з цілого ряду причин, а саме: занепокоєні вступом до ЄС сусіди України не приділяли належної уваги цим проектам, місцева влада не мала достатніх повноважень і фінансових ресурсів, а фінансування з боку ЄС було вкрай незначним. Деякі з означених проблем можуть бути частково розв'язані після розширення Євросоюзу (наприклад, New Neighborhood Instrument замислений з метою об'єднання ресурсів різних програм підтримки транскордонного співробітництва). Загалом західні порубіжні регіони України цілком можуть виграти від підвищеної уваги ЄС. Із застереженням, що на відміну від євро регіонів другого ешелону (на межі

між старими країнами ЄС і країнами-кандидатами), які відіграли роль інструментів поступової інтеграції до ЄС, євро регіони на новому кордоні Євросоюзу задумані насамперед як інструменти компенсації виключення з інтеграційних процесів. Програми транскордонного співробітництва як компенсація процесів посилення прикордонного контролю та бар'єрної функції кордону, як свого роду «протипожежний захід», спрямований на запобігання конфліктам. Така модель уже давно реалізується на кордоні Росії з балтійськими країнами.

Що стосується українсько-російського кордону, можливі імплікації політики нового сусідства для нього не так вже й очевидні. Безумовним пріоритетом ЄС тут є посилення контролю над міграційними процесами, перш за все транзитної міграції й сприяння затримці нелегальних мігрантів⁵. Таким чином, Євросоюз зацікавлений у посиленні бар'єрної функції українсько-російського кордону з метою запобігання «імпорту нестабільності»⁶, у свого роду делегуванні сюди деяких елементів шенгенського кордону. Стосовно ж транскордонного співробітництва між Україною та Росією, поки що важко передбачити ставлення ЄС до цього питання і ступінь його релевантності для європейської політики. У програмному документі ЄС «Нове сусідство» принципово окреслено можливість підтримки транскордонного співробітництва «країн порубіжжя» не тільки із західними сусідами, але й однієї з одною. Однак українсько-російське порубіжжя не включено до списків New Neighborhood Instrument, а це означає, що фінансування таких проектів поки що проблематичне. Знаходячись за межами ЄС, навіть не на його зовнішньому кордоні, цей регіон не може розраховувати на особливу увагу. Підтримка проектів транскордонного співробітництва з боку ЄС можлива швидше в межах

загальних програм допомоги Україні у таких галузях, як екологія (приміром, проблема Сіверського Дінця). Проте загалом йдеться швидше про посередні ефекти «європеїзації». Скажімо, українсько-російський єврорегіон Слобожанщина може виграти від посилення інтересу ЄС до України як до нового сусіда, від можливості хоча б формальної участі в європейських структурах (таких, як Асоціація Прикордонних Регіонів) і врахування досвіду єврорегіонів на західному кордоні України. Теоретично єврорегіони на східному кордоні України могли б виявитися економічно більш спроможними, ніж єврорегіони на західному кордоні, не в останню чергу завдяки їхньому промисловому потенціалу та більш розвиненій інфраструктурі. Проте й тут знову повертаємось до питання, якого торкалися у першій частині: як саме геополітичні дилеми України (а точніше, їх сприйняття українською елітою) вплинули на розвиток українсько-російського порубіжжя.

Українсько-російський кордон після помаранчевої революції

Уже перші кроки нової української влади продемонстрували, що прозорі кордони – спадок кучмівської епохи розглядаються нею як проблема, що потребує розв'язання. «Війна проти контрабанди», що її проголосила свого часу прем'єр-міністр Юлія Тимошенко, є частиною антикорупційної кампанії, повинна була допомогти поповнити державний бюджет. Знизивши тарифи на ряд товарів, уряд тим самим зменшив стимули для нелегального перевезення товарів через кордони. Кадрова чистка в митній службі та створення спеціальних «загонів боротьби з контрабандою» мали ту ж саму мету. Уряд заявив про наміри серйозно контролювати фірми, що займаються імпортно-експортними операціями, та скасувати «вільні зони», які стали джерелом збагачення олігархічних кла-

нів. Таким чином, спроби нової влади «реприватизувати» і повернути під свій контроль державу мають безпосереднє відношення до питання кордонів.

На початку свого президентства В.Ющенко запропонував конкретні кроки, що мають привести до досягнення Україною членства в ЄС; вони передбачають подальше співробітництво щодо безпеки кордонів. На прес-конференції в Страсбурзі в лютому 2005 р. В.Ющенко пообіцяв, що цей рік буде присвячено остаточному облаштуванню українських кордонів та вдосконаленню митної служби, наближенню її роботи до європейських стандартів з метою зупинити контрабанду та нелегальну міграцію. Можна передбачити, що далі ЄС та Україна тісніше співпрацюватимуть у галузі безпеки та внутрішніх справ і що українське керівництво намагатиметься прив'язати цю співпрацю до перспектив членства України в ЄС. Розширення співробітництва України з НАТО та підготовка до цілком реального членства в цій організації може підштовхнути розвиток у тому ж самому напрямі, адже безпека кордонів є одним із пріоритетів цього співробітництва. Очевидно, що зміни безпосередньо торкнуться українсько-російського кордону, найбільш довгого і менш контрольованого. Крім того, зміни можуть торкнутися й статусу українсько-молдовського кордону, проблематичного ще й у сенсі контрабанди зброї. ЄС має намір відіграти більш активну роль у врегулюванні придністровської кризи і може бути зацікавлений у залученні України до цього процесу, на противагу російському впливу. Україна може скористатися цією можливістю для підвищення свого статусу в регіоні. Якщо розширення Європи на схід дало зовнішній поштовх «європеїзації» українських кордонів, стратегія євроатлантичної інтеграції нового українського керівництва може стати

важливим внутрішнім імпульсом у цьому напрямі.

Що стосується українсько-російських відносин, очевидно, що помаранчева революція спричинила найбільш серйозну кризу в їх сучасній історії, але ця криза є також шансом для конструктивного перегляду принципів і цілей співробітництва. Участь України у спільних з Росією інтеграційних проектах (ЄЕП) сьогодні викликає сумнів, нове українське керівництво також скептично ставиться до СНД у сьогоднішньому вигляді, пропонуючи його поступову трансформацію в зону вільної торгівлі. За цих умов роль транскордонного співробітництва з Росією може дещо змінитися: від бюрократичних популістських ініціатив до більш прагматичних проектів. За відсутності інституційних та законодавчих умов ці проекти напевне матимуть обмежений характер. Їх перспективи залишаються на сьогодні невизначеними через ряд причин: невизначеність в українсько-російських відносинах на міждержавному рівні, зміну політичного клімату, пріоритет інших (термінових) проблем, адміністративні реформи та ротацію регіональних еліт на сході. Частина цих еліт, що виступала на підтримку проектів транскордонного співробітництва, скомпрометована сьогодні звинуваченнями в сепаратизмі або перейшла до політичної опозиції. Разом із символічною поразкою східної України ідея транскордонного співробітництва з Росією також зазнала тимчасової поразки.

Внаслідок помаранчевої революції українсько-російські відносини були значно європеїзовані та інтернаціоналізовані. Україна вже не розглядається як частина пострадянського простору, контрольованого Росією, вона зробила якщо не формальну, то символічну заяву на членство в Європі. Її намагання одержати статус держави з «ринковою економікою», привілейований доступ до

ринків ЄС та вступ до ВТО матимуть вплив на відносини в трикутнику ЄС – Росія – Україна. При цьому Європейський Союз залишається щодо України на позиціях програми «сусідства» і відмовляється обговорювати перспективу членства. За цих умов статус українсько-російського кордону залишатиметься невизначеним.

Але якщо Україна стане на шлях інтеграції в Європу згідно з центральноєвропейською або балтійською моделлю і буде підтримана ЄС, геополітичний статус українсько-російського кордону очікують серйозні зміни. Перетворення українсько-російського кордону на шенгенський – звичайно, далека і не дуже реальна перспектива. Але вона може мати більш серйозне значення для європейського континенту, ніж вступ країн Балтії до ЄС та НАТО. За словами Д.Треніна, «українсько-російський кордон не є головною проблемою [у відносинах двох країн – Т.Ж.], але він може стати симптомом міждержавної та навіть регіональної політичної динаміки»⁷. Усвідомлюючи силу метафори Берлінського муру, Путін нещодавно порівняв можливий майбутній шенгенський кордон між Україною та Росією з розподілом Німеччини на східну і західну, що викликало негативну реакцію української сторони. У такому випадку статус українсько-російського кордону може стати політичною проблемою, що поглибить небезпечний розкол українського суспільства на «схід» і «захід».

Чи піде Україна шляхом країн Балтії, що приєдналися до Заходу шляхом геополітичного розмежування з Росією, чи вона знайде можливість стати своєрідним мостом між ЄС і Росією, використавши це у своїх власних інтересах? Відповідь на це питання буде вирішальною для ситуації на українсько-російському кордоні та для розвитку прикордонних регіонів.

Примітки

¹ *Trenin Dmitri*. The End of Eurasia: Russia on the Border between Geopolitics and Globalization, Moscow: Carnegie Moscow Center, 2001, p.166.

² Див. *Zhurzhenko Tatiana*. Cross-border Cooperation and Transformation of Regional Identities in the Ukrainian-Russian Borderlands: Towards a Euroregion «Slobozhanshchyna»? In: Nationalities Papers, Vol.32, N 1, March 2004; Vol.32, N 2, June 2004.

³ New Neighborhood Programs: EU to strengthen cross-border cooperation with Ukraine. Official site of the Mission of Ukraine to European Communities. Press-release from November 25, 2003. <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua>

⁴ Paving the way for a New Neighborhood Instrument. Communication from the Commission of the European Communities, 1 July 2003.

⁵ *Vojsun Marco*. The European Union's perspectives on the Ukrainian-Russian border. In: Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. Міжнародний семінар в ХНУ ім. Каразіна (Київ: Інститут Кеннана, 2003), pp. 17–33.

⁶ *Weidenfeld Werner* (ed.) Beyond EU enlargement. Strategy paper. Guetersloh: Bertelsmann Foundation Publishers, 2001, p. 12.

⁷ *Trenin Dmitri*, p.169.

IV. Запрошуємо до дискусії

Постлюдина. Перспективи гуманізму

Володимир Ільїн

В супереч усталеному переконанню про об'єктивність часу необхідно враховувати, що він підвладний людині. Людство постійно створює час і видозмінює його, що і становить смисл розумних дій. Через посередництво свідомості розум змінює в соціальному Універсумі характер дії з *ентропічного* в *ектронічне* і виділяє як індивідуальні, так і загальні, об'єднуючі центри. Тим самим розум упорядковує і організовує явища соціального світу, збирає енергію окремих його елементів і об'єднує в єдину цілісність рівнодіючі розрізнені прагнення складових цієї системи. Яким чином це відбувається?

Суб'єктивний час

Слугуючи фокусом накопичення елементів соціальної системи, джерелом її діяльності, розум є умовою подолання і перетворення часу з об'єктивного в суб'єктивний. Смисл цього процесу полягає в тому, що *розумна система*, створивши сама себе, шляхом збору в єдину дію своїх елементів, спрямовує зусилля назовні, на перетворення оточуючих її об'єктів в суб'єкти своєї діяльності. Тобто «олюднює», робить «розумним» Універсум, перетворюючи його

в соціокультурний простір, вносить Логос у вселенський Хаос.

Оскільки людство являє собою певну соціальну систему, то створює «свій час». А якщо так, то частина часу системи стає підвладною йому у вигляді залежних від людей послідовних явищ. Для кожної людини (як «живого елемента системи») є два типи часу: один – об'єктивний, непідвладний нікому, нестримний, що репрезентує рівнодіючу всіх сил світу, яка діє на Землі і в Сонячній системі, є наслідком незалежних від індивіда умов; і другий, підвладний індивіду, тобто є сферою його власної дії, в якій він володіє правом вибору, правом змінювати стан речей. Останнє означає оволодіння часом, що стало головною ознакою історії і суспільного прогресу.

Ні для кого не секрет, що чим ближче до нашого сьогодення, тим більш прискорено відбувається суспільний розвиток. Достатньо згадати концепцію Е.Тоффлера «трьох хвиль» цивілізації, де перша хвиля тривала близько десяти тисяч років, друга – приблизно три століття, і третя – трохи більше ста років. Але Е.Тоффлер створював свою концепцію з розрахунком на певну єдність об'єкта і суб'єкта. Проте за

останні десятиліття, в результаті «кремнієвих революцій» (Т.Стоунер), і не тільки їх, співвідношення між об'єктивним і суб'єктивним вже остаточно порушилося на користь останнього. Все нові і нові відкриття в інформаційних технологіях, промисловості, сервісному забезпеченні (в самому широкому розумінні цього слова), науці і т.д. остаточно суб'єктивізують розвиток суспільства, оскільки та ж сама людина сьогодні як ніколи зацікавлена в прискоренні часу. В його динаміці вона хоче більше споживати, більше встигнути, більше побачити, більше зробити, а для цього старі темпи життя аж ніяк не відповідають її сучасним вимогам, потребам і запитам, які випереджають навіть стандарти сьогодення.

Прискорення соціального розвитку, таким чином, зумовлене зміною вимог до життя самого суб'єкта, що означає зміну його свідомості. Відповідно до зростання рівня усвідомленості власного «Я» все більше вимог ставиться до соціальної системи, яка відстає від запитів людини і не може її задовольняти. Хоча б тому, що потреби завжди випереджають можливості їх задоволення. Це проміжна ланка між потребою і можливістю (попитом і пропозицією), є тим основним стимулом для прискорення існуючого порядку речей. В системі, де наявне усвідомлення закономірності цієї розбіжності, встановлюється розуміння сутності сумісної раціональної дії, завдяки чому забезпечується загальна дія елементів системи. Але чим ближче до нас (до нашого часу, до сучасності), тим більше виявляє себе діяльна сила суб'єктивних чинників – бажань, прагнень, амбіцій, владних потягів, жадоби, інстинктів, які (за Т.Вебленом) і визначають динаміку суспільного розвитку. В результаті затишний світ («дім буття» – М.Бубер) став розширеним суспільством, в якому здійснюється

продуктивна діяльність індивідів. *Випадковість* у зростанні динаміки часу змінюється *свідомим* і раціональним його здійсненням. Завдяки цій здатності людина й одержала зрештою свою владу над природою, що дало їй змогу випереджати час, переборювати його об'єктивність. Заклик Й.Гете: «Зупинись, мить, ти прекрасна» вже не відповідає вимогам сучасного розвитку. Прекрасне тепер не сьогодення, а те, прийдешне, завтрашнє, яке несе звабливе нове. Те, що є, не може бути вже цікавим. Все нове: технології, запити, моди, музика, видовища, насолоди, еліти... І хто такий Гете сьогодні в порівнянні з боксером Кличко, футболістом Блохіним, суперспівачкою Мадонною, щасливчиком-мільярдером Абрамовичем тощо. Прекрасна мить Гете – це не для сучасної людини, яка мріє про контракти, вигоду, успіх, владу, гроші, удачу, бізнес тощо.

Однак оволодіння часом стало умовою звеличення людини. Те, що вона опинилася попереду своїх можливостей, означає також і втрату традиційного шляху пошуку. Напрямо до майбутнього залишився, але дорога вже інша. Через це людина опинилася в ситуації, яку В.Шекспір назвав «розривом зв'язку часів». Абсолютизація власного «Я» через зростання відчуття свободи майже повністю відокремила її від традиційних цінностей, отже, від об'єктивної реальності, яка стала чужою і навіть ворожою. Разом з відокремленням настало й відчуження від теперішнього часу, цінності якого втратили смисл. Адже час сьогодні – це гроші, але чи є в них смисл?

Разом з тим швидкості, які створюють сучасні технічні можливості в процесі пересування людини по планеті, породили ілюзію подолання людиною меж часу. Хоча простір і час – різні за своїм змістом форми існування буття. Тому,

якщо вдалося за кілька годин опинитися на протилежному кінці планети, тобто подолавши простір, але залишившись у фізичному і духовному вимірі тим же самим, не є аналогічним стосовно власного часу, який має інші виміри. Людина не може так швидко випередити себе. Тут вона не впоралася з темпоральними випробовуваннями і своє безсилля пов'язала з духовно-культурними феноменами, які тепер стали на заваді її подальшого поступу. Так виникла проблема.

Чи існує антропологічна криза?

У чому сутність того, що сьогодні називають духовною, або антропологічною кризою? Про неї говорять давно. Вперше ця проблема – втрата духовності – була порушена Еразмом Роттердамським в його знаменитій «Похвалі глупоті». Це було визнання кризи розуму, відчуженість від нового життя – це була епоха меркантилізму – духовно-культурної людини, яка поступилася перед наступом і натиском всіх тих аморальних вад, які не відповідали християнським канонам і ще й сьогодні засуджуються (щоправда, здебільшого лицемірно). Другий етап – перехід від *трудової теорії вартості* до концепції *«економічної людини»*. Це означало інший вимір нового часу. «Економічна людина» – це результат, підсумок економічних революцій, які відбулися в Європі в XVII–XVIII століттях. Третій стан – перехід від людини до «постлюдина», що означає кінець (смерть) «традиційної», ренесансно-просвітницької моделі людини. І це справді смерть, але смерть конкретно-історичного типу людини, скоріше всього, найвищої її форми, за збереження якої продовжують усіма силами боротися. Але реальність, яка себе випереджає прискоренням часом, не дає підстави сподіватися на поліпшення цієї ситуації. Тобто залишати-ся у вимірах звичних цінностей.

Якщо під кризою духовності розуміти ностальгічні характеристики сьогодення нинішніх представників «просвітницького гуманізму», то вони нічого спільного не мають з темпами розвитку сучасного світу. В кращому разі – це «родимі плями» утопічних теорій про «світле майбутнє», а в гіршому – вже нічим не виправданий архаїзм. Гірший, бо цей архаїзм войовничий, дестабілізує, він орієнтується на буденну свідомість, продовжуючи налаштовувати її на міфічні сподівання і деструктивну для сьогодення життєву позицію. Адже «економічна людина» – не втілення доброчинностей, а ділок, діяч, носій раціональності як послідовного прагнення до свідомо і наперед поставленої мети. Вона – «розумний егоїст», для якого життєздатність поступово редукується просто до діяльності, активність збуджується не стільки її безпосередніми потребами, скільки тими, що пов'язані з соціальними відносинами і сприйнятті розумом. Якщо говорити в термінах етики – це людина без цінностей¹.

Особистість трансформується в ділка (діяча) в процесі економізації буття як наслідка науково-технічної революції, зростання швидкості і складності соціальних дій, опосередкування особистісних відносин речовинними і матеріальними. В свій час М.Бердяєв говорив про неспівмірність людської душі з тими швидкостями, яких вимагає сучасна технічна цивілізація. По своїй суті вона є *імперсоналістичною*, оскільки не хоче знати особистості. Вимагаючи активності людини, вона не хоче її перетворення в особистість². Ділок – продукт відчуження (К.Маркс), аномії (Е.Дюркгейм), перетворення закритих (заповідями релігії, нормами моралі, канонами культури) «тепліх» суспільств у *відкриті* (вільні і холодні, «цивілізовані»). В міру того, як особистість стає ділком (діячем), культура як регулятор

соціальних відносин заміняється технологією і соціотехнікою.

У цих умовах і з'являється «*постлюдина*», в якій поєднані в одне ціле людина і техніка. І людина тут вже виступає «*фактором*». Основна відмінність «людини-фактора» від особистості, від «економічної людини» (ділка) в тому, що суб'єкт, який стоїть за ним, втрачає самототожність, фрагментується, «розмазується» по системі. Він *децентрований*. Ініціатива й остаточне вирішення питань у процесі його взаємодії із зовнішнім середовищем, одного з одним, переходять до *техніки*³. В цьому і полягає криза гуманізму, яка починається із вступом суспільства в *соціотехнічну стадію*, коли суспільство, через все більшу і більшу динамічність, перестає бути власне (виключно) людським і перетворюється в *людинамашинне* (технолюдинне). Тобто з того моменту, коли техніка починає заміняти не лише фізичну, але й розумову силу людини.

Яскравим показником цієї кризи є намір заручитися послугами генної інженерії і «начинки чіпами». Сучасна інженерна психологія «розглядає людину, яка працює в складних автоматичних або напівавтоматичних системах, як ланку цих систем: з «сенсорним входом», мозком як «приладом для переробки інформації» і моторним «виходом»⁴. Вона – «ресурс», який потрібно активізувати і особливо – «контролювати за надійністю». *Людині-«ресурсу»* не потрібна любов, яка заміняється порнографією, їй не потрібен «інший» («другий»). Досить згадати комп'ютерні кафе, де відвідувачі збираються разом, але спілкуються з машинами. В сфері виробництва в «людині-ресурсі» ціниться нервово-психічна стійкість, зумовлена в основному радикальним збідненням афективної сфери й емоційною тупістю. В міру того, як суспільство, котре складається з особистостей, перетво-

рюється в *цивілізацію*, що складається з «економічних людей» (ділків), а економічна цивілізація – в *технос*, який складається з факторів, взаємодія *оператора і конкретної людини* стає всезагальною формою буття людини. Її цілі постають як відображення внутрішніх законів оптимізації і ефективного функціонування *соціотехноса*.

Цей процес доповнюється втратою смислу буття. Якщо попередня інтелектуальна культура, в першу чергу філософія, релігія, наука були сповнені пошуків істини як смислу буття, то тепер цей пошук втрачений. Істина нікого (за деякими винятками) не цікавить. Істина сьогодення – це результат творення *свого світу, власного успіху, вдалого фінансового проекту, це технологічний обман свого суперника* тощо. Істина для сучасної людини-фактора, людини-ділка – все, що стосується лише *суб'єктивних досягнень* індивіда, але ні в якому разі не *об'єктивних обставин*, які сприймаються лише як доповнення до власної поведінки й діяльності. Істина є необхідною для цілераціональної поведінки, яка властива для людини економічної (ділка і діяча), але тепер замінюється безглуздою раціональністю. Проте ця раціональність «пост/не/людська»⁵. Всі вчинки зв'язуються за критерієм глузду, а не розуму. Глузд позбавлений «душі», тому він чужий для людини як суб'єкта життя. Істина здоровому глузду не потрібна. Він може лише іронізувати, як *Понтій Пілат* з тих, хто все ще її шукає. Постлюдина опиняється поза людиною, вона переповнена різного роду інформацією, яка по суті спотворює дійсність відповідно до того чи іншого замовлення.

На відміну від просвітницького, отже, смислового минулого проекту модерну, інформаційне і матеріальне буття сьогодні роз'єднується по всіх параметрах. Зокрема, посилюється на людей

вплив «світу віртуальної реальності». Нове штучне середовище «сканує», приймає тільки інформаційний аспект людини, вводячи її як цілісну істоту в стан кризи. По своїй суті і в своїй тенденції це середовище є не антилюдським, а *постлюдським*. В постлюдському середовищі і відповідному йому типу раціональності народжується *постлюдина*⁶. Ця людина – зовсім інша, відмінна від усіх тих образів і уявлень, якими наповнена наша освіта, система виховання, література, рекомендована для набуття потрібних світоглядних орієнтацій.

Людина в цих образах, наприклад «Срібного віку», виступає сильною завдяки доброті, розуму, співпереживанню, вона сповнена тривоги за майбутнє всього людства та інших людей. Орієнтуючись на ідеал такої людини (згадаймо А.П.Чехова: «в людині все повинно бути прекрасним...»), цілі покоління мріяли про *нову людину*, про перехід до її більш високої якості. В казках і міфах люди хотіли стати більш могутніми і фізично сильнішими; в різних релігійних вченнях вони прагнули піднятися до безтілесного духа; розробляли проект розумної, вихованої і освіченої людини епохи Проствітництва; писав про «нового Адама»⁷ Г.С.Сковорода; на практиці намагався виховати її марксизм-ленінізм; «Я вчу про надлюдину»⁸ – проголошував Ф.Ніцше. Нарешті мрії про нову людину стають дійсністю, але в неочікуваній формі: вона постає у вигляді постлюдини. Проте зустріч з цією новою людиною в більшості випадків дивна: одні, як правило, не розуміють і не помічають, що відбувається, перебуваючи в *полоні минулих світоглядних ідеалів*, проголошуючи лозунг «духовного Відродження» (якого?); інші, хто усвідомлює ситуацію, говорять і пишуть про *антропологічну катастрофу*. Але питання про причини і про те, хто на-

справді її приносить, обговорюють дуже мало, що й залишає проблему невирішуваною і малозрозумілою.

Нова духовність

Однак справа навіть не у з'ясуванні причин, яких можна називати безліч і які по-своєму, на мікрорівні, будуть шаблоном на шляху знаходження сутності постлюдини, а в усвідомленні факту, що людство опинилося в іншому духовному вимірі. Образно це можна подати як «третю природу» буття людини: перша природа – природа, яка є колискою життя всього і життя людини; друга природа – культура, в якій сформувалися всі основні детермінанти духовного буття сучасної цивілізації і криза якої стала умовою трансформації людини – від «мікрокосму» до «економічної людини», «фактора», «ресурсу» і, нарешті, «постлюдини». Остання виникає в умовах нових цінностей, які стали результатом *прагматизації життя*. Воно перетворилося з можливості в реальність через *тотальність вартості* або грошей. Цивілізація, в якій відбуваються сьогодні основні події буття людини, через різного роду обставини, зокрема цивілізаційні процеси, є не лише постіндустріальною, інформаційною, економічною, технологічною тощо, а й *фінансовою*. Вона й стала головною умовою швидких і вже незворотних перетворень людини, кардинальної системи змін в її світосприйнятті, розумінні сенсу життя і власного призначення.

Якщо в ХІХ ст. Ф.Ніцше проголосив «смерть Бога», то в ХХ ст. А.Мальро в «Антимемуарах» писав, що драма нашого покоління полягає не в тому, що *помер Бог*, а в тому, що *померла людина*. Це означає остаточну перемогу спрощеного варіанта позитивізму – сцієнтизму, який утвердився у *феномені економізму*. Якщо раніше сцієнтизм і гуманізм як дві форми були взаємопов'язані між

собою, «перегукувалися», відображалися одна в одній, то тепер епоха все більше стає одновимірною, оскільки зникає звичний образ людини, виплеканий філософськими ідеалами античності, Ренесансу, християнської релігії. «Третя природа» буття людини настільки стала визначальною, що колишні величні досягнення духовного світу людини – уявлення, почуття, знання, душа, думки, мислення – сприймаються як набридлий бідний родич або навіть чужинець, якого потрібно вигнати з храму⁹. Нова людина, людина «третьої природи» (сцієнтизму, технологізму, економізму, фінансизму), втративши свою гідність «мислячого очерету» (Б.Паскаль), позбавляється і всіх властивих для мислячої людини характеристик – свободи, совісті, моральності, співпереживання й універсального розуму. Якщо у Сократа «хто розумний – той добрий», то тепер розумним є той, хто «вміє жити». Останнє передбачає далеко не завжди етичні дії, відповідні християнським заповідям.

Чи означає поява постлюдини кінець гуманізму? Будь-яке утвердження цієї тези викличе повсюдне заперечення. Однак ми можемо говорити про закінчення ери існування звичного, «старого» гуманізму і появу нового гуманізму – *іншого типу*, оскільки нова людина. «Смерть» людини – це перехід від цінностей Модерну до цінностей Постмодерну. Зник звичний «дім буття»; світ, в якому завжди жила людина, перестав бути для неї домом. В гуманістиці, як відомо, фатальне слово про смерть людини вперше було виголошене французьким структуралізмом. Тоді воно розглядалося як певний засіб, специфічна методологія пізнання, що сприймається врешті-решт заради тієї ж людини. Смерть як онтологічний стан і Блага звістка про неї (євангеліє від антигуманізму) була проголошена постструктуралістською філо-

софією або, розповсюджуючи її на всю культуру, – постмодернізмом. Найбільш рішуче і чітко це зробив М.Фуко, що ставить його разом з М.Коперником, Ч.Дарвіним, З.Фрейдом в ряд ключових фігур, які символізують прихід певного нового етапу в трактуванні сутності і долі людини.

Ситуація Постмодерну і відповідній розуміння сутності буття справді в багатьох моментах несприйнятливие для мислення, вихованого на розумінні спіралеподібної моделі розвитку історії, в якій регрес лише доповнює прогрес. Перехід від життя, наповненого пошуками смислу, до «просто життя» є результатом маргінальної революції, котра утвердила авторитет людини економічної як насамперед такої, що споживає. Причому споживає не духовні, а матеріальні цінності і блага, що змінило уявлення про перспективу майбутнього розвитку. Вона взагалі зникла, та «добра людина» разом з гуманістичними ідеалами, які були дискредитовані. Разом з ними були дискредитовані талант, геній, творчість, місце яких замінили сірість «начальства» і торжество «тупуваної посередності» (Б.Брехт). Остання прагне встановити свої ідеали краси, стандарти мислення, цінності культури. Ось де криза духовності!

Чи є вихід із ситуації, яку як М.Фуко завершує словами: «Можна бути впевненим – людина зникне, як зникає обличчя, накреслене на прибережному піску»¹⁰? А чи може існувати світ без людини – не виконавця, не споживача, а *творчої людини*? І якщо може, то який кінець очікує людство, яке вже не боїться Страшного Суду, а хоче стати в чергу на клонування? І чи зможе «третя природа» стати тим новим середовищем, в якому все ж таки з'являється «новий Адам», як з буржуазних революцій з'явилася «економічна людина»? Очевидно, саме ці питання потребують від-

повіді, а не відродження патріархальних традицій і насадження тих моральних, естетичних, політичних цінностей архаїчного гатунку, котрі нічого, окрім додаткового гальма, не означають для

країни, суспільства, кожної окремої людини. Тієї людини, яка ще не втратила здатності мислити і впевнена в силі інтелекту, знання, науки, освіти, мудрості.

Примітки

¹ *Кутырев В.А.* Человек XXI века: уходящая натура...//Человек. – 2001. – № 1. – С.10.

² *Бердяев Н.А.* Судьба России. – М., Харьков, 1998. – С.470.

³ *Кутырев В.А.* Человек XXI века: уходящая натура...– С.12.

⁴ *Моргунов Е.Б.* Человеческие факторы в компьютерных системах. – М., 1995.

⁵ *Кутырев В.А.* Человек XXI века: уходящая натура...– С.13.

⁶ Див. там само. С. 14.

⁷ *Сковорода Г.С.* Твори. В 2 т. – К., 1961. – Т.1. – С. 238.

⁸ *Ницше Ф.* Воля к власти. – М., Харьков, 2003. – С. 382.

⁹ *Тизон-Браун М.* Завещание гуманиста //Звезда. – 2001. – № 12. – С.186.

¹⁰ *Фуко М.* Слова и вещи. – М.,1994. – С.404.

Набирає обертів земляцький рух столиці

Марина Бурмака

Ми зібрались разом не з наказу когось,
А на поклик свого хліборобського роду...
Г. Булах.

На фініші ХХ століття громадсько-політичне життя Києва ознаменувалося унікальним явищем – створенням і утвердженням земляцьких товариств. Кияни – вихідці з різних областей України – об'єднувалися задля підтримки один одного, налагодження контактів з рідним краєм, лобювання його інтересів у столиці. Цим самим на новій основі відновлювалися давні традиції земляцьких об'єднань українців, що плідно працювали у ХІХ ст. у Санкт-Петербурзі, Харкові, інших містах.

На сьогодні у столиці діє 26 земляцьких товариств, із них 9 – міжнародних, що досить могутньо заявили про себе в Україні. До них увійшли земляки різного віку, професій, віросповідань, політичних поглядів, освіти. Сила земляцтва – у їхніх безпосередніх тісних зв'язках з рідним краєм. Життєдайні зв'язки з «малою батьківщиною» дають змогу гостро відчувати нерівний пульс серцебиття України.

Як велика ріка, земляцький рух теж починався з неголосних чистих джерел. Суспільне розкрячення після проголошення незалежності розбудило душі кращих синів і дочок, які волею долі опинилися у Києві. І чим більших

обертів набирали загальноукраїнські демократичні зміни, тим сильніше росло бажання зберегти й примножити любов до малої батьківщини, допомогти їй вибороти місце серед найрозвиненіших регіонів. А ще було й невідворотне бажання поспілкуватися із земляками, згадати дитячі стежки, на які люди повертаються подумки все своє життя. Київ не був нікому чужиною: в цьому благословенному місті схрестилися інтереси Сходу й Заходу, Півдня й Півночі, як і годиться для столиці, що породжує глобалізацію відносин, у яких може загубитися людська душа.

Саме відтік регіональної еліти до Києва, особливо в перші роки української незалежності, сприяв виникненню земляцтва. Напевно, після родинних і релігійних, земляцькі стосунки є найбільш об'єднавчими. Тут присутнє підсвідоме почуття боргу перед рідним краєм.

– Ну що може бути святішим, ніж такі глибокі поняття, як мати, батько, Батьківщина, рідна земля. Вони приходять до нас із першим ковтком повітря, із першим мовленим словом, – говорить Голова найпотужнішого на сьогодні Чернігівського земляцтва, директор Київського Палацу спорту Віктор Тка-

ченко. – Що більше усвідомлює себе людина особистістю та старшою стає, тим сильніше проявляється у неї тяжіння до рідної землі. Глибоке й високе поняття Батьківщина для мене особисто і, думаю, для багатьох, найперше асоціюється із місцем, де ти народився. Рідні стежки, рідні могили лишатимуться у нашій пам'яті, у нашому житті, доки ми є на цій землі. Нас єднає братерство, земляцькі гени. Вихідців із Чернігівщини дуже багато в Києві, і, здавалося б, до рідних країв рукою подати, але потреба гуртуватися біля домашнього вогнища у столиці України надто сильна. Ми об'єдналися у земляцтво за покликом серця, і кожен прагне принести в громаду все краще, що надбав на життєвих гонах: поділитися досвідом, творчим набутком, підставити надійне плече другові, поділитися доброю ідеєю, яку самотужки втілити змоги не було б, а в гурті мрії стають реальністю. Земляцький рух – це, передовсім, усвідомлення себе в контексті родини, всього рідного народу, в минулій історії, в сьогоденні!

Земляцтва – неприбуткові організації. Головна їх мета – об'єднання вихідців із своїх областей для консолідації зусиль у захисті їх національно-культурних, економічних, соціальних інтересів, використання інтелектуальних та інших можливостей у сприянні будівництву незалежної демократичної Української держави, соціально-економічному розвитку рідних областей, пропаганді їх славетної історії, культури, традицій.

У своїй діяльності земляцтва керуються Законом України «Про об'єднання громадян» та своїми Статутами.

Основними завданнями земляцтва проголосили:

1) сприяти реалізації інтелектуального та творчого потенціалу членів земляцтва та вихідців зі своїх рідних областей;

2) сприяти процесу економічного, соціального, духовного та культурного розвитку областей шляхом розробки програм, проектування, відбудови, реставрації, відновлення і захисту пам'яток культури, традицій своїх регіонів, збереження екології, проведення спортивних та лікувально-оздоровчих заходів;

3) брати активну участь в освіті підростаючого покоління, вихованні у нього патріотизму, національної свідомості, любові до рідної землі;

4) сприяти підвищенню авторитету України на міжнародній арені шляхом поширення інформації та пропаганди історичної, культурної спадщини, сучасних досягнень української держави, у тому числі її невід'ємної культурно-історичної частки – тієї чи іншої області;

5) сприяти зміцненню економічних, соціальних, культурних, освітніх контактів між вихідцями з областей, що проживають за межами України, зв'язків між нашими регіонами та окремими адміністративними одиницями інших держав.

Земляцтвам вдалося втілити у практику найсправедливіший принцип: у любові до рідного краю усі рівні – від академіка до рядового, від державного діяча до санітарки з районної лікарні.

Очолоють земляцтва відомі в державі люди, що завоювали заслужену повагу і авторитет у столиці та в своїх рідних областях. Раз на рік земляки скликають загальні збори, де заслуховується звіт керівництва про підсумки роботи земляцтва протягом року, приймаються ключові рішення стосовно напрямів діяльності організації. Між зборами керівним органом є Правління (або Рада), до складу якого зазвичай входять ініціативні люди, впливові в столиці та в державі, що активно сприяють поступу свого земляцтва. А щоденну копійку організаційну роботу здійснює виконавчий директор – людина, що добре знає земляків у Києві, ситуацію в

рідній області, і не дає згаснути вогню любові до рідного краю у серцях своїх побратимів.

Надзвичайно дієва організаційна структура запроваджена у Чернігівському та Сумському земляцтвах: створено районні осередки (без реєстрації юридичних осіб), які гуртують земляків у більш вузькому колі. Ось як пояснює Віктор Ткаченко роботу мережі районних відділень Чернігівського земляцтва:

– Дуже важко координувати діяльність великого гурту наших земляків з єдиного центру. Тому об'єднали їх ще у вужчих рамках – за районно-адміністративними ознаками їхнього місця народження. Кожні два місяці у Київській централі відбуваються зустрічі керівників регіональних осередків, на яких розглядаються плани їхньої роботи, обговорюються як місцеві заходи, так і спільні всіх районних земляцтв для вирішення однаково важливих для всіх проблем... Досвід ми узагальнюємо, знайомимо з ним решту осередків².

Більшість земляцтв мають сучасні офіси. Саме в них пульсує щоденний ритм організації, сходяться всі нитки зв'язків з кривими, іншими земляцькими товариствами столиці, владними органами та підприємствами рідної області. В офісі відбуваються засідання Правління, зустрічі членів земляцтва, представників області. Тут завжди можна ознайомитися із запланованими на найближчий час заходами, дізнатися про життя малої батьківщини, долучитися до привітань земляків з нагоди знаменних і пам'ятних подій. В офісі концентруються всі документи товариства, земляцька бібліотека, фото- та відеоархіви з історії становлення та розвитку земляцтва.

Стати членом свого земляцтва дуже просто. Для цього необхідно написати заяву, сплатити символічний вступний внесок та заповнити анкету. В анкетах,

зазвичай, вказують місце народження, трудову діяльність у рідній області та в Києві, державні відзнаки та нагороди, наукові звання, свої інтереси та бажання допомогти земляцтву.

Найбільш тісні контакти з рідною областю склалися у тих земляцтв, які уклали угоди про співробітництво з обласними державними адміністраціями та обласними радами. Адже спільне докладання зусиль і практичного досвіду в різних сферах діяльності сприяє ефективному втіленню державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку тієї чи іншої області, стабілізації економіки і життєвого рівня населення, реалізації взаємних інтересів органів місцевого самоврядування, виконавчої влади і громадян. Так, місцеві адміністрації та ради сприяють матеріально-технічному забезпеченню офісу земляцтва, встановленню ділових контактів підприємств та організацій із земляцтвом у Києві, організують висвітлення в місцевих ЗМІ інформації про знаних земляків, що проживають у столиці, та діяльність земляцтва. Земляцтва ж, у свою чергу, беруть участь у значних заходах рідної області, здійснюють шефську роботу над школами, допомагають у формуванні в навчальних закладах бібліотек, комп'ютерних класів, надають гуманітарну допомогу будинкам-інтернатам, дитячим закладам, організують виступи мистецьких та театральних колективів у столиці, видають часописи, альманахи про рідну область, а також твори своїх земляків, підтримують студентів-сиріт з рідної області.

Сумське земляцтво пішло ще далі: на його базі діє постійне представництво Сумської області у м. Києві. Рішення про його створення прийнято на сесії обласної ради 23 скликання 18.09.2001 р. В завдання представництва входить:

1) залучення вітчизняних та іноземних інвестицій в економіку області;

2) встановлення прямих контактів між організаціями бюджетної сфери, підприємницькими структурами;

3) підтримка інвестиційної діяльності київських підприємств на території Сумщини;

4) координація співробітництва в обміні досвідом та інформацією в таких сферах, як розвиток міст, житлова політика, громадський транспорт, молодіжна політика, соціальне забезпечення, управління комунальною власністю;

5) участь підприємств та організацій області в зустрічах з іноземними делегаціями, зацікавленими у співробітництві з Сумщиною, виставках і ярмарках, у міжнародних програмах технічної і фінансової допомоги в Україні;

6) вирішення питань області через Верховну Раду, Президента України та Кабінет Міністрів України.

Так уже склалося, що чимало місцевих проблем можна розв'язати лише в київських кабінетах. І часом елементарні питання, які потребують лобіювання, вирішуються саме через земляцтва. Крім того, земляцтва займаються більш ніж конкретними проблемами регіону на найвищих рівнях. Наприклад, Луганське земляцтво допомогло понад 400 господарствам своєї області оформити угоди в Держкомрезерві на одержання 15 тис. тонн дизельного пального, 7 тис. тонн бензину і одну тисячу тонн масел для польових робіт і на збирання врожаю. Також допомогли оформити по лізингу для області сільськогосподарську техніку на суму понад 10 млн гривень, влаштували в готелі м. Києва 562 луганчанина, що перебували у відрядженні, посприяли оформленню 236 документів у центральних органах влади для різних організацій Луганської області і т.п. Організували надходження значних коштів родинам загиблих на шахті ім. Барако-

ва, жителям Новоайдарського р-ну, котрі постраждали від природної катастрофи, кошти для ремонту опалювальної системи у м. Первомайську та ліквідації техногенної катастрофи у м. Суходольську. Суттєва допомога надається підшефним організаціям: Кременецькій гімназії, Марківській районній лікарні, музею «Молода гвардія» у Краснодоні. Зрозуміло, подібна допомога можлива лише за наявності особистих контактів. Адже багато земляків очолюють дуже важливі державні інституції, і якщо виникає якась проблема в області – саме до них звертаються по допомогу. А земляцтва завжди знають реальну ситуацію, бо мають тісний зв'язок із облдержадміністраціями, районними державними установами, працюють, не маючи ніяких корисливих цілей, на ентузіазмі, а не з чиновницького примусу.

Волинське братство провело низку літературних, мистецьких конкурсів, оглядів авторської та фольклорної пісні, взяло на свої плечі будівництво та добір експозиції Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки у Луцьку, зініціювало дослідження туристичного використання унікальної низки Волинських озер. Особливо активно працює жіночий клуб «Волинянка».

Львівське товариство у Києві особливо знає завдяки традиційному балу «Маланка», що проходить в Українському домі Києва 13 січня. Львів'яни організували навчання дітей з розпису писанок у створеному етнографічно-прикладному гуртку, впроваджують програму «Мистецькі діалоги: Львів–Київ», видали кілька книг про свій край. Боєм у душі кожного члена товариства відгукнулася автотрагедія у Скнилові: зібрали 20 тис. грн. для допомоги потерпілим, а медичної апаратури – на 80 тис. грн.

Стали вже звичними для Миколаївського земляцтва колективні поїздки

в рідну область, де під опіку земляцтва взято чимало шкіл та бібліотек. Одними з перших київські земляки відгукнулися на надзвичайну ситуацію у Первомайському районі: за сприяння земляцтва міжнародні фонди виділили для населення, що постраждало від хімічного отруєння, ліки, продукти харчування, одяг.

Полтавське земляцтво дбає про вихованців підшефної школи-інтернату для дітей з малими та затухаючими формами туберкульозу, що у Великих Сорочинцях, профінансувало створення музею Героя України О.І.Білаша у Градизьку, створює обласну мережу дитячо-юнацьких духовно-патріотичних клубів, надає значну матеріальну допомогу Лубенському Мгарському Свято-Преображенському чоловічому монастирю, забезпечило Миргородський район п'ятьма автомобілями швидкої допомоги, сприяло створенню та укомплектуванню Миргородської пожежної служби. Коштами голови земляцтва Л.Б.Сваткова побудовано міст через р. Хорол.

Харківське земляцтво активно сприяло відзначенню 350-річчя міста Харкова та 200-річчя Харківського державного університету ім. В.Каразіна, постійно опікується будинком малюка «Берізка», надає фінансову допомогу Київському пологовому будинку № 4, піклується про вихованців Харківського військового ліцею.

За фінансового сприяння Житомирського земляцтва в рідній області відкрито музей педагогіки, побудовано обсерваторію, здійснено фольклорно-етнографічну експедицію по регіону, зведено пам'ятники козацьким гетьманам Івану Виговському та Івану Самойловичу. Школам області надано матеріальну та фінансову допомогу на суму 240 тис. грн., встановлено 760 комп'ютерів, завезено понад 1000 футбольних та волейбольних м'ячів, 5300 підруч-

ників. На кошти земляків-благодійників обладнано 4 спортивні майданчики в різних районах області.

Чернігівці своїм коштом створили кілька музеїв на теренах рідної області, заклали десятигектарний яблуневий сад у Корюківському районі, успішно реалізують довгострокові проекти: допомагають закладам охорони здоров'я, освіти та культури, реставрують історичні пам'ятки та ін. Унікальним явищем у всій новочасній українській історії стали 10 щорічних тематичних календарів-альманахів, як то «Чернігівщина – земля козацька», «Співоче поле Чернігівщини» та ін.

Все перераховане – лише невелика частка із переліку великих і благородних справ земляцьких товариств.

Всупереч скептикам, жодне з 26 земляцтв не поділилося на «удільні князівства», а згуртувалося в головному – єднанні в ім'я розквіту єдиної матері – України. 19 вересня 2000 р. вважається початком об'єднавчої роботи земляцтв, що діють у Києві. На зустрічі, ініційованій керівником Луганського земляцтва В. В. Тихоновим, узгодили принципи координаційної взаємодії. Діяльність Ради керівників земляцтв, Договір про співробітництво з Київською міською адміністрацією та Київською міською радою стали наріжним каменем цього співробітництва. Відтоді кожен квартал координатором об'єднання виступає одне з земляцтв. Воно пропонує і організовує спільні заходи, ініціює постановку назрілих питань перед міською владою, всіляко сприяє поширенню земляцьких починань у Києві та в регіонах. Корисною ініціативою стали, зокрема, організовані земляцтвом-координатором поїздки керівників земляцьких товариств до своєї області, ознайомлення з досвідом нових перетворень в умовах незалежної України, характером взаємодії земляцтва і місцевих органів

влади. За цей час було проведено більше 70 спільних заходів, ділові поїздки в Чернігівську, Донецьку, Львівську, Закарпатську, Чернівецьку, Тернопільську, Миколаївську, Черкаську, Івано-Франківську, Харківську, Рівненську та Волинську області. Керівники земляцтв беруть участь у зборах, засіданнях правлінь інших земляцтв, в урочистій обстановці проходить передача координаторства від одного земляцтва до іншого із врученням булави – символу повноважень та православного хреста – символу Божого благословення. Земляцтва мають свої загальні сувеніри (вимпели, кубки, вази, медалі та ін.) з написом: «Завжди разом». Красивою спільною акцією стають всеземляцькі суботники на території Національного державного Музею архітектури і побуту України. Практично жоден суспільно значимий захід областей у Києві не проходить тепер без участі в ньому представників усіх земляцтв столиці.

Діяльність регіональних земляцтв має значну підтримку з боку Київської міської влади. На клопотання земляцтв

керівництво столиці надає матеріальну допомогу заслуженим ветеранам та інвалідам, зокрема для забезпечення їх ліками, оплати путівок, підтримує обдаровану молодь, вшановує діячів культури, поширює інформацію про діяльність земляцтв. Такого тісного і товариського співробітництва між земляцтвами, а також взаємин, які існують з керівництвом Києва, немає в жодній столиці країн СНД, не кажучи вже про далеке зарубіжжя.

Попри окремі труднощі, земляцький рух столиці набирає обертів, міцніє організаційно, його ряди поповнюються новими енергійними людьми. Земляки тягнуться до своїх братств, бо вони переважно займаються не політичною діяльністю, хоча до їх складу входять люди з різних політичних партій. Любов до своєї малої батьківщини стала основною політикою земляцьких організацій. Тому на земляцьких зібраннях чути переважно гасла: «Волинь моя, краса моя», «Донеччино моя! Життя мого любов!», «Моя Полтавщино, моя колиско мила! Полтавщино, земля моя свята»...

Примітки

¹ «Собори наших душ. 10 років Чернігівському земляцтву». Видавнича група «Сучасність». – К., 2006. – С. 48, 112.

² Там же. – С. 114.

Українські замки – погляд у майбутнє

Володимир Шалаєв

Історичний ракурс

Україну без заперечень можна вважати країною замків і фортець. Унікальне геополітичне становище, розташування на перехресті важливих європейських торговельних і міграційних шляхів привели до того, що держава має на своїй території значну кількість фортифікаційних споруд.

Через історичні обставини більшість замкових комплексів збереглась на території Західної України. Залишків від замків та фортець на Придніпров'ї та на Лівобережжі набагато менше. Це є наслідком того, що на сході укріплення в основному були земляні з дерев'яними конструкціями, тоді як на заході будували муровані фортеці¹.

Окреме місце в європейській історії посідають замки Поділля, які мають назву «Український щит Європи». Упродовж XV–XVII століть був пік військової і геополітичної могутності Османської імперії і турки становили реальну загрозу для європейських столиць, аж доки польський король Ян III Собеський, який, між іншим, народився в Олеському замку, що під Львовом, не розгромив їх у 1683 р. під Віднем, назавжди прогнавши османів з Центральної Європи.

У другій половині XVI ст. розпочався процес поступового перетворення

оборонних замків у магнатські резиденції, на кшталт палаців. Одним із перших прикладів такої трансформації можна назвати замок у Бережанах. Завершився цей процес приблизно у першій половині XVIII ст. Найбільш досконалим зразком замку-палацу можна вважати замок у Підгірцях, збудований на замовлення коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського за проектом архітектора Андреа дель Аква на фундаментах старої мурованої фортеці. Замок має форму квадрата з оборонними укріпленнями з трьох сторін, у середині яких знаходиться величний палац, найстаріший в Україні і Східній Європі. Разом із замком був закладений італійський терасовий парк.

Українські замки, як добре захищені резиденції знаті, поступово перетворилися на скарбниці творів мистецтва та історичних раритетів: стародавніх портретів, картин, батальних полотен, зброї, амуніції, шпалер, гобеленів, порцеляни, скульптури, меблів, дорогоцінного посуду тощо. Найбагатша колекція була зосереджена в Підгорецькому замку, який сучасники називали Галицьким Версалем².

Сьогодення

Дослідники вважають, що до початку XX ст. в Україні існувало понад 500 замків і фортець. Саме така цифра наведена в Концепції «Державної програ-

ми збереження і використання замків України на період до 2010 р.»). На жаль, значна частина їх або повністю зруйнована і являє собою залишки так званих замчищ та окремих споруд. За оцінками експертів, можна говорити, що на тепер у країні нараховується близько 300 об'єктів замків різного ступеня збереженості – це приблизно стільки ж, як в Чехії і вдвічі більше, ніж у Польщі. Близько 90 з них перебувають на державному обліку і мають статус пам'яток архітектури. Проте навіть серед них є не більше двох десятків, що перебувають у задовільному стані і використовуються, інші – напівзруйновані. Існує близько 200 залишків замків та укріплень, частина з них зруйнована настільки, що про їх славетне минуле нагадують лише архівні свідоцтва. Вони не перебувають на державному обліку.

Найбільше пам'яток фортифікаційної архітектури є на Поділлі – близько 40%, від наявних в Україні. Це такі видатні пам'ятки оборонного будівництва, як Кам'янець-Подільська та Хотинська фортеці, які вважаються одними з найкращих у світовій архітектурі. Однак більша частина замкових комплексів Поділля є частково або значною мірою зруйнованими.

Перше місце за кількістю добре збережених та відреставрованих замкових комплексів посідає Галичина – замки в Олеську, Підгірцях, Жовкві, П'ятничанах, Свіржі, Золочеві. В цих пам'ятках або розташовано музейні експозиції, або планується їх створення³. Проте, навіть на відносно благополучній Львівщині більшість старовинних будівель перебувають в аварійному стані. Фортеця в Уричі являє собою руїни, а Дорогомильський оборонний комплекс просто розвалюється. Потребує ремонту і розташований поблизу Золочева Поморянський замок.

Досить значна кількість стародавніх українських фортець збереглася на Волині – в Луцьку, Кременці, Острозі, Дубні. Цей регіон налічує найбільшу кількість державних історико-архітектурних заповідників, створених на базі пам'яток фортифікаційної архітектури.

Невеликою, але значною за історико-архітектурною цінністю, є група закарпатських замків. Практично всі вони в задовільному стані та включені до екскурсійних маршрутів. У найбільших замках в Ужгороді та Мукачевому створено музеї, а залишки напівзруйнованих комплексів законсервовано або частково відреставровано.

Аналогічна ситуація спостерігається у Криму, де донині збереглась низка середньовічних фортець, а саме: у Судаку, Феодосії, Алушті, Балаклаві та гірських районах.

На Прикарпатті нині є залишки чотирьох замків: Галицького, Раковецького і Чернелицького – у рівнинній зоні області та Пнівського – у передгір'ї Карпат. Окрім Галицького всі вони лежать у руїнах, особливо ті, що розташовані у Городенківському районі на відстані десяти кілометрів один від одного – Раковецький та Чернелицький.

Замки і фортеці, як правило, є домінуючими спорудами в історичній забудові населених пунктів і завдяки своїм масштабам є композиційними центрами багатьох міст і сіл. Ключовим питанням збереження замків є комплексне вирішення проблеми їх сучасного використання. З точки зору охорони культурної спадщини визначальними залишаються соціально-культурна та архітектурно-художня цінність пам'яток і вимоги до їх охорони як цілісного архітектурного комплексу. Збереження замків ускладнюється ще й тим, що переважна їх більшість розташована за межами населених пунктів і дійшла до нашого часу в напівзруйнованому стані⁴.

Сьогодні можемо констатувати, що замки починають набувати нового значення як туристичні об'єкти. Могутні величні споруди, що височіють на мальовничих пагорбах, приваблюють сотні тисяч людей щорічно, вже одним фактом свого існування, незважаючи на відсутність реклами, розвиненої туристичної інфраструктури і практичну відсутність сервісу. Тема замків стає дедалі популярнішою. В цих об'єктах органічно поєднуються архітектурні форми з стародавніми легендами та середньовічною романтикою.

Таким чином, замки і фортифікаційні споруди України слід розглядати як потенційний комплексний ресурс – це культурна спадщина, історична пам'ять століть, елемент патріотичного виховання, а також комерційно привабливі туристичні об'єкти, своєрідна родзинка, навколо якої можливий розвиток туризму як національного, так і зарубіжного в регіоні.

Сучасне використання замків

Найбільш поширеною сьогодні й відпрацьованою формою збереження, реставрації та використання замків є створення на їх базі музейних комплексів – історичних, краєзнавчих або художніх.

Ще у 70–80-х роках минулого століття на базі добре збережених та відреставрованих замкових комплексів у Луцьку, Острозі (Волинь), Олеську, Золочеві (Галичина), Кам'янці-Подільському, Хотині, Меджибожі (Поділля), Ужгороді, Мукачевому (Закарпаття) створено музеї. Залишки замкових споруд у Львові (Галичина), Барі, Летичеві, Скалаті, Кривчому, Терехівці (Поділля), Невицькому, Хусті, Королевному (Закарпаття) у той же період були законсервовані і частково відреставровані для відвідувань туристами. Нині інститутами «Укрпроектреставрація» і

«Укрзахідпроектреставрація» розроблено документацію на реставрацію та подальше включення до туристичного простору України замкових комплексів на Волині, Тернопіллі та Поділлі⁵.

Останнім часом простежується тенденція до створення на основі старовинних укріплень і замків історико-культурних заповідників, таких, як в Дубно, Кременці, Жовкві, П'ятничанах, Підгірцях, Бережанах, Збаражі, Кам'янці-Подільському, Хотині та Меджибожі. Проте, на жаль, їх доля часом є незавидною. Так, для Дубенського заповідника, що налічує 29 об'єктів, замість необхідних кількох десятків мільйонів гривень на рік держава виділяла лише 8–14 тис. грн.⁶ Сьогодні недостатнє державне фінансування є основною проблемою використання замків як музейних об'єктів.

За часів Радянського Союзу Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація» мав три повноцінні філії – на Волині, Прикарпатті та в Кам'янці-Подільському, які намагалися на своїх територіях продовжувати життя сакаральним спорудам, замкам і палацовим комплексам. Найдовше протрималася Івано-Франківська філія, але відсутність бюджетного фінансування на початку 2004 р. її доконала⁷.

Музеї є не єдиною формою сучасного використання замкових споруд. Маємо багато прикладів їх пристосування для розміщення культурно-освітніх і адміністративних установ, готелів, санаторіїв, баз відпочинку, наукових та навчальних закладів⁸. Це, з одного боку, зберігає пам'ятки фізично, з іншого, особливо якщо у спорудах розміщуються адміністративні організації, закриті для доступу туристів, це не дає змоги оптимально використати весь історико-культурний потенціал об'єкта. Як приклади можна навести замки у Бродях, Жовкві і Свіржі на Львівщині, Чина-

дієвому (Закарпаття), Тернополі, Буданові (Поділля) та Олиці. Наприклад, у деяких замках (Івано-Франківськ, Сокаль, Яворів) перебування військових частин та їх експлуатація не відповідає пам'ятко-охоронним вимогам. В замках у Сатанові і Чорткові розташовано промислово-складські установи⁹.

Існуючий досвід реставрації цих споруд свідчить про те, що на всіх етапах – від розробки проекту до його реалізації – залишаються нерозв'язаними проблеми функціонального використання пам'ятки, створення охоронних зон навколо об'єктів та збереження природного ландшафту¹⁰. Дуже часто недостатня увага приділяється місцю розташування споруд. Внаслідок цього ряд музеїв із прекрасними експозиціями опиняються осторонь від туристичних маршрутів і залишаються маловідвідуваними.

Реставраційні роботи самі по собі не вирішують питання подальшого існування об'єкта. Мають місце випадки, коли відреставрована споруда залишається без використання, що призводить до її руйнації і необхідності повторної реставрації. Це насамперед церква та каретні корпуси на території замкового комплексу в Меджибожі (Хмельниччина), замок у Свіржі (Львівщина), замки в Скалаті, Золотому Потоці, Кривчому, Буданові (Поділля), Олиці, Старокостянтиніві (Волинь), Поморянах, Бродах (Галичина)¹¹. Не одержавши нового функціонального використання і не здобувши справжнього господаря, вони приречені на занепад, вже не кажучи про повну економічну безглуздість подібного підходу.

В останні роки набуває популярності тенденція поєднання музейних комплексів із спорудами утилітарного призначення. Так, замок в Олеську, що є на балансі Львівської картинної галереї і служить перш за все як музей, обладнано конференц-залом на 120 місць, а в

його підвалі розташувалася популярний ресторан. Він, як правило, заповнений відвідувачами, які проїжджають повз замок по трасі Київ–Львів.

У Збаражському замку, окрім музейних експозицій, відведено приміщення для організації періодичних виставок та відкрито ресторан «Легенда», який приносить замку непоганий прибуток. Тепер на території замку будується готельний комплекс, який дасть можливість Збаражу додатково отримувати близько 800 тисяч гривень на рік¹².

Яскравим прикладом хазяйського підходу є комплекс, створений у мукачівському замку «Паланок». Дирекція краєзнавчого музею прийняла стратегічний план перетворення замку на об'єкт, який менше залежатиме від держави, спираючись на власні ресурси. В музеї відкрилися майстерні з виготовлення виробів декоративно-прикладного мистецтва та магазин-галерея. У відновленій церкві молодята можуть замовити романтичне вінчання, а в самому замку – відгуляти весілля. Комерційні проекти розвиваються поряд із розширенням експозиції: всього за кілька останніх років музей збагатився картинною галереєю, сформованою з робіт українських, угорських, словацьких та румунських художників¹³.

На Івано-Франківщині першою ластівкою став, званий раніше Старостинським, а тепер Галицьким, замок, розташований на горі, яка височіє над колишньою княжою столицею. Використовуючи залишки старих фундаментів і стін, його навіть вдалося частково реконструювати до ювілею – 1100-річчя від часу першої письмової згадки про давній княжий град, але завершити добре почату справу тоді забракло коштів. Нині роботи відновилися. Загалом реставрація триватиме до 2010 р., і на неї з державної казни заплановано виділити 7 мільйонів гривень. Після завершення

робіт у триповерховій замковій споруді розмістяться картинна галерея та музей середньовічного і новітнього Галича. У підвальному приміщенні буде обладнано кав'ярню з галицькою кухнею, а на замковій вежі – оглядовий майданчик, з якого відкриватиметься чудова панорама міста та придністровських краєвидів¹⁴.

Напевно, перетворення на музеї та острівки збереження стародавніх традицій та ремесел було б оптимальною долею для переважної більшості замків. Проте будемо реалістами. Тепер і в найближчому майбутньому економіка країни не зможе дозволити реставрацію усіх споруд і утримання їх як музеїв. Максимум можна говорити про 10–20 замків. Але ж залишається ще 50–70 об'єктів, які цілком можна відновити і зробити комерційно рентабельними. Що робити з ними? А ще, що робити більш ніж з 200 замчищами?

Сьогодні програми музеєфікації замків створюються і втілюються в життя в основному завдяки зусиллям професійних музейників. Як правило, це науковці, яких цікавить перш за все збереження історичних пам'яток минулого та їх наукове дослідження, а не економічний бік справи. Слава Богу, що в державі знаходяться кошти на фінансування таких програм. Проте самі їх автори визнають – грошей катастрофічно не вистачає¹⁵. Якщо, наприклад, за умови достатнього фінансування, замок можна відреставрувати за 3 роки, то при тих коштах, що виділяються сьогодні, на це має піти років 15–40. Реально це означає, що процес відновлення цих замків набуде характеру нескінченного – доки одну частину будуть реставрувати, інша руйнуватиметься. І це стосується тих поодиноких, порівняно благополучних, об'єктів, які одержують фінансування. Яка ж доля чекає на інші?

Таким чином, у питанні реставрації, збереження та використання цієї частини національної спадщини на перше місце виходить економічний аспект. Єдиним шляхом збереження замків є перетворення їх на рентабельні й комерційно привабливі об'єкти, тим більше, що можливості для цього є.

Замок як бренд

Очевидно, і досвід країн Західної Європи це підтверджує, що найбільш логічним є використання замків як туристичних об'єктів. Вони приваблюють людей, викликають в них інтерес і в цьому запорука їх виживання. Але тут є один важливий нюанс. Для того, щоб туристичний об'єкт став комерційно успішним, лише одного інтересу до нього замало. Безумовно, є так званий освітній або науковий туризм, в основі якого лежить природна цікавість людини і бажання вивчати минуле та здобувати нові знання. Але такий туризм не є масовим і він не містить великих можливостей для одержання прибутку.

Найбільш масовим і комерційним сьогодні в усьому світі є відпочинок. Це перш за все можливість відволіктися від виробничих справ, насолоджуватися чистим повітрям і незайманою природою, жити у комфортних умовах, їздити на конях, велосипедах, ловити рибу, сплавлятися на човнах, займатися дайвінгом та багато чого іншого. У цьому переліку можуть бути і пізнавальні, освітні аспекти, але вони є лише одним із компонентів того, що прийнято називати комплексним туристичним продуктом.

Саме такий продукт і належить створити на базі українських замків. При цьому основною роллю замку стає не утилітарна, а іміджева. Безумовно в принципі можливо розмістити в історичній будівлі готель або ресторан. Це лише додасть закладу винятковості й шарму. Проте не це головне – врешті-

решт будь-який об'єкт інфраструктури можна розташувати і в стилізованих під давнину сучасних будівлях поряд із пам'яткою. Головне в тому, що замок стає брендом місцевості, родзинкою, що відрізняє її від інших. У цьому його основна комерційна цінність і додана вартість, яку він створює для певної місцевості.

Замчища – de facto, але не de jure

Охорона пам'яток шляхом їх реставрації та подальшого пристосування до сучасних потреб стосується, як правило, добре збережених замкових комплексів. Остеронь, поза включенням до активного життя суспільства, залишаються напівзруйновані замки. Практично споруди не реставруються, знищуються фізично і морально, залишаючись при цьому невідомими для екскурсантів, туристів, притому що чимало з цих об'єктів мають важливе значення для історії українського народу та розвитку архітектурно-будівельних традицій.

Вочевидь, що для вирішення проблеми замчищ необхідно залучати потужних стратегічних інвесторів, здатних створити навколо руїн настільки потужний бізнес, що він буде спроможний профінансувати їх консервацію та реставрацію. Але таким інвесторам щонайменше необхідні «залізні» законодавчі гарантії щодо інвестицій, прозорі правила гри і підтримка держави на всіх стадіях реалізації проектів. Над цим державі ще доведеться працювати.

Як зазначено у концепції Державної програми збереження та використання замків, найпершим завданням держави щодо замчищ має стати їх якнайскоріша повна інвентаризація, внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також консервація і вжиття заходів щодо запобігання їх подальшого руйнування.

Державна концепція відтворення замків

У червні 2005 р. уряд затвердив концепцію Державної програми збереження та використання замків на 2006–2011 роки.

Головна мета програми – забезпечити належне збереження і використання замків. На першому етапі програма передбачає проведення повної інвентаризації фортифікаційних споруд, їх комплексне дослідження, внесення пам'яток до державного реєстру, створення електронної бази даних.

На наш погляд, Державній концепції бракує конкретних механізмів залучення коштів приватного бізнесу в реконструкцію замків. Ми вважаємо, що державна програма взагалі має бути зорієнтована насамперед не на витрачання бюджетних коштів, а на залучення приватних інвестицій для відновлення замків і фортець принаймні відносно тієї категорії споруд, на основі яких можна створити прибуткові об'єкти.

Власне, сьогодні в Україні як науковці, історики, музейні працівники, так і чиновники і бізнесмени єдині в одному – для відновлення замків необхідно залучати недержавні інвестиції. Основні розбіжності у підходах полягають у тому, що для науковців на першому місці є відновлення замків у первісному вигляді, їх дослідження і музеєфікація, тоді, як для бізнесменів на першому місці стоїть можливість їх ефективного комерційного використання і одержання прибутків.

Вочевидь, що при реалізації інвестиційних проектів стосовно замків доведеться шукати компромісу. Це цілком можливо і приклади вдалого суміщення історичної пам'ятки і комерційного об'єкта є в наших європейських сусідів.

Європейський досвід

Як правило, європейські держави не беруть на себе повне фінансування старовинних замків, проте у них запроваджено механізми, що сприяють процесу їх збереження і відновлення. В Європі більшість замків перебувають у приватній власності. Щоб забезпечити збереження пам'яток для наступних поколінь, у багатьох країнах практикується продаж напівзруйнованих замків за безцінь, наприклад за 100 євро. Водночас із цим, покупець підписує так званий охоронний договір, в якому бере на себе зобов'язання провести повну реставрацію пам'ятки та її відновлення у первозданному вигляді. Тим, хто не виконує цієї умови, загрожує штраф, і навіть суд, який може відібрати замок¹⁶. Важливо, що договір вимагає від інвестора проводити будівництво, наприклад, готелю або ресторану таким чином, щоб не порушити архітектурні та фортифікаційні особливості старовинних споруд.

На Заході модно і престижно жити у старовинних замках. Навіть знамениті пам'ятки архітектури можна приватизувати і використовувати для проживання. Умови охоронної угоди дозволяють модернізувати житло всередині приміщення, монтуючи сучасні комунікації. Нові власники не тільки вкладають особисті кошти у збереження цікавих старовинних об'єктів, але й сплачують податки.

В Австрії, Словенії, Чорногорії практично всі замки мають приватних господарів, з якими держава уклала контракт, що зобов'язує утримувати їх в історично первісному вигляді, а також відкривати в певні дні для доступу туристів. Якщо ж власник забажає відкрити у замку або поблизу нього готель чи ресторан, він має узгодити це з відповідним охоронним органом.

В Ірландії замки активно використовуються для проведення театралізованих шоу. В обідніх залах влаштовують-

ся «середньовічні банкети». В них можуть брати участь групи до 100 осіб. Під час трапези учасники слухають легенди про замок і місцевість, втішаються музикою відповідної епохи. А в готелях, створених у деяких замках, молоді подружжя проводять медовий місяць¹⁷.

Загалом, аналіз європейського досвіду показує, що з комерційної точки зору найбільш ефективним є створення на базі замків комплексів об'єктів, які включають зали для конференцій і бізнес-форумів, міні-готелі, ресторани.

Інтерес інвесторів

Сьогодні можна говорити про наявність інтересу до українських замків з боку інвесторів як іноземних, так і вітчизняних. Деякі з них вже приступили до реалізації окремих проектів, незважаючи на відсутність гарантій і законодавчу неврегульованість напрямів функціонального використання фортифікаційних споруд. Так, у Кременці на знаменитій горі Бона, з якою пов'язано так багато романтичних легенд, одна із компаній будує пансіонат і кав'ярню. Крім того, існує повністю готовий до реалізації проект із створення приватного готелю на базі одного із корпусів Жовківського замку. Проте проект заморожено через законодавчу неврегульованість.

Юридичний аспект

Якщо аналізувати закордонний досвід, то існує два основні механізми надання гарантій інвесторам, забезпечивши при цьому контроль держави та громадськості над збереженням історичного вигляду пам'ятки.

Перше, це вже згадувані охоронні договори. Формально, такий договір може цілком задовольнити державу, оскільки передбачає можливість впливу на несумлінного інвестора аж до відчуження пам'ятки. Проте, аналіз нинішньої ситуації в судово-правовій системі Ук-

раїни дає підстави для сумнівів у ефективності такого механізму. Досить згадати ситуацію навколо приватизації деяких промислових об'єктів, коли новий власник практично безкарно міг не виконувати взяті на себе інвестиційні зобов'язання.

Нині в Україні діє закон про тимчасову заборону приватизації будь-яких пам'яток культурної спадщини до того часу, доки Верховна Рада не затвердить перелік пам'яток, які не підлягають приватизації. Зважаючи на те, що до цього часу значна частина пам'яток не потрапила до державного обліку, і Державна програма збереження та використання замків передбачає, що їх інвентаризація триватиме до 2009 р., цілком ймовірно, що на затвердження відповідного переліку може піти декілька років.

На наш погляд, законодавче оформлення можливості передачі пам'яток у приватну власність слід розглядати як компонент стратегічного вектора лібералізації економіки України і розвитку інституту приватної власності. Такі поняття як «культурне значення» і «власність» повинні бути чітко розділені, що дає змогу об'єктам залишатися культурною спадщиною, перебуваючи у приватній власності. Від цього виграють як пам'ятки, так і держава.

Іншим механізмом є передача замка в концесію. Концесія – це гарантії для інвесторів, гнучке управління і свобода для розвитку бізнесу з умовою збереження державної власності та жорсткого контролю з боку держави за дотриманням умов концесійного договору.

У 2005 р. в Закон України про концесії внесено зміни, що передбачають можливість надання у концесію терміном до 49 років об'єктів соціально-культурного призначення. Якщо проаналізувати чинне законодавство, то виходить, що сьогодні в Україні немає законодавчих перешкод для впроваджен-

ня концесії стосовно замків та фортець. Щоб розпочати цей процес, Кабінет Міністрів має розробити відповідний порядок передачі пам'яток у концесію.

Однак, можна констатувати, що основною проблемою для потенційного інвестора буде не вирішення питання з передачею пам'ятки у концесію, а процедура узгодження проектів та оформлення необхідних дозволів на реконструкцію, проведення будівельних робіт, зміну внутрішнього планування, проведення комунікацій тощо.

Інвестори мають всі підстави очікувати від держави впровадження в цьому питанні єдиних для всіх, зрозумілих, прозорих та публічних процедур, які будуть максимально короткими для інвестора і при цьому зведуть до мінімуму можливість корупції. Тільки в такому разі, суспільство може розраховувати на те, що приватний капітал, зокрема закордонний, зацікавиться українськими замками.

*Комерціалізація замків
як спосіб їх збереження.*

*Інвестиційний проект
«Замкове кільце України»*

Створення на базі українських замків популярного туристичного продукту є комплексним завданням, що вимагає системних зусиль. Адже необхідно вирішити певні законодавчі проблеми, пролобіювати прийняття постанов та інших підзаконних актів, знайти спільну мову з організаціями, що займаються охороною пам'яток, розробити нові туристичні маршрути, проводити рекламні кампанії в Україні і за кордоном. Можливо, навіть доведеться змінювати стереотипи поведінки вітчизняних туристів, переорієнтовуючи їх із відпочинку за кордоном на відпочинок в Україні.

Цілком очевидно, що така комплексна робота має сенс лише тоді, коли

проект включатиме не один окремо розташований замок, а буде націлений на створення системи замків – туристичних комплексів.

Відносно велика кількість українських замків, які потребують реставрації і мають потенціал перетворення на туристичні об'єкти, та їх компактне розташування дають змогу говорити про можливість розроблення проекту створення «Замкового кільця України» – низки із 7–10 замків і радіальних маршрутів навколо кожного з них. У замках можливе розташування готелів, ресторанів, культурних та рекреаційних центрів. Наявність такої мережі дасть змогу розробити туристичні маршрути різної тривалості і широкого діапазону спрямувань: від чисто екскурсійних до орієнтованих лише на спортивний або зелений відпочинок.

Більше того, таких віртуальних «кільць» можна створити декілька. Наприклад, «Замки і фортеці Поділля», «Палаці і фортеці Волині і Львівщини». У східній та центральній Україні також є багато розкішних маєтків та палаців, які потрібно більш активно залучати до туристичного обігу. Складовими «східного кільця» можуть стати палаці у селі Березова Рудка Полтавської області, маєток Наталівка, палаці в Старому Мечику і Рокитному, а також комплекс у селищі Шарівка в Харківській області, місто Ніжин та маєток Галаганів у Сокиринцях в Чернігівській області, Тростянець і Путивль у Сумській області. Окреме кільце можна зробити на Вінниччині та Житомирщині – палаці у Вороновиці і Тульчині, палац Ганських у Верхівні, Бердичів.

Основна ідея полягає в тому, що замки або палаці створюють кістяк туристичного маршруту, – базову інфраструктуру, яка включає готелі, ресторани, оздоровчі комплекси тощо. Туристи мають змогу формувати індивідуальні тури

довільної тривалості – від кількох днів до кількох тижнів. Тури включають проживання у замках чи поблизу них, екскурсії, радіальні виїзди до пам'яток, розташованих поблизу. Для бажаючих буде пропонуватися широкий спектр розваг і туристичних послуг – сплави по річках, мандрівки на конях, польоти на монгольф'єрах, рибалка, веломаршрути тощо.

На користь такого проекту говорить те, що, наприклад, в європейських країнах доволі популярним є відпочинок у замках або просто їх відвідування. У Франції щороку маршрути по замках Луари відвідують понад 4 мільйони туристів з усього світу. В більшості замків влаштовують додаткові розваги для туристів – у Ланжі вас запросять на королівське весілля за участю воскових фігур, а в Шиноні зустрінуть актори, перевдягнені у середньовічні костюми¹⁸. Аналогічні маршрути існують в Німеччині та Чехії.

Іноземці виявляють інтерес до українських замків, особливо це стосується поляків, для яких територія сучасної західної України, і зокрема замки, тісно пов'язана з спільною історією України та Польщі, життям і діяльністю їх королів і видатних співвітчизників. Можна говорити, що вже тепер щорічні туристичні потоки поляків до українських замків Галичини, Волині та Поділля вимірюються десятками тисяч осіб.

Компанія «Увекон» за сприяння директора НДІ пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури і туризму України О.М.Сердюк попередньо опрацювала декілька об'єктів, які могли б створити основу подібного проекту. З одного боку – це замки, що достатньо збереглися для того, щоб говорити про можливість їх реставрації та пристосування. З іншого – це ті замки, які ще не є комерціалізованими і яким сьогодні значною мірою бракує коштів на збере-

ження та реставрацію. Одним із критеріїв відбору об'єкта є його розташування та наявність поблизу інших замків або пам'яток культури, які можуть бути базою для радіальних екскурсійних маршрутів.

Окремо слід наголосити на тому, що проект можна реалізовувати не тільки на базі замків, які не використовуються, але й тих, де сьогодні містяться музеї, або тих, що входять до складу заповідників. Велика площа замків, як правило, дозволяє поєднання на його території декількох функцій – музею, готелю, ресторану, крамниць та інших туристичних об'єктів. На наш погляд, таке використання історичних споруд не суперечить концепції збереження замку як пам'ятки.

Після проведення попереднього аналізу відібрано таку групу замків, яка не є остаточною:

- замки у Свіржі і Поморянах, Львівська область;
- замок у Бучачі, Тернопільська область;
- замок у селі Золотий Потік, Бучацький район, Тернопільська область;
- замок у Сатанові, Городоцький район, Хмельницька область;
- замок у Чинадієвому, Закарпатська область;
- замок у Середньому, Закарпатська область;
- замок у Старокостянтинові, Хмельницька область;
- замок у Дубні, Рівненська область.

Замок у Свіржі, розташований неподалік від Львова, є в доброму стані. Він збудований на пагорбі в мальовничій місцевості і довкола оточений озерами.

Перша згадка про замок датується 1484 роком, коли він був власністю братів Свірзьких. На той час це була невелика будівля, яка мала суто оборонний характер. Сучасна ренесансна спо-

руда побудована у другій половині XVII ст. галицьким каштеляном, графом Олександром Центнером, родинним гніздом яких він залишався до XIX ст. В XX столітті особливо багато для замку зробив граф Роберт Лямезан Саянс, який володів ним з 1907 до 1930 р. Завдяки його старанням споруду було відбудовано. Роботи завершилися якраз напередодні Першої світової війни. У 1914 р. садиба була підпалена російськими військами і згоріла разом із цінностями і бібліотекою. Від замку залишилися лише стіни. Проте після війни граф не залишив споруди, а знову почав реставрацію, яка продовжувалася багато років. Під час Другої світової війни замок було пограбовано і частково зруйновано.

Сучасна історія замку тісно пов'язана з іменем Андрія Шуляра, заслуженого архітектора України, лауреата Державної премії ім. Т.Шевченка. Він запропонував провести реставрацію Свірзького замку і використати його під Будинок творчості. Пройшло 20 років як розпочалася реставрація будівлі. В зв'язку з відсутністю належного фінансування реставраційні роботи ще не закінчені, і готовність об'єкта становить 70%. Для завершення робіт необхідні значні кошти. Триває постійний пошук вітчизняних і зарубіжних інвесторів¹⁹.

Замок у Поморянах збудований у першій половині XVI ст. за наказом подільського воєводи Яна з Сієни на місці дерев'яної фортеці XIV ст. У 1620 р. ці землі купив Якуб Собеський, батько майбутнього короля Польщі.

Після смерті батька замок успадкував Ян Собеський. Навколо міста було насипано вали і викопано рови, направлені замкові мури.

Завдяки розумному розташуванню замок не один раз витримав зтяжні облоги турків і татар. Під час походу

турків на Львів у 1675 р. замок цілком спустошили, однак невдовзі його відбудували. На жаль, фортеця знов була зруйнована у 1684 р. татарами.

Як засвідчують документи та спогади сучасників, поморянський замок був улюбленим місцем перебування короля Яна Собеського, який витратив на його відбудову 25 000 злотих, підніс з руїн, значно укріпив та поліпшив. Після цього замок витримав усі татарські напади і облоги упродовж 1687–1695 років. Після смерті короля замок переходив від одних власників до інших і почав втрачати вигляд фортеці. З 1740 р. замок став власністю Радзивілів. Він зазнав сильних пошкоджень під час пожежі у 1771 р.

У плані замок прямокутний. Має два поверхи з кутовими вежами і замковим подвір'ям. В центрі північного крила замку була в'їзна вежа, до якої вів звідний міст, з інших боків замок оточувався руслом та болотами річки Золота Липа. Навколо споруди були мури та рови. По боках в'їзної вежі стояли господарські будівлі.

Поворотною точкою в історії палацу став 1789 рік, коли Поморяни перейшли у власність Прушинських. Еразм Прушинський старанно відбудував два крила замку – південне та східне – та розібрав північне та західне. Відбудову замку завершив його син Юзеф. Він відновив інтер'єри, вкрив замок бляхою, заклав парк, теплиці; зібрав винятково цінну галерею творів мистецтва, в якій були, зокрема, полотна Рембрандта і Леонардо да Вінчі. Після смерті Юзефа колекцію розпродали. У 1876 р. замок перейшов у власність Романа Потоцького, чий син Єжи опікувався замком до 1939 р., відремонтувавши його після руйнацій Першої світової війни.

Більшість цінностей із замку розійшлися по тернопільських музеях, а в са-

мому замку у 50-х роках ХХ ст. містилися райком КПУ та райвиконком. Після цього до середини 80-х років тут розміщувалося ПТУ. Були плани щодо використання замку під санаторій, будинок творчості письменників і художників, але вони так і не здійснилися. Без використання замок дуже швидко почав руйнуватися і сьогодні перебуває у жалюгідному стані²⁰.

Замок Потоцьких у селі Золотий Потік Бучацького району Тернопільської області кам'яний, регулярного типу, розташований на невисокому пагорбі. Побудований після 1601 р. ротмістром Стефаном Потоцьким за наказом польського короля Сигізмунда III.

Це була улюблена резиденція С.Потоцького і його дружини Марії Могилянки. У 1672 і 1676 роках замок захоплювали і руйнували турки. На початку ХVІІІ ст. замок відбудували. У 1786 р. Микола Потоцький продав замок Ігнату Скварчинському. З часом господарями замку були магнати Ольшевські, Ян Стойковський, рабин Ізраїль Фрідман, австрійський посол Володимир-Іполит Гневош з Олексова. Його нащадки, яким замок належав до 1939 р., провели в ньому консерваційні роботи в 1930 р.

Замок квадратний у плані, до його складу входять три кутові п'ятигранні вежі, надбрамна вежа з прилеглим корпусом, палац і південно-східна оборонна стіна, звернена до річки. З південно-західного боку є рів з ескарпом і вал. Триярусна надбрамна вежа розташована посеред північно-східного фасаду замку.

Палац, що замикає північно-західну сторону замкового двору, одноповерховий, зі склепінчастим підвалом. Сучасний другий поверх з'явився пізніше. Поздовжній фасад і бічні стіни були оформлені крильцями і відкритою галереєю.

Замок Потоцьких в Золотому Потоці є одним з тих, що найкраще зберігся. Нині – це пам'ятка архітектури і містобудування національного значення.

Замок в Бучачі вперше згадується у документах 1379 р. як родовий маєток панів Бучацьких. Після згасання роду Бучацьких, у 1542 р., їх кам'яний замок змінює кількох власників, аж доки не переходить у XVII ст. до Потоцьких. У другій половині XVI ст. замок оточили могутні оборонними стінами з ламаного піщаника. Після 1631 р. господиня замку Марія Могилянка, вдова Стефана Потоцького, реконструювала замок, перетворивши його на найбільш неприступний на прикордонних територіях.

У 1672 р. замок штурмувала турецька армія під проводом султана Магомета IV. Тоді ж тут був підписаний ганебний для Польщі Бучацький мир, згідно з яким Поділля назавжди було віддане султанові, а значна частина України оголошена самостійною державою під протекторатом Туреччини. У 1676 р. замок знову штурмували турки і він зазнав значних руйнувань. Польський король Ян III Собеський, перебуваючи тут у 1687 р., зобов'язав власника Стефана Потоцького відбудувати твердиню. Наступні господарі Ян і Микола Потоцькі відбудували замок і до середини XVIII ст. він знову став могутньою фортецею. Проте після 1770-х років, коли минула загроза нападу турок і татар, власники перестали приділяти замку належну увагу, а на початку XIX ст. брати Потоцькі почали розбирати укріплення на будівельний матеріал.

У середині XVII ст. в період розквіту своєї могутності Бучацький замок складався з двох частин. У стародавній північній частині стіни, що сходилися під кутом, закруглювалися. Пізніша частина, побудована після 1631 р., являла собою в плані чотири рази заламану

оборонну стіну з двома напівкруглими баштами особливої конструкції. В'їзд знаходився в першому ярусі замкового корпусу. Перед ним розташовувалися підйомний міст і пандус.

Замок був нерегулярним в плані, належав до мисового типу. Завдяки зручному стратегічному розташуванню і високим оборонним якостям, його міг захищати нечисленний гарнізон.

До наших днів збереглися два яруси оборонних стін південної частини дитинця, а також напівкруглий об'єм східної бастеї і залишки стін колишнього палацу, що примикали до неї. Палац був побудований у ренесансному стилі, з арочними галереями на дворовому фасаді. На внутрішній стороні оборонних стін можна побачити білокам'яні консолі, на які спиралися дерев'яні бойові галереї.

Сьогодні замок лежить у руїнах. Позитивним моментом є те, що Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація» ще у 1982 р. розробив проект його реставрації, який можна взяти за основу при розробці сучасної концепції використання замку.

Сатанівський замок у м. Сатанів Городоцького району Хмельницької області кам'яний, розташований на високому лівому березі річки Збруч, побудований у XV столітті.

Упродовж другої половини XVII ст. він піддавався численним руйнуванням, зокрема під час національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, коли козаки неодноразово захоплювали Сатанів. У 1672 р. його зайняли турки. Наступного року їх вибили звідси поляки. Весною 1676 р. турецька армія, очолювана султаном Магометом IV, захопила Сатанів і знищила все його населення – понад 4000 чоловік. Турки володіли Сатановим до 1699 р. У 1711 р., повертаючись з Прутського походу, в Сатанівському замку на запрошення його власника, коронного гетьмана

Адама Сенявського, зупинявся російський імператор Петро I.

Збереглися три п'ятигранні кутові вежі XVI ст., а також давніша кругла вежа, що стоїть окремо.

Сатанівський замок належить до типу регулярних п'ятикутних замків. Особливий інтерес становить архаїчна кругла вежа. Нині цей комплекс є пам'яткою архітектури і містобудування національного значення.

Замок у Чинадієвому. Чинадієве – мальовниче селище за 12 кілометрів від Мукачєвого. Долина річки Латориці тут звужується, гори обступають шлях зусібіч, неподалік перевал, так звані Руські ворота. Звідки угорські королі вивели свої війська на Галичину. Це стародавнє русинське поселення, що згадується в літописах, починаючи з 1214 р., сьогодні відоме насамперед завдяки розташованому в ньому замку Шенборн – резиденції Австро-Угорських можновладців. Проте Чинадієве – це не тільки Шенборн.

Чинадіївська фортеця з двома кутовими вежами, зі стінами метрової товщини зведена у XIV столітті бароном Перені. Твердиня була центром Чинадієвської домнії. У 1657 р. фортецю значно пошкодили польські війська графа Любомирського. Під час фашистської окупації замок перетворили на тюрму.

Північна частина замку головна – саме до неї веде парадний вхід. Обидві частини твердині з'єднані між собою. На першому поверсі фортеці – шість кімнат та зала з великим вестибюлем. Другий поверх схожий за плануванням: шість малих кімнат та велика зала. Перестроювали твердиню безліч разів: найбільш значних змін зазнав її зовнішній вигляд у 1734 та 1839 роках²¹.

Замок у Середньому. У XIII столітті на місці сучасного селища Середне

був збудований замок найбільш сильною в Західній Європі католицького ордену тамплієрів.

Після розпаду ордену в 1312 р. замок перейшов до рук монахів ордену Святого Павла. Під час визвольної війни угорців 1703–1711 рр. споруду було значно пошкоджено. Донжон Середнянської твердині має три яруси з балочними міжповерховими перекриттями. Для зміцнення фортеці кути башти зовні викладені кам'яними квадрами, а стіни з двох боків охайно облицьовані камінням, що значно пом'якшує суворість будівлі.

Висота башти досягала 20 метрів, а товщина стін – 2,6 метра. Стіни третього ярусу збереглися лише фрагментарно. Неподалік зберігся квадратний фундамент, на якому стояла циліндричної форми невелика споруда, від якої збереглася частина стіни з каменю невеликих розмірів. Оскільки перший поверх башти мав недостатнє освітлення, тут розташовувалися комори, арсенал та тюрма.

Замок захищався двома оборонними лініями. Перша лінія була дерев'яною, так званий паланок. За нею проходило подвійне кільце валів і ровів, заповнених водою. Біля останнього валу піднімалася кам'яна стіна товщиною один метр з чотирма кутовими баштами. У тихе замкове подвір'я можна було потрапити через прохід у південно-західній частині фортечної стіни.

У XIV столітті в Угорщині ведеться жорстока боротьба за королівський трон, в результаті якої учасники феодальної фронди магнатів потерпіли поразку та втратили свої володіння. Новий король Карл Роберт дарує ці землі своїм прибічникам. Боротьба, що велася між кланами за Середнянський замок на протязі століття, закінчилася на користь роду Палочі. Та після 1526 р., коли в битві при Могачі разом з королем заги-

нув останній з роду Палочі, Середнє переходить у власність шляхетського роду Добо.

Протягом XVII–XVIII століть Середнянський замок не раз міняв своїх власників у потоці нескінченних австро-турецьких та австро-угорських воєн. Споруда поступово розвалювалася, занепадала, оскільки архаїчний кам'яний монстр не відповідав стилю аристократії XVIII ст.

Замок у Старокостянтиніві. Старокостянтинів заснований у 1561 р. князем Костянтином II Острозьким на місці колишнього давньоруського городища. Будівництво твердині в цьому місці було пов'язано з тим, що саме тут проходив славнозвісний Чорний шлях – одна із основних доріг, по якій кримські татари здійснювали набіги на Волинські землі²². Місто, розташоване на впадінні річки Ікопоть у Случ, було оточене земляними валами та ровом, який з'єднував обидві річки. Таким чином, з усіх боків його оточувала вода. В місці злиття, на мисі, був закладений кам'яний замок, будівництво якого тривало до 1571 р. Замковий комплекс включає в себе, окрім мурів і башт, також палац і церкву. Під палацом знаходяться льохи в яких зберігали провіант і зброю. Будівля церкви, окрім основних, виконувала також і фортифікаційні функції. Вона має товсті стіни і вузькі вікна. За весь час існування замку татари жодного разу не спромоглися його взяти, навіть у 1618 р., коли під його стінами перебувало тридцятитисячне військо.

18 липня 1648 р. під Старокостянтинівом селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса розбили шляхетські загони Ієремії Вишневецького та Домініка Заславського.

Замок у Дубні. Перше дерев'яно-земляне укріплення на місці давньо-

руського городища було зведене ще у XIV ст. за Федора Острозького.

Рішучій перебудові, у ході якої багато замкових укріплень було розібрано та замінено на нові або капітально укріплені, замок було віддано останнім з династії Острозьких Янушем на самому початку XVII ст. Можна припустити, що задумувалося переробити фортецю так, щоб вона стала у плані чітким трикутником з трьома кутовими бастіонами, увібравши в себе частково старі кам'яні будівлі і навіть територію старого городища. Через брак коштів або з якихось інших причин третій бастіон так і не був збудований. В результаті склався незвичний архітектурний комплекс з двома бастіонами, північним та південним, за типом кутоподібного в плані укріплення. Куртина, що з'єднувала бастіони, витягнута на 160 метрів, зорієнтована на захід, в бік історичного центру міста. В середній її частині розміщено головний в'їзд на територію замку.

З півночі і півдня до обох бастіонів примикають короткі напівкуртини, що переходять у дві самостійні замкові будівлі. Зі сходу до замку в XVII ст. примикала територія старого городища з залишками колишнього замку князів Острозьких. Поміж ними було вирито глибокий рів, що наповнювався водами Ікви. Другий, більш широкий рів, було викопано з протилежного, західного боку замку.

Замок зазнав перебудови в останній третині XVIII ст. В результаті твердиня набула рис палацового комплексу. Автором головного палацового корпусу був Генрик Іттар. Для зведення палацу він використав фундаменти та підвальну частину старого замкового флігеля в північно-східній частині території, надбудувавши ще один поверх. Палац зовні був триповерховим і виходив вікнами на широкий простір болотистої

Ікви. З внутрішнього боку палац мав два поверхи, його парадні сходи вели через невеликий пристінний рів.

З історією побудови палацу пов'язане ім'я ще одного відомого архітектора – Доменіко Мерліні. Можливо, проект Ітара не цілком вдовольнив Любомирських. Мерліні знову реконструює палац, осердям якого став круглий чудово прикрашений колонний зал з куполом. У кінці XIX ст. зал переробили в домову церкву, а військові події 1914 р. сильно його пошкодили.

Під час наступних ремонтних робіт в залі були зроблені плоскі перекриття і колонний зал як такий перестав існувати. Лише маленька ніша в західній стіні великого приміщення на першому поверсі нині нагадує про колишню розкіш. Збереглися також ліпні герби Любомирських та Острозьких на першому поверсі, витончений барельєфний фриз у великому північному приміщенні, колись з'єднаному з колонним залом.

Головний в'їзд на територію замку обрамляє портал з великих блоків світлого каменю. Це єдиний фрагмент старого замку Острозьких, що зберіг свій первісний вигляд. Всі інші його частини багато разів перебудовувались, останній раз в 30-ті роки XX ст. У південно-східній частині замку розташована інша будівля – палацовий флігель. Свого сучасного вигляду він набув, коли його другий поверх був надбудований на більш давніх стінах одночасно з перебудовою палацу у XVIII ст.²³

P.S. Коли ця стаття готувалася до друку відбулася нарада у Збаражі, за участю Президента України Віктора Ющенка, присвячена збереженню історико-архітектурних пам'яток. Президент зазначив, що відновлення та збере-

ження історико-архітектурних пам'яток має бути одним з пріоритетів державної політики.

Наведемо короткий виклад офіційного релізу прес-служби Глави держави.

«Ми маємо взяти на себе зобов'язання – зберегти ті пам'ятки, які в нас є», – сказав Глава держави. Вирішуючи це питання, місцева влада, за його словами, має докласти всіх зусиль, щоб зацікавити бізнесові кола в розбудові туристичної інфраструктури, відновленні історичних пам'яток.

Президент доручив присутнім на нараді представникам органів центральної та місцевої влади протягом найближчих кількох тижнів розробити програму дій на 2006–2007 рр., спрямовану на вирішення конкретних питань щодо збереження та реставрації пам'яток і розвитку туризму. Програма має сприяти координації дій органів влади, представників бізнесу та громадськості.

Відповідаючи на запитання журналістів, Президент зазначив, що позитивно ставиться до ідеї передачі в приватну власність замків та палаців з метою їх ефективного відновлення та збереження. «Це може бути реальна практика в Україні», – сказав В.Ющенко, зазначивши, що державних коштів для цього поки що недостатньо. Таким чином, співпраця з недержавними структурами, в тому числі приватними та громадськими організаціями, при відновленні замків та палаців є одним із конкретних завдань державної політики 2006 р., наголосив Президент.

Отже, баченню і пропозиціям Президента цілком відповідають концепція та підходи, запропоновані в цій статті.

Примітки

- ¹ Жукова О.В. Музеєфікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження. Веб-видання «Археометрія та охорона історико-культурної спадщини». <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2004/zhukova.html>
- ² *Вечерский Виктор*. Замки и крепости Украины. – К., 2005р.
- ³ Жукова О.В. Згадана праця.
- ⁴ Жукова О.В. Згадана праця.
- ⁵ *Пламеницька О.А.* Фортеці й замки в Україні // Пам'ятки України. – 1996. – № 2.
- ⁶ *Якель Роман*. Епоха реставрації і епоха стагнації. Дзеркало тижня, № 52 (527), 25–30 грудня 2004 року
- ⁷ *Крайній Іван*. Є ще замки для бажаючих. «Україна молода» 22.06.2004
- ⁸ *Лесик А.В.* Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. – Львов, 1987.
- ⁹ Жукова О.В. Згадана праця.
- ¹⁰ Жукова О.В. Згадана праця.
- ¹¹ Жукова О.В. Згадана праця.
- ¹² *Бердичевская Марина*. Не воздушные замки, «Власть денег», Июль 2005, № 43.
- ¹³ Де люди жили, там замки вижили // Старий замок. – № 15. – 2002.
- ¹⁴ *Крайній Іван*. Є ще замки для бажаючих. «Україна молода» 22.06.2004
- ¹⁵ *Бердичевская Марина*. Не воздушные замки, «Власть денег», июль 2005, № 43.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Газета «Сегодня» № 1406, 18 березня 2003.
- ¹⁹ *Костенко Тетяна*. Замки Львівщини: забуті свідки історії. Газета «День» №.224, 3 грудня 1999.
- ²⁰ Інтернет ресурс <http://castles.com.ua>
- ²¹ Там само.
- ²² Замки України – мультимедійний компакт диск, видавництво «Атлантик», 2006.
- ²³ Інтернет ресурс <http://castles.com.ua>.

V. На книжкову полицю

Американські літературні студії в Україні

Пуританська традиція в літературі США. – Вип. 1: К., 2004. – 260 с.; Просвітницька традиція в літературі США. – Вип. 2: К., 2005. – 350 с.

Тетяна Рязанцева

«Енергійний» та «перспективний» – ось перше, що спадає на думку в оцінці видавничого проекту «Американські літературні студії в Україні». Щорічне видання збірника наукових праць, базоване на матеріалах всеукраїнських тематичних симпозіумів, налічує вже два випуски.

Збірники присвячено відповідно пуританській та просвітницькій традиціям в літературі США. Обидва відзначаються поліфонічністю: серед авторів – американісти дуже різні за досвідом і сферами наукових уподобань, але об'єднані ґрунтовністю та оригінальним ракурсом досліджень. Розмаїття авторів, проте, має чітку схему: матеріали щорічників розташовано за принципом поступового звуження перспективи (від широких теоретичних проблем до аналізу окремих явищ) з урахуванням хронології досліджуваних творів. Щоправда, у першій книзі матеріали структуровано детальніше, пуританським впливам у літературі США XIX і XX ст. відповідають окремі частини.

Цікаво відзначити певні «географічні» відмінності у складі авторів: у першому збірнику, крім праць українських американістів, присутні роботи їхніх за-

океанських колег, зокрема, одного з найкращих знавців літературних аспектів пуританства, проф. Каліфорнійського університету Ріверсайд (США) Еморі Елліота. Його стаття «Нескорені пуритани, що вижили у канонічних війнах», представлена як мовою оригіналу, так і вправним українським перекладом О.Гона і Ю.Ткачук. (До речі, в наступному випуску щорічника знайшлося місце широкій бібліографії з різних питань пуританства, укладеній американським фахівцем). Англійською у першій збірці подано також роботу фулбрайтера проф. Е.Фрікгольм, присвячену міфу апокаліпсиса в системі постулатів пуританства, а крім того – статтю миколаївської дослідниці Г.Колесник про певні аспекти рецепції «Втраченого раю» Дж. Мільтона в американській прозі.

У наступному випуску щорічника присутні цікаві матеріали російських американістів Л.Башмакової та К.Стеценко, присвячені постатям «батьків-засновників» Б.Франкліна і Т.Джефферсона. Започатковано там і рубрику «Наші гості», де подається досить емоційна «шкіц-сповідь» фулбрайтера проф. Н.Полка «Також поза історією»,

що пропонує «нетрадиційний погляд південця на історію рідного краю».

Авторський склад «Американських літературних студій в Україні», на загал, тяжіє до стабільності. В обох випусках представлені насамперед різноаспектні праці знаних в Україні дослідників літератури США. Фулбрайтер проф. Т.Денисова (Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, м. Київ) ділиться роздумами про пуританську традицію як плідну тенденцію в американській літературі та про впливи Просвітництва в контексті красного письменства США. У матеріалах проф. Т.Потніцевої (Дніпропетровський Національний університет) йдеться про «пуританський кодекс» та його опонентів у літературі Романтизму і про жанрову своєрідність поезії Дж. Трамбулла. Випускниця програми ім. Кеннана, фулбрайтер проф. Н. Висоцька (КНЛУ) розповідає про особливості прози Ф.Проуз та расову риторику в творах Т.Джефферсона, а проф. Н.Жлуктенко (НУ ім. Т.Г.Шевченка) аналізує категорію уяви у творчості Ф.Френо.

Постійним автором щорічника є дослідник поетичної спадщини Е. Паунда, фулбрайтер О.Гон (Інститут міжнародних відносин НУ ім. Т.Г.Шевченка),

а також випускниця програми ім. Кеннана Т.Михед (Київський міський педуніверситет ім. Б.Грінченка), яка запропонувала своєрідний погляд на деякі моменти творчості В.Вітмена та Дж. Серджент Мюррей. Не бракує і голосів початківців, серед яких О.Дубініна, Г.Коломієць, Н.Шпильова, І.Арендаренко, О.Бабич, А.Гайдаш та ін.

Видання має спеціальні підрозділи, які ознайомлюють читачів із новинами фахових конференцій на теренах України та світу, дають уявлення про найсвіжіші публікації з питань літератури США. Якщо у першому випуску подібні матеріали не виходять за межі простої інформації, то вже у другому рецензії набувають подекуди відверто полемічного звучання (приміром, рецензія Г.Коломієць на книгу «Пленка полдень»), а звіти про конференції збагачуються емоційним елементом (розповідь проф. Н.Висоцької про американознавчі конференції у Франції).

Наостанок хотілося б відзначити ошатне поліграфічне оформлення обох книг, високий рівень наукової і літературної редактури, уважну коректуру і зручний формат – усе, що робить подібні видання не лише функціональними, але й гарними «знаряддями» філологічної праці.

Книга українських науковців вийшла друком у США

(Alexander Biryukov, Inna Shyroкова. Law and Legal System of Ukraine, Juris International Inc. 2005. – 255 p.)

Олександр Мережко

Між багатьма подіями, що сталися цього року в Україні, не можна не звернути увагу на подію, яка є важливою й за межами країни, – це поява нового видання книги про право і правову систему в сучасній Україні, яку випустило відоме американське спеціалізоване у сфері права видавництво – JURIS Publishing Inc.

Книга підготовлена колишнім учасником програми ім. Фулбрайта Олександром Бірюковим у співавторстві з Інною Широковою і є ретельним викладом різнопланового матеріалу з правового регулювання суспільних відносин в сучасній Україні та описом правової системи як цілісної структури.

Бажання авторів представити усю правову систему України в одному виданні й зумовило структуру цього дослідження. Книга складається з 15 розділів, які поділені так, що дають повне уявлення про правову систему країни. Авторам удалося чітко і стисло представити основні галузі та інститути українського права.

Примітним для означеної праці є те, що у ній розкрито особливості української правової системи. Основний масив книги – аналіз майже усіх сфер законодавства, включаючи публічну і приватну складові. Саме це дає перева-

ги перед іншими виданнями, присвяченими окремим сферам регулювання правових відносин, наприклад щодо ведення бізнесу.

До безумовних переваг видання належить те, що в ньому професійно, зі знанням практики застосування окремих норм описано специфіку правового регулювання суспільних відносин в Україні.

У розділі «Політична та правова система» викладено відомості про гілки влади, їх функції та взаємовідносини головних державних інституцій. Важливим підрозділом є матеріал, що стосується структури нормативних актів, що склалася в Україні. Розділ «Правова система» описує систему судів та прокуратури.

Великий блок присвячено опису нормативних актів, що регулюють ведення бізнесу, договірному, заставного права, законодавства про власність, включаючи інтелектуальну та власність на землю, право про компанії, банківське законодавство та законодавство про цінні папери і біржі, страхове право та банкрутство. Опис податкової системи та адміністративне регулювання торгівлі в Україні, включаючи митне та експортно-імпортне регулювання, виведено в окремий підрозділ.

Один з останніх розділів книги присвячений регулюванню спорів у сфері ведення бізнесу. Інші аспекти, що не увійшли до основних розділів книги, наприклад, захист прав споживачів, кримінальна відповідальність у сфері бізнесу, трудове право, викладені в останньому розділі.

Окремі розділи книги розраховані на іноземних користувачів, наприклад ті, що розкривають право власності іноземців в Україні, дію міжнародних договорів в Україні, участь і створення компаній в Україні іноземними інвесторами та отримання дозволу на працевлаштування іноземних громадян в Україні. У цьому контексті важливим для іноземних бізнесменів є розділ, присвячений особливостям іноземного інвестування у країні.

Доречним додатком до книги є офіційний переклад чинної Конституції України. Завершується видання покажчиком понять та правових конструкцій, що використовуються у книзі.

Ця ґрунтовна праця стосується тих галузей права і чинного в Україні законодавства, які викликають глибоку зацікавленість усіх, хто планує здійснювати комерційну діяльність в Україні, включаючи закони, які регулюють питання власності, розвитку комерційних підприємств, контрактів та організації бізнесу.

Аналіз головних сфер внутрішнього приватного права (включаючи загальні принципи, контракти, зобов'язання, діяльність юридичних осіб), права власності, законодавчих конфліктів, корпоративного права, законодавства про інвестування, кримінального і конституційного права, посилення на адміністративний кодекс і трудове законодавство сприятиме глибшому пізнанню нашої країни, її законодавчої бази.

Всім, хто має бажання придбати це видання, рекомендуємо звертатися до видавця за адресою в мережі Інтернет: <http://www.jurispub.com/books.asp?id=220>.

VI. Хроніка подій: літопис діяльності Інституту Кеннана

Українські програми Інституту Кеннана у Вашингтоні: 2005–2006 академічний рік

Рената Кость-Гарматій

Помаранчева революція, що відбулася в Україні восени 2004 року, привернула увагу світової спільноти, передусім до процесів демократизації, соціальних змін та економічних реформ, які розпочалися в державі. Природно, що політики, журналісти, науковці і у Вашингтоні зацікавилися програмами Інституту Кеннана, присвяченими Україні. Водночас, упродовж 2005–2006 рр. Інститут організував та провів вісімнадцять публічних заходів з української тематики, на яких з доповідями виступило понад сорок осіб. Зважаючи на велике значення парламентських виборів березня 2006 року для майбутнього України, їх учасники багато уваги приділили передусім політичній ситуації. Також, у ході обговорення доповідачі торкалися інших тем, зокрема таких, як свобода слова, національна ідентичність, толерантність та ін. Крім того, Інститут підтримав роботу дев'яти науковців, які досліджували різні аспекти розвитку України.

Окрім постійно діючої програми лекцій і семінарів, Інститут Кеннана здійснив три великі проекти, присвячені

Україні. Перший об'єднав ряд заходів, темою яких стала двадцята річниця чорнобильської катастрофи, її вплив на долі окремих людей і людство загалом. Важливими складовими цього масштабного проекту були конференція у Колумбійському університеті у Нью-Йорку, брифінг і прийняття у Конгресі США у Вашингтоні.

Не існує простих чи легких відповідей стосовно наслідків Чорнобиля, але багато різних вимірів катастрофи було висвітлено під час дводенної конференції, яка розпочала свою роботу в Інституті Гаррімана Колумбійського Університету в Нью-Йорку і була наступного дня продовжена у Вашингтоні в Інституті Кеннана. Через двадцять років після того, як радіоактивний пил вкрив вулиці Києва, вчені і політики обговорюють проблеми Чорнобиля і намагаються осмислити наслідки цієї катастрофи у загальносвітовому контексті. Для України Чорнобиль – це передусім хворі ліквідатори, хворі діти і дискусії навколо будівництва саркофагу та захоплення ядерних відходів. Проте, зрозуміло, що наслідки аварії набагато

масштабніші. Передусім вони стосуються енергетичної стратегії розвитку людства, перспектив використання атомної енергії, удосконалення системи охорони здоров'я і, безумовно, пошуків альтернативних джерел постачання енергії. Більшість учасників конференції погодилися з тим, що людство повинно шукати шляхів до співпраці, адже виживання неможливе без співробітництва.

Другим проектом була програма «Політичний діалог між Україною та США», здійснювана у співпраці із Фондацією «Україна – США» і низкою американських і українських установ. Програма передбачала організацію робочих сесій у Вашингтоні та Києві за чотирма тематичними напрямками. Під час цих сесій урядовці, депутати Верховної Ради і члени Конгресу США, представники неурядових організацій, мас-медійної та бізнесової громади напрацювали «плани дій» з політичними рекомендаціями, які потім поширювалися серед посадових осіб органів державної влади в Україні та США. Американські та українські партнери спільно скеровували діяльність чотирьох робочих груп. Зокрема, Інститут Кеннана відповідав за напрям з інформаційної політики і політики щодо ЗМІ. Представники Інституту брали участь у київських заходах, а також організували зустрічі у Вашингтоні.

За фінансової підтримки Державного Департаменту США Інститут Кеннана спільно з Університетом Оттави і Канадською Фондацією Володимира Джорджа Даниліва нещодавно розпочав третій проект – цикл семінарів, присвячених розвитку громадянського суспільства і демократії в Україні. У проекті бере участь міжнародна група експертів, які детально і ґрунтовно обговорюють проблеми України у розбудові громадянського суспільства. Результатом проекту стане видання, у якому будуть висвіт-

лені найважливіші досягнення розвитку демократії в Україні.

Директор Центру ім. Вудро Вілсона, до складу якого входить наш Інститут, Лі Гамільтон неодноразово відзначав, що Центр є потужним науковим осередком саме завдяки тому, що тут працюють талановиті вчені. Свій вагомий внесок у роботу Центру та Інституту Кеннана роблять і науковці з України. І хоча останнім часом українські дослідники висвітлювали у своїх розвідках проблеми, пов'язані з минулими президентськими і парламентськими виборами, проте інші проблеми також перебували у колі їхніх наукових інтересів, зокрема, розвиток демократії і реформи державного управління. Рустем Аблятіфов з Національного комітету України у справах національностей та міграції вивчав політику США щодо міноритарних корінних народів та можливість запровадження її здобутків в Україні щодо кримських татар з метою підтримки їх соціального розвитку і сприяння міжетнічній толерантності. Володимир Бойко з Чернігівської обласної державної адміністрації прибув до Вашингтона, щоб дослідити особливості розбудови системи місцевого самоврядування і місце громадянського суспільства у цій системі. Один із провідників Української народної партії і колишній заступник міського голови Києва Олександр Мосіюк вивчав організаційні засади партійного будівництва і роль політичних лідерів у цьому процесі.

Вивчення питань внутрішньої політики і державного управління гармонійно поєднувалося з обговоренням зовнішніх пріоритетів і дипломатичних відносин України. Вільям Грін Міллер, колишній посол США в Україні, брав участь у багатьох дискусіях, присвячених розбудові відносин між Україною і США. Він поділився своїм досвідом і як учасник українсько-американських переговорів

початку 1990-х, і як уважний спостерігач сучасних політичних процесів в Україні. Інший стипендіат Центру імені Вудро Вілсона Джозеф Гараган з Департаменту оборони США, який був свідком одного з найважливіших успіхів українсько-американських відносин – роззброєння ядерного арсеналу України, систематизував свої спогади і розповів про них широкому загалу. Теоретичні аспекти і сучасні стратегії зовнішньої політики України вивчала Віра Вовк з Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Цього року в Інституті працювали і двоє істориків. Марта Дичок, професор історії Університету Західного Онтаріо, досліджувала роль засобів масової інформації у політичному розвитку посткомуністичної України. Ігор Торбаков, аналітик з Eurasianet, зосередився на євразійстві Георгія Вернадського і його концепції нації і національної історії України.

Водночас, науковці, що проходили стажування в Інституті Кеннана, вивчали різні сторони життя США. Набуті знання і досвід вони зроблять надбанням своїх навчальних закладів і дослідницьких центрів. Зокрема, Тетяна Михед, професор Київського муніципального педагогічного університету ім. Бориса Грінченка, досліджувала пуританський дискурс американської романтичної літератури. Розглядаючи пуританський релігійний дискурс в оригінальних творах, вона порівнювала їх із перекладами, які зазнали радянської цензури, а тому деякі ідеї американської літератури доходили до українських читачів суттєво видозміненими. Наталія Петрова,

експерт із законодавства для засобів масової інформації, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», вивчала досвід Американського союзу громадянських свобод у галузі захисту прав і свобод людини. Сподіваємося, що її напрацювання стануть у пригоді правозахисним організаціям України. Американська філософія права була предметом дослідження Володимира Титова з Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого. Після публікації в Україні результати його дослідження допоможуть усім зацікавленим більше довідатися про американську ментальність, краще зрозуміти процеси демократизації і соціальної організації у США.

Інститут Кеннана прагне, щоб здійснювані ним заходи і проекти були актуальними і цікавими, стосувалися справді важливих питань суспільного розвитку. Ми радо вітаємо пропозиції українських науковців, які давали б можливість краще інформувати Інститут і американський політикум про події і суспільні процеси в Україні. Водночас ми розглядаємо випускників програм Центру ім. Вудро Вілсона як носіїв демократичних цінностей і виразників гуманістичних ідей, що лежать в основі його діяльності. Сподіваємось, що як у США, так і в Україні вони своєю діяльністю будуть стверджувати відкритість діалогу між народами і їх культурами.

Додаткову інформацію про діяльність Інституту за минулі роки та про майбутні плани можна одержати на веб-сайті Інституту Кеннана.

У Росію потрібно не тільки вірити...

Катерина Алексєєва

Останнім часом ми все частіше довідуємося про ускладнення у відносинах між людьми через етнічні й расові протиріччя. Ці явища, характерні для багатьох країн, розташованих у різних кінцях світу, викликають помітну стурбованість і російської громадськості.

З початку цього року в Росії мало місце більше 100 злочинів на ґрунті національної й расової ненависті, у результаті яких постраждали 92 чоловіки, 14 загинули¹. Всі вони були не росіянами і прибули з країн Африки, Азії та СНД. Прояви етнічної ворожості населення особливо помітні у великих містах. Найбільше нападів на національному ґрунті відбувається в Москві й Санкт-Петербурзі. Подібні випадки зафіксовані також у Воронежі, Нижньому Новгороді, Красноярську, Волгограді, Костромі та інших містах.

У березні 2006 року Державна Дума РФ винесла на обговорення питання про вдосконалення концепції державної національної політики. У зв'язку з цим у засобах масової інформації ведуться дискусії про причини зростання етнічної ворожості поміж людьми. Серед основних називають соціально-економічне неблагополуччя, посилення соціальної диференціації, втрату надій на успіхи у реформуванні. Багато хто зростання ксенофобії пов'язує зі змі-

ною етнічного складу населення, припливом іншоетнічних мігрантів. У цьому контексті постають питання сумісності культур, вироблення політики, що враховує відмінності та попереджає конфлікти.

«Вісник Інституту Кеннана в Росії» робить свій внесок в обговорення цієї соціально значущої теми. У дев'ятому випуску журналу (весна 2006) розглядаються проблеми етнічних меншин у великих містах, осмислюються теоретичні підходи, реальна політика й практика в цій галузі.

«...навіть у найбільш ворожій обстановці співтовариства мегаполісу здатні вишукати нові можливості для адаптації різних соціальних груп», – стверджує директор Інституту Кеннана Блэр А.Рубл у статті «Соціальний капітал розмаїтості: до питання про креативність розділених міст», у якій наведено основні ідеї його останньої книги «Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv» (2005). На прикладі розвитку Монреаля, Вашингтона і Києва, історично розділених за расовою чи мовною ознакою, він переконливо показує, як під впливом припливу іноземних мігрантів міста можуть кардинальним чином змінюватися, пристосовуватися до виниклої розмаїтості й необхідності враховувати плюралізм

інтересів, зміцнюючи тим самим свою соціальну стійкість.

Вивчення цього досвіду може виявитися корисним при розв'язанні аналогічних проблем у Росії. Адже без адаптації трудових мігрантів і інтеграції іммігрантів не вдасться зняти зростаючу напругу в суспільстві. Згідно з авторитетною думкою соціолога Володимира Мукомеля («Іноетнічні мігранти в російському соціумі: соціальні практики в контексті проблем інтеграції»), «неприпустимо відкладати розв'язання цих насущних проблем у довгий ящик: поширеність соціальних практик дискримінації іммігрантів, етносоціальна стратифікація, що інституалізується, сегментація суспільства за етнічною ознакою вже сьогодні становлять реальну загрозу для Росії».

Якщо не вживати заходів щодо культурної адаптації приїжджих у новому міському середовищі (на рівні повсякденної культури взаємодії в публічній сфері), то етнічна нетолерантність буде тільки посилюватися й, крім того, спричиняться до фундаменталізації етнокультурних цінностей як місцевого населення, так і мігрантів.

Кінорежисер Давлат Худоназаров, який уже багато років допомагає таджикам – трудовим мігрантам, мало не щодня стикається з фактами їхньої дискримінації. Його стаття «Всі ми подорожні-мігранти на цій Землі» – це заклик людини, яка переживає гострий біль через страждання земляків, згадати про доброту і милосердя. «Моральні зв'язки спільного людського буття вимиваються із ґрунту – і це найбільше лихо, що дісталось нам, колишнім радянським громадянам, на цьому перехресті долі. Страшно за майбутнє, за покоління, яким, як би там не було, доведеться заново вибудовувати ці зв'язки на новому фундаменті людяності й закону, тому що життя без жалю й милосердя не тіль-

ки втрачає духовний зміст, але й веде до взаємного знищення в сучасному, оплутаному мільйонами зв'язків світі».

Росії ще тільки доведеться зустрітися з проблемами інтеграції іммігрантів у масовому порядку. Коли через 10–15 років країна гостро потребуватиме мільйони робочих рук, розрив між дітьми колишніх радянських громадян з різних частин розчленованого СРСР збільшиться, і цю відчуженість одним махом не перебореш. Тому в інтересах російської держави виробити дієву концепцію національної безпеки, «найважливішою метою якої повинно бути формування дружнього оточення по всьому периметру державного кордону. Саме по собі це не станеться, потрібна щоденна багатопланова робота зі створення такої атмосфери, і не в останню чергу за рахунок забезпечення прав наших гостро нужденних колишніх співгромадян з пострадянських країн».

У російському законодавстві й у дебатах з етнічної тематики широко використовується поняття «національно-культурна автономія» (НКА). Однак, як вважає науковий співробітник санкт-петербурзького Центру незалежних соціологічних досліджень Олександр Осипов («Чи є національно-культурна автономія в Росії інструментом захисту прав меншин?»), концепт НКА не має самостійного юридичного змісту, а відповідне законодавство не виконує регулятивної в правовому сенсі функції. Термін НКА використовується різними діями як елемент різних риторичних стратегій, пов'язаних із символічним виробництвом багатоетнічності й репрезентацією ряду офіційних і недержавних структур.

Сучасні тенденції у вибудовуванні етносоціальної політики на регіональному рівні аналізує професор Саратовського державного технічного університету В.Антонова («Можливість прояву

мультикультурного компонента в етносоціальній політиці: досвід Саратова та Пермі»). Вона наводить результати соціологічного дослідження, метою якого було з'ясувати стан «національного питання» у містах через ставлення до етнічних меншин міських і обласних чиновників.

Примітно, що якщо настроєність стосовно етнічних меншин не надто чітко проявляється в особистому сприйнятті представників неросійських національностей як друзів і знайомих, то в питаннях, що стосуються зайнятості, ринку праці, соціальної рівності й рівних можливостей у всіх сферах життя суспільства нетолерантна позиція виражена досить явно. Також можна говорити про недостатню етнокультурну компетентність муніципальних і державних службовців, низький рівень освіченості й інформованості в галузі культурного різноманіття й керування цим різноманіттям.

Автор робить висновок про те, що відсутність державної ідеології, яка могла б замінити інтернаціоналізм радянських часів, а також розповсюджені етнічні стереотипи не дають можливості використовувати принципи мультикультуралізму як на концептуальному рівні в період розробки стратегії етносоціальної політики, так і на рівні соціальних практик.

Всі ці статті в чомусь доповнюють одна одну й створюють можливості для широкого погляду на животрепетні проблеми реагування суспільства на зростання культурного розмаїття.

На сторінках «Вісника» триває обговорення особливостей російської модернізації.

Аналізуючи досвід інших країн, директор Центру досліджень постіндустріального суспільства В'ячеслав Іноземцев (Росія й «нові індустріальні країни» перед викликами ХХІ століття») робить

ряд висновків про можливості економічної модернізації Росії. Основні труднощі, на його думку, полягають в тому, що наші конкурентні переваги невеликі в порівнянні з іншими країнами, а розуміння того, як треба позиціонуватися в такій ситуації, далеко від адекватного. «...по-перше, ми ставимо перед собою надмірно амбіційні цілі. По-друге, ми за великим рахунком не розуміємо, що реальна модернізація припускає вбудовування у світовий ринок на кожному зі структурних елементів економіки – сировинному, промисловому й постіндустріально-технологічному. І, по-третє, ми все-таки намагаємося жити ілюзіями, начебто якісь абстрактні категорії – валовий внутрішній продукт, темпи зростання, розміри золотовалютних резервів, сума експортних доходів або погашення зовнішнього боргу – серйозно впливають на можливості позитивної модернізації. У той же час ми зовсім не помічаємо більш фундаментальних речей. Це й кваліфікація робочої сили, і технологічні норми виробництва, і рівень добробуту, і частка тих, хто живе за межею бідності. Але ж у будь-якій нормальній економіці, у тому числі і тій, що розвивається, важливі саме ці параметри, тому що саме внутрішній ринок забезпечує її стабільність».

Модернізація, що стартує з тих рівнів, які сьогодні має Росія, не повинна розглядатися як «така, що доганяє». Розрив з розвиненими країнами однаково збережеться. Завдання полягає в тому, щоб його скорочувати, підвищуючи при цьому добробут громадян. Найбільш адекватною для Росії є стратегія підвищення конкурентоспроможності в іншому, тобто індустріальному ешелоні, принаймні – хоча б не у видобувній промисловості. На думку автора, «якщо ми хочемо конкурувати з більш високим технологічним строем, варто зробити

спробу «вписатися» у його «низову» частину, зайнявши певну частку ринку в цій категорії товарів, і із цього почати реалізацію модернізаційного сценарію». Для цього необхідне максимальне відкриття країни зовнішньому світові, залучення іноземних капіталовкладень, більш продуктивне використання внутрішніх нагромаджень.

У гострополемічній статті зав. сектором Інституту соціології РАН Еміля Паїна («Біг по колу: про природу поворотних процесів у ході російської модернізації») порушене питання про природу «зриву» модернізації, такого типового для Росії в минулому. На думку автора, сьогодні країна знову переживає подібний «зрив». У спробах пояснити невдачі демократичних перетворень у Росії він звертається до феномена імперії, обґрунтовуючи синтетичний підхід, що знімає як крайності есенціалізму (коли сучасне й майбутнє виводяться прямо з «спадковості»), так і конструктивізму (що, аналізує лише актуальні політичні практики без урахування ролі традицій і т. ін.). Під цим кутом зору розглядаються деякі напрями сучасної російської політики, які ведуть до відтворення елементів імперського комплексу в країні.

Реконструйований традиціоналізм у поєднанні з відносно стійкими особливостями географії, господарства, соціального й культурного клімату країни – все це, на думку Паїна, можна назвати «імперським синдромом», що певною мірою визначає межі, формує русло політичної творчості в Росії, зумовлюючи порівняно високу ймовірність відтворення імперських рис у політиці й державному устрої нашої країни.

Доцент філософського факультету МГУ Володимир Кржевов («Структурна організація суспільства як вирішальний фактор модернізації») також розмірковує над тим, чому в історії

Росії реформи неминуче не досягали завершення, а іноді й повністю зривалися. Причину він бачить у тім, що модернізаційні процеси завжди здійснювалися «згори», при цьому обмежуючи інтереси більшості правлячих бюрократій. На думку автора, розірвати це порочне коло може тільки структурна трансформація російського суспільства, суть якої – звільнення від всевладдя чиновницького апарату. Необхідна політика, спрямована на розвиток міцних соціальних горизонтальних зв'язків, які превалюють над вертикальними. Найважливішою умовою тут стає забезпечення дієвих правових гарантій для самодіяльного громадянського суспільства.

Російське село по справедливості вважається зоною соціального лиха, носієм архаїки і важко піддається модернізації. Проте прояви глобалізації можна побачити й тут. Зав. кафедрою загальної соціології Державного університету – Вищої школи економіки Микита Покровський («Листи з млина: замітки про життя у російській сільській глибинці») не тільки створює яскравий, художній образ сьогодиньшого російського села, а й пропонує ряд висновків щодо його подальшого розвитку, що випливають із соціологічного матеріалу, зібраного автором і його колегами в Костромській області.

У сучасній Росії місто й село практично належать до двох розділених «континентів» соціального устрою в рамках однієї нації. Продовження такого існування загрожує руйнуванням усєї структури суспільства. При цьому наївно було б думати, що процвітання міста може бути досягнуте на тлі деградації села й забуття його потреб. У цих умовах підтримка вектора розвитку села, що диктується лінійною логікою вкладення коштів, ні до чого не приводить.

У країні поступово утворюються нові форми змішаних сільсько-міських співтовариств, що означають формування нового соціального устрою, нових соціальних сил і перспективного руху. Досить численні соціальні групи городян, що не знаходять своєї повної реалізації у великих містах, шукають такої реалізації в сільській місцевості. Це рух з міста в село найчастіше має рекреаційний характер. Однак проявляється й більш глибока тенденція, що змушує городян включатися в сільські співтовариства з метою придбання власності й ведення господарства.

Ці тенденції, що тільки почали виявлятися, вже вписуються в глобалізаційний дискурс сучасності. Поступово виникає й нова перспектива «третього шляху» (не чисто міського й не чисто сільського, а змішаного). Ні міські жителі, ні жителі сіл не будуть мігрувати –

вони занадто прив'язані до своїх місць проживання. Проте, маятникова горизонтальна мобільність (з міста в село й навпаки), підкріплена відповідними програмами, стає реальністю.

Можливість обговорення складних проблем, з якими стикається сьогодні країна, – цінний результат тих свобод, що були завойовані російським суспільством 20 років тому в ході перебудови. А пропонувані шляхи вирішення цих проблем, що базуються на глибокому аналізі ситуації, знанні історії й врахуванні світового досвіду, з усією очевидністю показують, що поет був не зовсім правий, коли сказав: «Умом Россию не понять, аршином общим не измерить, у ней особенная стать, в Россию можно только верить». У Росію можна й потрібно не тільки вірити. Насамперед її необхідно знати. І в цьому знанні – надія на гідне майбутнє країни.

Примітки

¹ Печальная статистика экстремизма // NEWSru.com. 25.04.06

**РЕЛІГІЙНО-КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ:
СЛОБОЖАНСЬКИЙ ВИМІР**

Становлення та розвиток суспільства в Україні, органічно включає в себе відповідні процеси в релігійній сфері, звідси нові виміри державно-церковних відносин, відносин релігійних організацій і суспільства, міжконфесійних відносин. Насамперед слід зазначити, що нині значною мірою вичерпано екстенсивний розвиток релігійної сфери. В українському суспільстві та Українській державі відбувається перехід до інтенсивного етапу розвитку релігійної сфери. Тому стан, суперечності та тенденції, притаманні релігійній сфері України, включають в себе дві основні складові: по-перше, суперечності та тенденції, що склалися за минулі п'ятнадцять років незалежності, а, по-друге, ті явища, що формуються сьогодні.

Явища і процеси, що мають місце в Харківській області, віддзеркалюють суперечності і тенденції цілої України. Східний вимір регіону, його історична та соціальна специфіка відзначаються рядом особливостей.

На початок 2006 р. в регіоні налічувалося понад 700 релігійних організацій 54 конфесій та напрямів. Багатоконфесійність релігійного середовища визначається тим, що в області функціонує 9 духовних управлінь, а саме: Української Православної Церкви (УПЦ-МП), Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ-КП), Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), євангельських християн-баптистів (ЄХБ), християн віри євангельської (ХВЕ), об'єднання хасидів Ха-БаД Любавич іудейських релігійних гро-

мад та організацій Харківського регіону, Української Християнської Євангельської церкви, Римсько-Католицької церкви (РКЦ), Об'єднаної церкви християн віри євангельської; 7 монастирів та 7 місій різних конфесій, Міжконфесійне Східне регіональне Біблійне товариство; 8 духовних навчальних закладів.

Враховуючи те, що м. Харків є мегаполісом – півторамільйонником, розподіл релігійних організацій між обласним центром та сільськими районами регіону виглядає так – 28,8 % припадає на м. Харків, 71,2 % релігійних організацій знаходиться у 27 районах області. Повністю покриває мережу сільських районів області Харківська єпархія УПЦ. Громади ЄХБ не представлені в 4 сільських районах та м. Чугуєві, Свідків Єгови – в 11, ХВЕ і Адвентистів сьомого дня – в 13.

Особливе зростання кількості громад відмічалось у 2001 р. (12,4 %). У 2004 р. зростання релігійних організацій склало 4,5 %, а в 2005 р. – 3 %. Тому є всі підстави вважати, що певна насиченість релігійними організаціями в області досягнута, тобто відновлення релігійної сфери в області сталося в достатньому обсязі для забезпечення мінімальних релігійних потреб населення.

Зростання кількості релігійних організацій в області приводить до зміни співвідношення між кількістю громад основних релігійних конфесій – православними, протестантами, католиками, іудеями, мусульманами, нетрадиційними напрямами. Станом на 1 січня 2006 р. зареєстровані православні релігійні організації склали від загальної кількості 47,52 %,

протестантські – 42,72 %, інші – 9,76 %. Відповідно, станом на 01.01.05 православні громади склали – 47,36 %, протестантські організації – 44,18 %, інші – 8,59 %. Але кількість громад не має прямого корелювання з кількістю віруючих. За експертними оцінками, область залишається православною, тобто 90 % віруючих – православні.

Суттєвою складовою становлення релігійної сфери в області залишається розвиток матеріальної бази релігійних організацій. На сьогодні 45 % культових споруд, що використовуються релігійними організаціями в області, збудовано з 1992 по 2005 рр. Нині у стадії будівництва перебувають 42 культові споруди, з них Української Православної Церкви – 30, православної громади – 1, УГКЦ – 1, РКЦ – 1, ЄХБ – 2, ХВС – 1, АСД – 1, Свідків Єгови – 1, Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів – 2, мусульман – 2. Реставрується 18 споруд: УПЦ – 13, УАПЦ – 2, ЄХБ – 1, РКЦ – 1, іудейів – 1.

Водночас слід відзначити, що значну кількість релігійних організацій використовують для релігійної діяльності орендовані чи пристосовані приміщення.

Процеси, що відбуваються в релігійному середовищі

Релігійна обстановка в області відзначалася такими тенденціями: *по-перше*, у релігійному середовищі зберігалися (у явній чи прихованій формі) суперечності, які притаманні не тільки українському релігійному середовищу в цілому. Мова йде про внутрішньоконфесійні суперечності у православному, протестантському та іудейському релігійному середовищах. У першому випадку, маємо на увазі суперечності між Українською Православною Церквою Московського Патріархату, Українською Православною Церквою Київського Патріархату та Українською Автокефальною Право-

славною Церквою. Ознакою 2005 р. стала акцентуація протистояння між УПЦ-КП та УАПЦ у зв'язку з активною участю політиків та окремих представників державної влади у спробі приєднати УАПЦ до УПЦ-КП. Фактично ми повернулися до ситуації 1992–1993 року, але у новому історичному вимірі. Безумовно, в області зберігаються і традиційні суперечності у православному середовищі між УПЦ (МП) та УПЦ(КП) і УАПЦ. Зберігаються і класичні суперечності між православними церквами та церквами, що підпорядковані Ватикану (Римо-католицька церква та Українська греко-католицька церква). Але їхнє протистояння позбавлене будь-якої гостроти.

По-друге, ознакою певної зрілості релігійних організацій, завершення етапу їх становлення є суперечності, які виникають у межах певного релігійного напрямку чи певної конфесії. Такими є суперечності між ортодоксальними та прогресивними іудейськими громадами, між громадами християн віри євангельської у межах обласного об'єднання Християн віри євангельської (п'ятдесятників) та між спільнотою віруючих Української Автокефальної Православної Церкви, що об'єднані у Харківсько-Полтавській єпархії УАПЦ та представниками предстоятеля УАПЦ митрополита Мефодія. Характерно, що ці суперечності виявляються у більш гострій формі.

По-третьє, під впливом загальноукраїнських тенденцій ряд релігійних організацій, насамперед ті, що брали активну участь у політичних подіях наприкінці 2004 р., активізували свою діяльність у політичній площині з метою перерозподілу «ринку» віруючих за рахунок використання ресурсу влади та піднесення свого авторитету в релігійному середовищі шляхом не властивої їм діяльності.

Не може не викликати занепокоєння те, що у релігійному середовищі області

значно поширилася практика використання певними релігійними організаціями методу «навішування» політичних ярликів на конкуруючі релігійні центри та церкви і спроби суто політичними механізмами створити релігійне гетто у релігійному середовищі за ознаками політичних уподобань. Разом з тим, слід визнати, що найбільш активно ці механізми залучали ті релігійні організації, які займають незначний сегмент релігійного середовища та з'явилися в області, як філії релігійних організацій з інших регіонів України.

Специфікою слобожанського виміру релігійної сфери є і те, що в області вдалося зберегти відсутність суперечностей у відносинах державної влади і церкви та гострих протистоянь між окремими конфесіями. Це пов'язано з виваженою позицією керівництва облдержадміністрації, однаковим ставленням до всіх діючих конфесій і церков, дотриманням чинного законодавства. Позитив також полягає в тому, що забезпечення нормального функціонування релігійної сфери в області справді визначається конституційними нормами України. Фактично, у 2005 р. виникла одна конфліктна ситуація у православному середовищі, пов'язана із загостренням ситуації навколо Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ. Але вчасні дії облдержадміністрації в

межах норм чинного законодавства та чітка оцінка орієнтації віруючих дали змогу зняти гостроту протистояння та визначити шляхи вирішення проблеми в інтересах віруючих.

Відносна насиченість релігійних організацій в області, завершення екстенсивного етапу відродження релігійної сфери приводить і до зростання політичної самосвідомості самих релігійних організацій. Враховуючи те, що Слобожанщина на крок відстає від Києва за інтенсивністю проявів політичної активності релігійних організацій, слід очікувати посилення цієї тенденції у релігійному середовищі.

Ще однією ознакою часу є інтенсивне зростання соціальної діяльності релігійних організацій. Вже сьогодні в Харківській області неможливо уявити дієву соціальну допомогу без участі релігійних організацій. Ця тенденція солідарно стосується всіх основних конфесій та церков.

Безумовно, палітра тенденцій та суперечностей в релігійній мережі області значно ширша і яскравіша, це свідчення того, що релігійна сфера Слобожанщини сьогодні є живим, постійно зростаючим організмом, який відчуває впливи зовні і формує власні відносини та принципи.

Віктор Левчук

УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ І ПІСЛЯ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ

Політична ситуація в Україні ще довго залишатиметься нестабільною і бентежитиме не лише пересічних громадян нашої держави, а й завдаватиме клопоту політологам та соціологам. Так, зокрема, учасники семінару, що відбувся у Києві наприкінці лютого 2006 р., нама-

галися спрогнозувати, які політичні сили увійдуть до майбутнього парламенту, які коаліції можуть бути сформовані, як результати місцевих виборів у різних регіонах позначатимуться на подальшому розвитку країни в цілому. Під час обговорення науковці відзначили низку

проблем, що потребують негайного розв'язання в Україні незалежно від перебігу передвиборчої боротьби, серед яких: неналежне формування національної і регіональної ідентичності, криза у системі освіти і науки, повільний розвиток громадянського суспільства і місцевого самоврядування, невідповідність політичних декларацій реальній ситуації в країні тощо.

На думку вчених, формування коаліцій у майбутньому парламенті залежатиме від багатьох чинників. Поряд із ідеологією та амбіціями лідерів партій і блоків, на цей процес впливатимуть і результати місцевих виборів, які істотно відрізнятимуться від парламентських. Не дивно, що у східних і південних областях лідерство утримує Партія регіонів, проте в багатьох з них слідом іде їх ідейний супротивник – БЮТ. На Заході і в Центрі лідирують «Наша Україна» і БЮТ, причому рівень підтримки перших істотно зменшився, а других – збільшився особливо у напрямі із Заходу країни на Схід. Деякі аутсайтери парламентської кампанії досить популярні у певних регіонах і тому не виключено, що матимуть значний вплив у місцевих радах. На Заході і в Центрі – це переважно блок Костенка-Плюща і Пору-ПРП, на Сході і Півдні – блок Вітренко. До того ж, там буде представлено і ряд місцевих партій та блоків, діяльність яких у радах може як підсилити, так і послабити позиції лідерів.

Це свідчить, що боротьба між протидіючими політичними силами може зміститися із загальнодержавного на регіональний і місцевий рівні, де великим партіям і блокам протистоятимуть малі, але досить сильні і популярні. Щоб забезпечити спокій, порядок і цілісність України, а також підвищити ефективність своєї роботи, уряду доведеться узгоджувати свою політику з лідерами на місцях, які в іншому разі

можуть протидіяти виконанню його рішень, особливо з питань, що зачіпають місцеві інтереси. Необхідно удосконалити систему місцевого самоврядування, щоб вона слугувала як інтересам громадян, так і держави.

Науковці зазначили, що ця передвиборча кампанія не завжди була чистою і прозорою. Зокрема, їй була притаманна так звана війна рейтингів, тобто маніпуляції із соціологічними даними. Оприлюднення завищених показників використовувалось багатьма політичними силами як один із основних аргументів для переконання виборців надати їм перевагу. Особливо це зашкодило невеликим партіям, ідеї і принципи яких близькі до програмних засад партій-лідерів: будучи більш прихильними до перших, багато виборців робили вибір на користь останніх, щоб не допустити перемоги тих, з чікими переконаннями вони принципово не згодні.

Цікавим є питання передвиборчої риторики. Недарма багато політологів передбачали, що парламентська кампанія 2006 фактично буде продовженням президентської 2004 року. Основна політична боротьба точилася навколо протистояння прозахідних і проросійських моделей подальшого розвитку України. Одні пророкували економічний колапс, інфляцію і злидні у разі подальшого охолодження стосунків із Росією, інші – втрату незалежності і зникнення України як держави у разі їх зміцнення, натомість обіцяючи європейські стандарти життя як результат орієнтування на Захід. При цьому обидві сторони нібито забували про сучасний стан справ у стосунках як із Росією, так і з Європою. Україна вже багато років є членом деяких європейських структур, зокрема Ради Європи, але обов'язки перед ними, як правило не виконуються. Підписавши важливі міжнародні конвенції, наші уряди, що часто змінюються, неспро-

можні прозвітувати про виконання більшості з них. Тому всі декларації про майбутній вступ України до Європейського Союзу чи НАТО поки що залишаються не більше як ілюзіями, а протидія опонентів – порожніми балачками.

Невеликі партії і блоки намагалися експлуатувати мовну проблему, але їх відносно невисокі рейтинги свідчать, що ця проблема не набула пріоритетності серед більшості виборців. Фактично проблема російської мови є справді актуальною тільки для Криму. Російськомовні жителі східних і південних регіонів хоч і підтримують ідею надання їй офіційного статусу, не готові за неї боротись і взагалі більше переймаються іншими проблемами; кримчани ж навіть хотіли провести референдум з цього приводу. Мовна проблема в Криму існує саме стосовно української мови: там важко знайти українську школу, вико-

ристовуються московські навчальні програми і підручники, місцеві ЗМІ працюють майже винятково російською. Ця парламентська кампанія ще раз підтверджує, що процес формування української громадянської ідентичності відбувається дуже повільно; для багатьох усе ще природним є асоціювання себе із радянським минулим або регіоном свого проживання, а не всією країною.

Попри усі проблеми і негаразди, Україна продовжує доводити свою прихильність демократичним принципам і свободам. Позитивні зрушення останнього року очевидні, і нинішня парламентська кампанія є ще одним тому свідченням. Українські науковці, які вивчали досвід державотворення у провідних наукових центрах світу, могли б дати виважені рекомендації щодо його адаптації у нашій країні.

Ярослав Пилинський

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Побудова толерантного полікультурного суспільства у сучасній Україні має спиратися не лише на напрацювання європейської цивілізації останніх повоєнних десятиріч, а і на власні незаслужено забуті традиції, які тривалий час існували на наших теренах ще у не такому далекому минулому. Зокрема, варто відродити традиції гармонійного співіснування різноетнічних та різнокультурних громад середньовічних міст та містечок Поділля. Тому саме на важливості вивчення історичного минулого, і акцентували увагу учасники семінару, що відбувся у Кам'янці-Подільському наприкінці квітня 2006 р. Окремо вони акцентували увагу на необхідності уважного підходу до раніше замовчаних,

чи незручних для радянської епохи тем, які мають бути належно вивчені та опрацьовані, щоб стати у нагоді нашому суспільству на шляху демократичного розвитку.

Під час обговорення наголошувалося, що хоча стосунки між окремими громадами, що населяли Кам'янець-Подільський, часом були складними і навіть драматичними, проте вони врешті-решт завжди були продуктивними, про що свідчить розквіт міста на початку XV ст. і його економічне та військово-політичне значення для всієї центрально-східної Європи впродовж наступних двох століть. Для впорядкування стосунків, зокрема на початку XVI століття, землі міста були поділені між поляками,

вірменами та українцями на три рівні частини. При цьому кожна національна громада мала свій власний ринок, магістрат, суд, будинки для адміністрації тощо. Окрім того, починаючи з XV ст., в околицях Кам'янця оселяються євреї, чисельність яких поступово зростає, досягнувши у 1892 р. 13714 осіб, що становило на той момент близько 37 % населення міста. Таким чином, давній Кам'янець-Подільський являє собою прекрасний приклад співіснування і толерантності у поліетнічному та поліконфесійному середовищі.

Від обговорення позитивного досвіду минулого учасники семінару перейшли до обговорення сучасних проблем міста, перспектив його економічного та соціального розвитку. Йшлося, зокрема, про піднесення його туристичної привабливості. Враховуючи традиційну для Кам'янця-Подільського поліетнічність та поліконфесійність, міська влада всіляко сприяє всебічному соціально-культурному розвитку різних національних громад міста. Крім того, згадали і про міжнародну підтримку відродження історичної спадщини міста, зокрема після візиту голови Сейму Республіки Польща М.Плажинського до міського бюджету надійшло 100 тисяч злотих, які спрямовано на дослідження всесвітньо відомої пам'ятки архітектури – Замкового мосту. З метою ширшого залучення туристів та розвитку історичних традицій у Кам'янці-Подільському щорічно влаштовуються видовищні заходи, наприклад «Козацькі забави» та «Лицарські турніри». Влада міста та його наукова еліта прагне об'єднати кам'ячан незалежно від їх національної чи релігійної приналежності в одну велику, дружну сім'ю.

З доповіддю «Історична спадщина міжетнічного співробітництва на Поділ-

лі у XVII–XIX століттях» виступив випускник Інституту Кеннана 2001 р., доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук А.Руккас. Свою увагу він зосередив на висвітленні міжетнічних стосунків у Кам'янці-Подільському в період кінця XVIII ст. – початку XX ст., тобто під час перебування міста й всього подільського регіону у складі Російської імперії. Зокрема, доповідчач зупинився на висвітленні становища єврейської громади. Проводячи політику русифікації та асиміляції, встановивши межу осілости для осіб іудейського віросповідання, царський уряд разом з тим дозволив їм оселятися в межах містах. Крім того, у 1893 р. після запровадження нового міського положення до складу Кам'янецької думи разом з чотирма поляками-католиками і німцем-лютеранином увійшли також і два представники єврейського населення. Доповідчач наголосив на тому, що зі свого боку передова українська інтелігенція сприяла соціальному розвитку єврейської громади міста: наприклад, з ініціативи першого заступника міського голови адвоката М.Трублаєвича у Кам'янці-Подільському було створено «Товариство допомоги фізичному розвитку дітей», послугами якого безкоштовно користувалась місцева єврейська біднота.

Обмін думками, що відбувся під час семінару засвідчив, що позитивний досвід минулого, зокрема у сфері толерантного співіснування представників різних етнічних громад, необхідно ґрунтовно вивчати і пропагувати у нашій державі, яка завжди була і буде полікультурною та багатоманітною, що і є, зрештою, запорукою її успішного розвитку.

Ярослав Пилинський

Наші автори

Віктор Степаненко, кандидат філософських наук, в.о. завідувача відділу Інституту соціології НАН України, випускник програми Інституту Кеннана

Василь Балущок, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру ІМФЕ ім. Максима Рильського НАН України

Вікторія Середа, кандидат соціологічних наук, асистент кафедри історії і теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка

Володимир Фісанов, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

Керстін Ціммер, Phd., Institut für Soziologie, Philipps Universität Marburg, Deutschland

Антоніна Колодій, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедрою політичних наук і філософії Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, випускниця програми Інституту Кеннана

Ярослава Верменич, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Тетяна Журженко, доцент Харківського національного університету ім. Василя Каразіна

Володимир Ільїн, доктор філософських наук, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Марина Бурмака, виконавчий директор земляцтва «Полтавці» у Києві

Володимир Шалаєв, директор групи компаній «УВЕКОН», заступник Голови правління Українського товариства оцінювачів, член Наглядової Ради Українського товариства оцінювачів

Тетяна Рязанцева, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу компаративістики Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Олександр Мережко, доктор юридичних наук, професор Католицького університету Любліна ім. Іоанна Павла II, випускник програми Інституту Кеннана

Рената Кость-Гарматій, науковий співробітник Інституту Кеннана при Міжнародному центрі підтримки науковців ім. Вудро Вілсона, Вашингтон, округ Колумбія, США

Катерина Алексєєва, керівник програм московського офісу Інституту Кеннана, відповідальний секретар редколегії «Вісника Інституту Кеннана в Росії»

Віктор Левчук, кандидат філософських наук, начальник відділу у справах релігій Харківської облдержадміністрації

Ярослав Пилинський, кандидат філологічних наук, директор Київського представництва Інституту Кеннана

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01004, Київ, вул. Прорізна 16/2, кв. 19 або електронною поштою – kennan@orlyk.kiev.ua, kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

ЗАПРОШУЄМО АВТОРІВ ДО СПІВПРАЦІ

Тема наступного номера: *Україна – європейський вимір*

Редколегія буде вдячна авторам, які до 1 січня 2007 року надішлють свої статті.

Пріоритет буде надано матеріалам, присвяченим проблемам:

- євроінтеграції України у військово-політичній сфері;
- інтеграції України у європейський культурний простір;
- економічних та політичних двосторонніх стосунків з європейськими країнами;
- транскордонного співробітництва регіонів.

Просимо надсилати статті обсягом до 50 тис. знаків в електронній версії формату Word for Windows.

Разом із статтею просимо надсилати короткі відомості про автора: місце роботи, науковий ступінь, звання, адресу, телефон, факс та адресу електронної пошти. Посилання просимо оформляти згідно із стандартами, встановленими для наукових публікацій.

Рішення стосовно публікування матеріалів приймаються редколегією. Статті не рецензуються, рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право на літературну правку, зміну назви статті та скорочення її обсягу. За наведені статистичні та інші дані відповідає автор.

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
УКРАЇНА – РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР
Випуск 3

Редактор *Я. Пилинський*

Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалащенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
м. Київ, 01004, вул. Прорізна 16/2, кв. 19,
Київський проект Інституту Кеннана.
Тел./факс: 380-44-278-68-17, 585-08-90
Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua
kennan@orlyk.kiev.ua

Підписано до друку 20.05.2006 р. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 21,00. Обл.-вид. 19,7 арк.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ДП «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2